

कृषी शब्दधन

प्रा.द.मा.माने

आकन

कृषी शब्दधन

प्रा.द.मा.माने

मुक्तेश्वर
प्रकाशन

कृषी शब्दधन

प्रा.द.मा.माने

अभिरुची, शिवकृपा नगर, शिरूर ताजबंद

ता.अहमदपूर, जि.लातूर

मो. ९४२१३७१५०१, ९४०३८६६६५१

E-mail : dmane2010@gmail.com

© सौ.कमल दत्तात्रय माने

अभिरुची, शिवकृपा नगर, शिरूर ताजबंद

ता.अहमदपूर, जि.लातूर

फोन: ०२३८१-२२००४७

प्रकाशक:

महारुद्र मंगनाळे

‘मुक्तरंग प्रकाशन’

ए-१८, यशवंतराव चव्हाण व्यापारी संकुल, मेन रोड, लातूर - ४१३ ५१२

दूरध्वनी: (०२३८२) २४४६६० मो.९४२२४ ६९३३९

E-mail : mmangnale8@gmail.com / muktrang.ltr@gmail.com

प्रकाशन क्रमांक : ७६६

प्रथम आवृत्ती : १ जून २०१९

मुखपृष्ठ: मुक्तरंग क्रिएशन, लातूर

अक्षरजुळणी:

फ्रेंडस् कम्युनिकेशन, लातूर

दूरध्वनी: (०२३८२) २४४६६०

मुद्रक:

फ्रेंडस् कम्युनिकेशन, लातूर

दूरध्वनी: (०२३८२) २४४६६०

‘मुक्तरंग’ यशवंतराव चव्हाण व्यापारी संकुल, लातूर

मूल्य: २८० रुपये (दोनशे ऐंशी रुपये फक्त)

मनोगत

सेवानिवृत्त होऊन दोन वर्षे होत आहेत.या दोन वर्षात लेखनाचा आनंद घेतो आहे.मुळातच विद्यार्थीदशेपासूनच रोजनिशी लिहिण्याचा भारी नाद...तो बंद पडलेला होता,तो आनंद जोपासतो आहे,मात्र कधी कधी... नुकतेच अमेरिकेतील एकावन्न दिवसाच्या वास्तव्यावर 'अमेरिकेतील एकावन्न दिवस' हे प्रवासपर लिहिलेलं पुस्तक छापून आलेले...त्यावर अनेकांच्या उत्कृष्ट प्रतिक्रिया.

मराठी विषयाचे अध्यापन करत असताना बरेच काही शिकता आले, जाणून घेता आले.शेतकऱ्याचा मुलगा असल्यामुळं ग्रामीण साहित्याची आवड. ग्रामीण भागातील वास्तव अनुभवले. मराठी साहित्यात विविध विषयावर अनेकांनी संशोधन केलेले आहे.मात्र शेतीतील शब्दधनावर बहुधा संशोधन झालेले नसावे.एम.फिल.प्रबंधाचा विषय निवडताना माझे मार्गदर्शक कै.डॉ.व्ही.डी.कुलकर्णी सरांनी 'कृषी' विषयक जे अनेक शब्द आहेत त्याची व्युत्पत्ती आणि मूळ शोधणे कसे गरजेचे आहे ते सांगितले. तोच विषय निवडला आणि त्यावर संशोधनात्मक अभ्यास केला. हे 'कृषी शब्दधन' माझ्याकडे १९८९ पासून कपाटबंद होते,ते पुस्तकरूपाने छापण्याचा प्रयत्न झाला पण राहून गेले.या विषयावर अनेकदा मराठी अभ्यासकाची चर्चा करता आली. त्या सर्वांनी त्या विषयाचे कौतुक केले. 'फार मोठे काम आहे' ते पुस्तकरूपाने मराठी भाषिकापर्यंत पोहचावे असे अनेक अभ्यासकांनी सुचविले. महाराष्ट्रातील अनेक साहित्यिक व अभ्यासकांनी हा तुमचा अनमोल ठेवा लोकापुढे आला पाहिजे, अशी भावना व्यक्त केली.ती भावना पुस्तकरूपाने प्रकाशित करण्यासाठी मुक्तरंग प्रकाशनचे प्रकाशक

श्री.महारुद्र मंगनाळे यांनी पुढाकार घेतला.अर्थातच अनेकांची प्रेरणा घेऊन मी या कामाला लागलो.

या पुस्तकातील कृषी शब्दधन हे लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहे. आजच्या विज्ञान युगात शेतीतील सर्व कामे यंत्राद्वारे केली जात आहेत. त्यामुळे मूळ जे 'शब्दधन' आहे ते मराठी भाषिकासमोर यावेत म्हणून माझा हा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. ज्यांनी ज्यांनी प्रत्यक्ष,अप्रत्यक्ष सहकार्य केले त्या सर्वांचे आभार. या पुस्तकाचे टंकलेखन सुंदर असे आकर्षक रूपात मांडणी करणारे राघवेंद्र कुलकर्णी व वेळोवेळी या कामास मदत करणारे माझे आत्माराम कांबळे या दोघांचे आभार !

- प्रा.द.मा.माने

मो.९४०३८६६६५१

शेती कसणाच्या
सर्व
शेतकऱ्यांना...

अभिप्राय

श्री.माने यांची 'कृषीविषयक शब्दांचा भाषिक अभ्यास'या विषयावरील प्रबंधिका काळजीपूर्वक वाचली. मराठवाडा व कानडी सीमावर्तीय प्रदेशातील निवडक व महत्त्वपूर्ण शब्दांचा भाषिक अभ्यास प्रस्तुत प्रबंधिकेतून सादर करण्यात आला असून अशा विषयावरील मराठीतील बहूधा हा पहिलाच प्रयत्न आहे व म्हणूनच तो स्वागताहर् आहे. असा विषय निवडून क्षेत्रीय अभ्यासाचे नवे दालन अभ्यासकांनी खुले केल्याबद्दल श्री. माने व मार्गदर्शक डॉ. व.दा.कुलकर्णी हे अभिनंदनास पात्र आहेत.

प्रस्तुत प्रबंधिकेतील विवेचन पाच प्रकरणातून विभागलेले असून कृषी जीवनातील अवजारे व साधने,उपयोगी वस्तू,जमीन व शेती यांचे विविध प्रकार, शेतीचे व धान्याचे मोजमाप,पिकांचे प्रकार, भाजीपाला, झाडेझुडपे,खते,किड,जनावरे आणि त्यांचे खाद्य,त्यांचे रोग,प्राणी, पक्षी, नक्षत्रे,तारे सण,उत्सव इत्यादींची संबंधित शब्दांची व्युत्पत्ती शोधण्याचा प्रयत्न या विवेचनातून आढळतो. व्यावहारिक प्रमाण मराठीतील बहुतांश शब्द प्रामुख्याने संस्कृतोद्भव असले तरी कृषिविषयक शब्दांना मात्र 'देशी' शब्दांचेच प्राचुर्य आढळते व त्या दृष्टीने 'मराठीचे मराठीपण शेतीविषयक शब्दांनी जपले आहे'असा या अभ्यासातून प्रगट होणारा निष्कर्ष महत्त्वाचा आहे. प्रबंधिकेच्या शेवटी अभ्यासविषयक झालेल्या सुमारे सव्वाचारशे शब्दांची सूची, कृषिजीवनातील वाक्प्रचार व म्हणी, कृषिजीवनातील विविध वस्तू/प्रसंग यांची रेखाचित्रे,विविध परिशिष्टातून नमूद केल्यामुळे प्रबंधिकेची उपयुक्तता अधिक वाढली आहे व म्हणूनच उस्मानिया विद्यापीठाच्या एम.फिल. (मराठी) या पदवीसाठी ही प्रबंधिका पात्र आहे असे माझे मत आहे.

- डॉ.वसंत कृष्णा वऱ्हाडपांडे
सेवानिवृत्त प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख
हिस्लॉप कॉलेज,नागपूर

विषय प्रवेश

हा विषय निवडताना प्रामुख्याने माझ्यासमोर शेतीविषयक उपयोगात येणाऱ्या साधनविषयक शब्दांची व्युत्पत्ती शोधून काढणे व त्याबरोबर त्यामध्ये आढळून येणारे ध्वनिपरिवर्तन व अर्थपरिवर्तन यांचा शोध घेणे हा उद्देश आहे. या विषयाचा अभ्यास करत असताना क्षेत्रीय पद्धतीचा अभ्यास व्हावा ही दृष्टी समोर ठेवली आहे. मी मुळातच शेतकऱ्यांचा मुलगा असल्यामुळे शेतीविषयक अनेक शब्द माझ्या नित्यपरिचयाचे आहेत. एम.ए.ला भाषाविषयक अभ्यासाची जोड मिळाल्यामुळे त्या शब्दांचा सखोल अभ्यास करणे हा माझा कुतूहलाचा विषय झाला. हा अभ्यास करत असताना याला मी क्षेत्रीय मर्यादा घालवून घेतली. मी सीमावर्ती भागात राहणारा. मराठवाड्यातील उस्मानाबाद जिल्हा आणि उत्तर कर्नाटकातील गुलबर्गा, बिदर जिल्हा या सीमेवरची गावे निवडली. तेथील शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या. त्यांच्याकडून नवनवीन शेतीविषयक शब्दांचा संग्रह केला. हा संग्रह करित असताना मला शब्दामागील आश्चर्यकारक ध्वनिपरिवर्तन व अर्थपरिवर्तन आढळून आले. एवढेच नाही तर अनेक प्राचीन शब्द त्यातही देशी शब्द ज्यांना संस्कृतची व्युत्पत्ती दर्शविता येत नाही, असे शब्द आणि कित्येक तर थेट प्राकृत अपभ्रंशासी नाते दर्शविणारे शब्द आढळून आले. हा शब्द संग्रह विपुल आहे. तसेच प्रदेशानुसारही त्यामध्ये बदल झालेला आढळतो. कृषिविषयक शब्दांचा भाषाशास्त्रीय अभ्यासाला हे एक फार मोठे आव्हान आहे. या अभ्यासातून त्या भागातील संस्कृतीचे दर्शन, भाषेच्या प्राचीनतत्वाचे दर्शन घडते. अभ्यासाचे हे विस्तृत क्षेत्र असल्यामुळे मला अभ्यासाला मर्यादा घालवून घ्यावी लागली. कानडी

आणि मराठी सीमेवरील म्हणजे उमरगा, आळंद, भालकी या तालुक्यातील निवडक भागातील शेतीविषयक शब्दसंग्रह मिळवून त्यावरचं अभ्यासाचे लक्ष केंद्रीत केले.

हा अभ्यास एक प्रतिदर्श सर्वेक्षण (Sample study) आहे. थोड्याफार फरकाने आसपासच्या प्रदेशातही या शब्दांचा प्रयोग आढळतो. अभ्यासाचे नवे क्षेत्र असल्यामुळे महाराष्ट्राच्या सीमावर्तीय प्रांतातील भाषिक व सांस्कृतिक देवाणघेवाण कोणकोणत्या स्तरावर झालेली आहे. हे या अभ्यासाने निदर्शनास आले. अशा प्रकारचा अभ्यास विद्यापीठीय स्तरावर झालेला नसल्याने हा विषय मी निश्चित केला. तेलगु भाषेत या विषयावर डॉ.बी.एच.कृष्णमुर्ती यांनी अभ्यास केलेला आहे. मला आढळलेल्या कृषिविषयक शब्दांची नोंद महाराष्ट्र कोश, व्युत्पत्ती कोश व इतर भाषेतील कोशात क्वचित आढळते. शक्यतो ध्वनिपरिवर्तन व अर्थपरिवर्तन यांच्या अनुषंगाने व्युत्पत्तीचा शोध घेण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

या परिसरातील शेतकऱ्यांनी कृषिविषयक अनेक शब्द मला सांगितले. परंतु त्या शब्दांचा नेमका अर्थ काय? व त्याची व्युत्पत्ती कोणती? हे त्यांना माहित असणे अशक्यच. कुळव म्हणजे काय? असे विचारताच, कुळव म्हणजे कुळव अशीच व्युत्पत्ती देतात. थोड्या वेळाने प्रत्यक्ष साधन दाखवून याला कुळव म्हणतात असे सांगितले. या शब्दसंग्रहात शेतीला लागणाऱ्या साधनांचे शब्दही मिळाले. अवजारे, उपकरणे या शब्दांचाही संग्रह केला. शेतीतील पिके, त्यांना लागणारी कीड, विविध पिकांची नावे, पिकाना लागणारे खतविषयक शब्द, शेतीला उपयुक्त असणारी जनावरे, त्यांची नावे, जनावरांना होत असलेला रोग, त्यावर उपाय करणाऱ्या प्रक्रियेतील औषधविषयक शब्द. पाऊस, नक्षत्रे, तारे विषयक शब्द, नक्षत्रावरून काळाचा केलेला अंदाज. अशा विविध संबंधातील शब्द, शेतकऱ्यांच्या तोंडी असलेले अनेक शब्द म्हणी व वाक्प्रचार यांची नोंद केली. काहीची नोंद वाक्प्रचार, कोशात दिसली. मी निवडलेल्या क्षेत्रात शेतकऱ्यांच्या तोंडी अनेक शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार

आढळतात. त्यांची नोंद प्रबंधिकेत केली आहे. सर्व म्हणी व वाक्प्रचार यांचा विचार इथे केलेला नाही. म्हणी व वाक्प्रचार यांचा वापर हा शेतकऱ्यांच्या नित्य व्यवहारातील आहे. कृषिविषयक शब्दांचा संग्रह करून त्याचे वर्गीकरण केले. प्रत्येक वर्गीकरणातील शब्दांची संस्कृतोद्भव व्युत्पत्ती, देशी शब्द, प्राकृत, अपभ्रंशांची नाते सांगणारे शब्द, परभाषिक शब्द, प्रमाण भाषेसी असलेला त्यांचा संबंध, यादींचा सविस्तरपणे विचार या अभ्यासात केलेला आहे. प्रामुख्याने या सर्व शब्दामध्ये ध्वनीचे परिवर्तन विपुल प्रमाणात झालेले आढळून येते. या अभ्यासामुळे माझ्या दृष्टीने फार मोठा सांस्कृतिक वारसा जतन केलला आहे.

मराठी साहित्यात ग्रामीण आणि प्रादेशिक कथा, कादंबऱ्या प्रकाशित झालेल्या आहेत. त्यात आढळून येणारे कृषिविषयक शब्द आणि अभ्यासास निवडलेल्या सीमावर्तीय प्रांतातील कृषिविषयक यांचा तौलनिक अभ्यास हे अभ्यासाचे नवे क्षेत्र आहे. याचाही मागोवा या अभ्यासात घेतला आणि त्यात अनेक शब्द समान तर काही शब्द भिन्न आढळले. काही शब्दात ध्वनी परिवर्तन झालेले काही शब्द भिन्न अर्थाने उपयोगात येणारे आढळले. तसेच प्राचीन मराठी वाङ्मय लिळाचरित्र, गोविंदप्रभुचरित्र, ज्ञानेश्वरी इत्यादी ग्रंथातून कृषिविषयक शब्द आढळले. याचाही विचार तौलनिकदृष्ट्या या अभ्यासात केलेला आहे. प्रचलित शेतीविषयक शब्द आणि यादवकालिन मध्ये आढळणारे कृषिविषयक शब्द यांचाही हा दुवा या अभ्यासाच्या द्वारे जोडलेला आहे.

कृषिविषयक शब्दांचा हा भाषिक अभ्यास असला तरी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन या अभ्यासाद्वारे होते. या अभ्यासाचे निष्कर्ष नव्यानेच प्रस्थापित करित असल्याने ते मान्य होतील. हा विश्वास वाटतो.

मनोगत

गुलबर्गा विद्यापीठात एम.ए.शिकत असताना भाषाशास्त्र हा माझा आवडता विषय होता. हा अभ्यास अधिकच सखोल व शास्त्रशुद्ध व्हावा असे सारखे वाटत होते. ज्या शेतकरी जीवनात मी जगलो, वाढलो व रममाण झालो, त्यांची शब्दसंपत्ती अद्यापही दुर्लक्षितच आहे. याची जाणीव तीव्रतेने भासू लागली. म्हणूनच एम.फिल.च्या प्रबंधिकेसाठी कृषिविषयक शब्दाचा भाषिकदृष्ट्या अभ्यास करावा असे मनाने घेतले.

गुरुवर्य डॉ.व.दा.कुलकर्णी यांचे या अभ्यासास मार्गदर्शक म्हणून लाभले हे मी माझे भाग्य समजतो.त्यांनी सतत नवनवीन माहिती देवून,शब्द सामग्रीचे विश्लेषण करून माझ्याकडून हा अभ्यास करून घेतला आणि दोन वर्षांचा कालखंड केंव्हा संपला हेच कळले नाही. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे या अभ्यासाला नवा आकार प्राप्त झाला. त्यांचे आभार मानण्यापेक्षा त्यांच्या ऋणात राहणे हे श्रेयस्कर होय.

मराठी विभागातील डॉ.माणिकराव धनपलवार, प्रा.सौ.विमलाबाई थत्ते, डॉ.सौ.उषा जोशी व इतर प्राध्यापकवर्ग यांचे सतत प्रोत्साहन मिळत गेले. गुलबर्गा विद्यापीठातील मराठी विभागप्रमुख डॉ.कविता कटके व डॉ.विजया तेलंग यांनीही वेळोवेळी मदत केली. याबद्दल सर्वांचा आभारी आहे.

हा एक प्रकारचा क्षेत्रीय अभ्यास आहे. खेडोपोडी हिंडून शब्दसामग्री संकलन करण्यासाठी माझे मित्र अंबादास माने, राजेंद्र श्रीमंत माने व अनिल माने हे सतत माझ्याबरोबर खेडोपाडी हिंडले. या मित्रांचे सहकार्य नसते तर हा अभ्यास थांबवावा लागला असता. त्यांचे औपचारिक आभार मानता येत नाही याची खंत वाटते.ज्या ज्या खेडी हिंडलो त्या

त्या गावचे सरपंच, पाटील यांनी योग्य ती मदत केली. त्याबद्दल त्यांचे आभार. माझे मामा श्रीरंग मोरे यांनीही विषयाबद्दल विविध प्रकारची योग्य अशी माहिती सांगितली. याबद्दल मी त्यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे. माझे जीवलग मित्र अनिल गोडबोले, रवि मिस्किन, रत्नाकर झिंगाडे यांनी वेळोवेळी मदत केली. त्यांचेही आभार. गुलबर्गा विद्यापीठातील वर्गमित्र अशोक पाटील, बाबुराव कांबळे, पंडीत कांबळे व इंदू कुलकर्णी यांनीही मदत केली त्यांचे आभार. परिशिष्टेला जोडलेली चित्रे बालाजी मोरे यांनी काढून सहकार्य केले त्यांचेही आभार. मराठी साहित्यमंडळ, गुलबर्गा यांच्याकडून अभ्यासात उपयुक्त असे पुस्तके मिळत गेली. त्याबद्दल मी मंडळाचा आभारी आहे.

माझे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी व इथपर्यंतचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी माझी बहिण सौ. सुमन भिसे व भाऊजी ज्योतीबा भिसे यांनी सर्वतोपरी मदत केले. हे त्यांचेच श्रेय आहे. त्यांचा मी उतराई रोऊ शकत नाही. त्यांच्या ऋणात राहणे हेच भाग्याचे.

प्रबंधिकेचे सुलभ टंकलेखन करून देण्यास श्री. संजय सोरेगावकर, सोलापूर यांची मोलाचे सहकार्य दिले व प्रबंधिकेचे बाह्यांग सजविले. याबद्दल त्यांचे आभार.

- प्रा. द. मा. माने
मो. ९४०३८६६६५१

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिले	
प्रास्ताविक	१५
अवजारे व साधने	२०
उपयोगी वस्तु	३०
जमिनीचे/शेतीचे प्रकार	३८
शेतीचे/धान्याचे मोजमाप	४६
निष्कर्ष	४९
प्रकरण दुसरे	
प्रास्ताविक	५३
पिकांची नावे- प्रकार	६२
पिकांची वाढ,पेरणी,रासणी, उगवणी,कोंब इत्यादी.	७०
ऊस गुन्हाळ	७६
भाजीपाला,झाडे,झुडूप	७९
खत,किड व रोग	९३
निष्कर्ष	९९
प्रकरण तिसरे	
प्रास्ताविक	१०२
जनावरे,खाद्य रोग	१०८
प्राणी,पक्षी	११६
शेतकऱ्यांचे जीवन-वाकळ,दावण वगैरे	१२५
निष्कर्ष	१३०
प्रकरण चौथे	
प्रास्ताविक	१३४
नक्षत्रे,तारे	१३८
वांभाळ,शाळू,वावटळ इत्यादी	१४०
सण,उत्सव	१४४
निष्कर्ष	१४७
प्रकरण पाचवे	
उपसंहार,परिशिष्टे आणि संदर्भग्रंथ	१४९

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक :

शेतकऱ्यांचे सर्व आयुष्य शेतीशी निगडीत असते. शेती करीत असताना अनेक साधनांचा उपयोग करतो. प्रत्येक साधनाच्या विविध अवयवांना भिन्न-भिन्न शब्द आढळतात. उदा. 'नांगर' हा शब्द जरी घेतला तरी त्यास 'फाळ', आळिस, जू, खिळी असे नांगराच्या संबंधात अनेक शब्द आढळतात. 'गाडी' हे वाहन घेतले तरी गाडा, खटारा, तट्ट्याची गाडी, टांगा, दमणी असे अनेक वाहनाचे प्रकार दिसून येतात. ह्याच गाडीस दांड्या, साटा, आक, गदडं, चाक, धावा, फळ्या, कुण्णी, जू, ढकली, शिपाई असे विविध अवयववाचक शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी असतात. दोर, सोल, सौंदड, मोरकी, नाडा, दावं, काणी, कासरा, हुरबुडगं, चाडदोर, कंडा, वादी, वेसन, पड, सुतळी, मोरकी, दावण, सोंडवादी, सुंभ असे दोराचे विविध प्रकार शेतकऱ्यांच्या नित्य उपयोगात येतात. पाटी, डाल, दुरडी, टोपली, शिपतर, कुरकुलं, कपिंग, गुम्मं, बुट्टी, सलद असे टोपल्याचे विविध प्रकार त्या त्या आकारानुसार आणि उपयोगानुसार शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत. पेरणी करताना तिफण, दुफण, चाडं, वाटी, नळा, शिंगट, फणा, टुटाटी, दिण्ड आदी अवजारे उपयोगात येतात. तर खुरपं, विळा, कत्ती, बतई, कोयता इ. साधनानी पिकातील गवत काढले जाते. हा शब्दसंग्रह विविध प्रकारचा असून त्यातील साठ ते सत्तर टक्के शब्द देशी असल्याचे निदर्शनास आले. संस्कृतोद्भव शब्द केवळ दहा ते पंधरा टक्के आढळतात. याशिवाय काही शब्दाची व्युत्पत्ती शोधूनही सापडत नाही, असे शब्द एकतर परभाषेतून आलेले असावेत किंवा वेगळ्या भाषाकुळातील असावेत.

या सर्वांचा सर्वांगिण अभ्यास या प्रकरणात करण्याचे योजिले आहे. 'खुरपे' सारखा शब्द 'क्षुर'यापासून व्युत्पदिला जात असला तरी प्राकृतात खुरप्प असं रूप आढळते. ज्ञानेश्वरीत 'खुरपे' असे शब्दाचे रूप आढळते. (ज्ञा. १६-३२९).

वखाराला (कुळव) किंवा नांगराला चालवताना (हाकताना) लागलेली माती काढण्यासाठी नांगर हाकणाऱ्याच्या हातात जे साधन असते. त्यास 'टुटाटी' म्हणतात. गोविंदप्रभूचरित्रात हे काम करणाऱ्यास 'तुतेकर' म्हणून संबोधिले आहे. 'अवो मेली जाय, तुतेकार, तुतेकार होता म्हणे ।' २७९. तुतेकार या शब्दाचे अर्थपरिवर्तन होऊन तुतेकार म्हणजे अडाणी किंवा निर्बुद्ध माणूस असा अर्थ प्राप्त झालेला आहे. कारण माती काढणे त्याला कुठल्याही प्रकारची बुद्धी वापरावी लागत नाही. नांगराला जोडलेल्या लांब दांडीस 'आळीस' असे म्हणतात. हा शब्द संस्कृतीद्भव आहे अशी कल्पनाही करता येत नाही. संस्कृत 'हलीष' याचेच महाप्राण लुप्त होऊन आळीसमध्ये रूपांतर झाले. 'ल'चे रूपांतर मूर्धन्य 'ळ'मध्ये झालेले आढळते. 'धाव'सारखा शब्द द्वयर्थी आहे. गाडीच्या चाकाला जी लोखंडी पट्टी बसविली जाते त्यास 'धाव' म्हणतात. तसेच मोट ज्यावरून हाकलली जाते त्या जमिनीच्या चढउतार भागासही 'धाव' असे म्हणतात. 'युग' या शब्दाचे 'जुअ', 'जू' असे रूप झाले. हे भाषाशास्त्रज्ञास निराळे सांगणे नको. परभाषेतून 'बतई' हा शब्द आला आहे. काही शब्द तर केवळ क्रियेवरून रूढ झालेले आहेत. उदा. जमिनीतील शेंगा उकरण्यासाठी जे साधन वापरले जाते त्यास 'उकरी' असे म्हणतात. उकरी वेगळी, पहार वेगळी, कुदळ वेगळी, टिकाव वेगळा असे एकाच लहानमोठ्या क्रियेसाठी उपयोगात येणाऱ्या क्रियावाचक शब्दांचे नामरूपात रूपांतर झालेले दिसते. 'प्रहार करणे' यातील प्रहार ह्या संस्कृत शब्दापासून पहार असे रूप आढळते. याचेच महाप्राण लुप्त होऊन 'पार' हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. मेडकं, डीळ सारखा शब्द या परिसरातच उपयोगात आलेला दिसतो.

शेतीविषयक शब्दांचा अभ्यास करित असताना मातीच्या वैशिष्ट्याने

त्याचे अनेक प्रकार कल्पिण्यात आले आहेत. केवळ पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असलेली जमीन (शेती) ही कोरडवाहू म्हणून ओळखली जाते, तर पाण्याखालील जमीन ही मळा, बागायत म्हणूनही संबोधली जाते. खडकाने व्यापलेली जमीन 'खडकाळी' तर अगदी नापीक जमीन ही 'खरब' म्हणून ओळखली जाते. मुरुम आणि मुरमाड ही जमीन पिकाला अयोग्य आहे तर 'मोरंडी' म्हणून ओळखली जाणारी जमीन ही काळीभोर असून भरपूर उत्पन्न देणारी म्हणून ओळखली जाते. जनावरांना चारण्यासाठी गवतानी राखलेल्या क्षेत्रात 'कुरण' असे म्हणतात. 'मुक्तपणे चरण्यासाठी कुरण उपयोक्त आहे' असा वाकप्रचार लोकप्रिय आहे. मुळातच कु = अरण्य, कु = वाईट, न पिकणारे म्हणून 'कुरण' असे रूप आलेले आहे.

'जमीन' हा शब्द मुळातच फारशी आहे तर 'शेत' हा शब्द संस्कृत 'क्षेत्रम' आणि 'रान' हा संस्कृत 'अरण्य' पासून आलेला आहे. 'वावर' देखील 'वप्र, वप्प' पासून आलेला आहे (?). जे शेत पीक न घेता केवळ पडून राहिलेले असते ते 'पडीक' किंवा 'पडीत' या नावाने ओळखले जाते. चढउतार असलेली नापीक जमीन बरड किंवा माळरान या नावाने ओळखली जाते. आधी पाऊस पडला तर शेतातील माती पाण्याबरोबर वाहून जाऊ नये म्हणून मातीचा ढिगारा टाकून अडविले जाते त्यास ह्या परिसरात 'अरण' हा वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द आहे. शेतात चिखल होतो. 'चिखल' हा शब्द देशी आहे. अपभ्रंशामध्ये चिखल, चिक्कलू असे रूप आढळते. ज्ञानेश्वरीमध्ये 'हे चिखलेविण रोविती' - ३-२५४ असा चरण आढळतो. गाथासप्तशतीत 'चिखोलू' हे रूप आढळते. पाण्यात माती मिसळल्यामुळे ते गढून होते. प्राकृतात 'गडूळ' हे रूप आहे तर यादवकालिन मराठीत 'गढूळ' असे रूप आले आहे. या परिसरात पहिल्या वर्णाला महाप्राण आला तर दुसऱ्या वर्णात महाप्राण लुप्त झाला व 'गडूळ' असे रूप तयार झाले. मातीचे ढेकुळ तयार होते, याचे रूप ज्ञानेश्वरीत 'डिखल' असे आढळते. 'मातिचेया डिखल' (६-९२) प्राकृतात मात्र ठिबक असे रूप आले आहे. 'वीवर' या

संस्कृत शब्दाचे 'विहिर' हे रूप मराठीत आले असले तरी खेड्यांत मात्र प्रथम 'वि' लुप्त होऊन 'हिर' असे झाले. शेतीविषयक शेतीच्या प्रकारचे शब्द हे पन्नास टक्के देशी आहेत तर चाळीस टक्के हे संस्कृतोद्भव आहेत. परभाषेतील काही शब्द तुरळकपणे आढळतात.

शेतीच्या मोजमापाचेही अनेक शब्द व्यवहारात आहेत. आऊड, बिघा, एकर, वाफा, चोट वगैरे. आज मात्र दशमान पध्दती स्वीकारल्यामुळे 'हेक्टर' या मापातूनच शेतीचे मोजमाप केले जाते. पुरुषाची लांबी साडेतीन हात असते या साडेतीनला 'आऊड' असे म्हणतात. 'आऊट'चे 'आऊड' झाले. 'ट'चा 'ड'कार झाला. प्राकृत 'आऊट्टी' असे रूप आहे. लीलाचरित्रात मात्र 'आऊड' असे रूप असून ज्ञानेश्वरीत 'आऊठ' असे रूप आलेले आहे. "देवा तू अक्षर/आऊठाविचे मात्रेशी ना" ११-३०२. दोन हात लांब केल्यानंतर जे अंतर येते त्याला 'वाव' असे नाव आहे. 'वावभर' हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी नेहमीचाच आहे. अंगण आणि करंगळी यातील अंतरास 'वीत' हा शब्द रूढ आहे तर अंगठा आणि प्रथम बोट यातील अंतरास 'चोट' असे नाव आहे. कासऱ्याइतके अंतर 'कासरभर, हातभर, वावभर, इतभर, चोटभर अशी मोजमापाची अंतरदृश्य नावे आजही शेतकऱ्यांच्या तोंडी आढळतात. सम्राट अकबरांचे मंत्री तोरडमल याने मोजमापाची पध्दत रूढ केली. त्यामुळे गज, एकर, बिघा, गुंठा हे शेतीच्या मोजमापाचे परिमाण अस्तित्वात आले. हा जसा बदल आढळतो त्याप्रमाणे धान्याच्या वजनमापामध्ये देखील फार बदल झाला आहे. दशमान पध्दतीच्या ग्राम व किलो यात आज धान्य मोजले जाते. त्यामुळे आटवा, शेर, आदली, पायली, मण, खंडी, कोळवं, निळवं, चिपटं ही परिमाण लुप्त होत आहेत. असे असूनही या परिसरात जुनीच परिमाणे उपयोगात आणली जातात. अर्ध्या शेराचा आटवा, तर पावशेराचा कोळवा होईल, कोवळ्याचा अर्धा निळवा होईल. कानडीतील 'कोलग' याचेच परिवर्तन रूप मराठीत 'कोळवे' झाले. 'निळवा' हाही कानडी शब्दाचे रूप होय. चार शेरांची 'पायली' तर चाळीस शेराचा 'मन' होय. किंवा दहा

पायलीचे मण होय. 'मण' हा शब्द मुळातच फारशी शब्द होय. वीस मणांची 'खंडी'. कानडी 'कंडुग' यापासून कंडी व कंडीचे खंडी असे रूप होण्याची शक्यता दिसते. परंतु 'खंडी' माप तर फार प्राचीन कालीन आहे. गोविंदप्रभूचरित्रात 'सात खंडीया साटवावीया । पाच खंडिया साटवाविया म्हणे' -९५. असे गोविंदप्रभूच्या तोंडी वाक्य आहे. मुसलमानी राजवटीत व नंतरच्या इंग्रज राजवटीत शेतीच्या मोजमापात व धान्याच्या मोजमापात विलक्षण बदल झालेला दिसून येतो.

शेतीच्या मोजमापातील व धान्य मोजमापातील शब्द हे परभाषेतून आलेले जास्त प्रमाणात आढळतात. एखाद दुसरा शब्द देशी आहे. संस्कृतोद्भव क्वचित आढळतात. यावरून अजूनही शेतकऱ्यांच्या भाषेत देशी शब्द जतन करून ठेवलेले आहेत. हे शब्द नेहमी शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत. ह्यामध्ये काही संस्कृतोद्भव शब्द आहेत. शेतीविषयक शब्दाचा, शेतीला जी नावे पडलेली आहेत ते शब्द देशी आहेत. तसेच चाळीस टक्के शब्द संस्कृतोद्भव आहेत. परभाषेतील काही प्रमाणात आहेत. शेतकऱ्यांच्या तोंडचे देशी शब्दावरून मराठी भाषेचे मूळ शोधण्यास अधिक मदत होईल, हा विश्वास वाटतो. मराठीचे देशीपण आजही शेतकऱ्यांच्या जीवनात सुरक्षित आहे, हे मराठीचे मराठीपण होय. शहरी संपर्कामुळे व नवनवीन यंत्रसाधनामुळे ही संपत्ती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. मराठी भाषेची मुळपिढिका समजून घेण्यास हा अभ्यास उपयुक्त ठरेल.

अवजारे आणि साधने

‘कुळव’ म्हणजे जमिनीतील माती खालीवर करण्याचे साधन. वखार. नांगरलेली जमीन एकसारखे करण्याचे साधन.

‘कुळ’ या रूपावरून ‘कुळव’ हे रूप आलेले असावे. हा देशी शब्द असून ‘कुळ’ म्हणजे दहा वर्षे शेती वाट्याने करणारा हा शेतीचा मालक होतो. त्यास कुळ लागणे असे म्हणतात. कुळापासून आलेली जमीन ती जमीन करणे म्हणजे कुळ व त्याची क्रिया कुळव असावे. कुळ-कुळव.

‘कोळपे’ म्हणजे वीतभर पीक वाढल्यानंतर त्यातील गवत काढण्यासाठी उपयोगात आणण्याचे आऊत. याने पिकांच्या दोन्ही ओळीतील माती हलविणे, भुसभुशीत करणे, त्यातील तण काढणे, पिकास मातीचा थर देणे, इ. कामे करतात. दोन बैलांच्या एका जुआवर पिकांतील अंतराच्यामानाने दोन, दोन, चार, चार कोळपे हाकतात.

कोळपणे हे रूप आधुनिक कालीन मराठीत आहे. प्राचीन मराठीत कोळपं हे रूप आहे. कोळपणे म्हणजेच कोळपं चालविण्याची क्रिया. चालविणे यास या परिसरात कोळपं मारणे हा शब्दप्रयोग केला जातो. कुळव कोळपं.

‘दिण्ड’ म्हणजे कुळवाच्या वरचा लाकडी भाग. प्राचीन मराठीत याचे रूप ‘दिण्डे’ असे आहे. हा देशी शब्द आहे. प्रमाण मराठीत ‘दिंड’ हे रूप आहे.

‘दुण्डे’ म्हणजे वीतभर पीक असताना त्यातील गवत काढण्यासाठी उपयोगात आणण्याचे आऊत. कोळप्यापेक्षा मोठा असतो. याचा उपयोग तीळ व तूर इ. पिकातील गवत काढण्यासाठी करतात.

‘इड्या’ म्हणजे कुळवाला पास आडकिवण्यासाठी वापरात असलेले गोलाकार लोखंडी साधन. कुळवाच्या जानवळास दोन छिद्रे असतात. त्या छिद्रात पास आडकवितात. इड्यास पास अडकलेली असते. त्याने माती खालीवर होऊन तण निघून जाते. हा शब्द शब्दकोश किंवा इतर लिखित साहित्यात सापडत नाही, शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द

आहे.

‘जानवळे’ म्हणजे कुळवाच्या दोन्ही पायास म्हणतात. ते खुट्ट्यासारखे असतात. जानवळाच्या पुढील टोकास इड्या बसविलेल्या असतात. हा शब्द वापरात आहे. परंतु याची व्युत्पत्ती लागणे कठीण आहे. जानवे म्हणजे गळ्यात घालावयाचे दोर. त्यावरून हा शब्द आला असावा. जानवे गळ्यात घालतात तसे कुळवास जानवळे.

‘पास’ कुळवाचे लोखंडी पाते. वखाराला लावलेला चपटा अडवा लोखंडी दांडा. हा शब्द देशी असून लीलाचरित्रात याचे रूप ‘पासु’ आहे.

“लोखंड बाजेखालि ठेविले । पासु, आकु, तुता, कुऱ्हाडी, इळा”
पू. ४७७. पासु या रूपापासून ‘पास’ हे रूप आले असावे. प्रमाण मराठीत ‘पाते’ हा शब्द आहे.

रुमणं - रुंमणे म्हणजे कुळवास दाबून धरण्याची अर्ध वर्तुळाकार मुठीची लांब काठी. नांगराला दाबून धरण्याची किंचित जाड काठी असते पण त्यास ‘हाडूळ’ असे म्हणतात. रुमणे व हाडूळ यांच्या क्रिया सारख्याच पण रूप मात्र वेगवेगळे आहे.

रुमणे म्हणजे नांगर वखार यावर दाबून धरण्याची वर्तुळाकार मुठीची कोंब असा अर्थ लीलाचरित्रात (९४६) आढळतो. पण नांगराच्या मुठीच्या कोंबास रुमणे हा शब्द नसून ‘हाडूळ’ असा शब्द आहे. या परिसरात हाडूळ असा पर्यायी शब्द रूढ आहे. प्राचीन मराठीत ‘रुमणे’ हे रूप आढळते. हा देशी शब्द आहे.

‘बळ हे ते कैसी : बळ हे ते रुंभणेयासारीखी : रुंभणे ते कैसे : रुंभणे ते ऐसे : म्हणोनी हात वाकुडा करुनि पाहिले : दृ. ४१-२१’, दृष्टांतपाठातील ‘रुंमणे’ हे रूप प्रमाण मराठीत ‘रुंमणे’ असेच आलेले आहे. ग्रामीण भागातील ध्वनीपरिवर्तन झाले ते आहे. रुंमणेचे रूप रुमणे असे झाले. भ>म, म>भ असा बदल होत असतो.

‘गाडी’ शेतीतील माल व इतर ने आण करण्याचे साधन. ‘गड्डी’ हे रूप देशी शब्दाचे आहे. प्रमाण मराठीत याचे रूप गाडी असे आढळते.

देशी प्राकृतात गड्डी (११.३) देशीच मूळ शब्द आहे व तो गम धातूशी संबंधित असावा. हेम देशनाममाला २०.८१, प्राचीन मराठीत 'गाडा' हे रूप आढळते. गाडा या रूपाचे गाडी रूप बनले. 'कडाडी लोटिला गाडा' - ज्ञा. १३.७५३. गड्डी > गाडा > गाडी असे ध्वनी परिवर्तन झालेले आहे.

आक - आख म्हणजे गाडीच्या दोन्ही चाकातून बसविलेला लोखंडी जाड दांडा. ह्यावर गाडीचा संपूर्ण साटा बसविलेला असतो. प्रमाण मराठीत 'आक'चे रूप 'आख' असे आढळते. 'आख'चे 'आक' असे ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. 'ख'चा 'क', 'क'चा 'ख' असे उच्चारत नेहमी बदल होत असतो. विशेषतः ग्रामीण भागातील बोली भाषेत तर हा बदल हमखास होत असतो. संस्कृत 'अक्ष' डोळ्यासारखा याचा आकार त्याला हे नाव दिले गेले असावे. संस्कृत अक्ष > आख.

'कुण्णी' म्हणजे गाडीचे चाक निघू नये म्हणून 'आका'स घालण्याचे लहान हत्यार. गाडीस दोन चाक असतात. त्या चाकास दोन कुण्ण्या असतात. कुळवाचा दांडा निघू नये म्हणून लाकडाचा लहान तुकडा अडकवितात त्यास 'कुनुक' असे नाव शेतकऱ्यांच्या तोंडचे आहे. 'कुण्णी' हा शब्द शेतकऱ्यांच्या व्यवहारातला आहे. पण हा शब्द शब्दकोश व इतर लिखित साहित्यात सापडत नाही.

खिळी म्हणजे अडकण. अडकविण्यासाठी वापरावयाचे लाकडी लांब तुकडा. हा संस्कृत शब्द असून त्याचे रूप 'खील', 'कील', 'कीलक' असे आढळते. कील-खिळ-खिळ असा रूपात बदल होत गेला आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. प्रमाण मराठीत 'खिळ' असे रूप आहे.

गदडं = गड्डा - म्हणजे गाडीच्या चाकाच्या फळ्या अडकविण्यासाठी असलेला जाड असा लांब गोलाकार लांबट भाग. मूळ कानडीचे 'गड्डे' हे रूप मराठीत तसेच आलेले आहे. गड्डा = मोठा भाग, जाड भाग. गदडं > गड्डा, गड्डा > गदडं हे मराठी रूप आहे.

चाक म्हणजे गाडी, रथ यांना गती देणारे वर्तुळाकार साधन. चक्र.

संस्कृत चक्र या रूपापासून मराठीत आलेले आहे. प्राचीन मराठीत याचे रूप चाकी असे आहे. चक्र ह्या रूपापासून 'चाक' हे रूप आलेले आहे. चक्र म्हणजे फिरणे, चाक फिरते म्हणून चक्र. 'नाना चां (चा) की भांडे जाले ॥' - ज्ञानेश्वरी १८.४२४. प्रमाण मराठीत 'चक्र' असे रूप आहे. ग्रामीण भागात किंवा शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'चाक' असा शब्द आहे.

चाकपट्टी = चाकाला असलेली पट्टी. चाक + पट्टी. सामासिक शब्द आहे.

जू : जुअ म्हणजे कुळव व इतर ओढण्यासाठी बैलाच्या मानेवर ठेवण्याचे लाकूड. हा संस्कृत 'युग' या शब्दापासून आलेला आहे. 'युग'याचेच रूप 'जुअ' असे झालेले आहे. युग > जुअ, जू 'अ' हा लुप्त पावला. ध्वनिपरिवर्तनात थोडासा बदल झालेला आहे.

ढकली = म्हणजे उतरणीच्या रस्त्यावर बैलाच्या पायास, शेपटीस चाक घसडू (घासू) नये म्हणून चाकाच्या पुढच्या बाजूस असलेले आडवे लाकूड. 'ढकल' या क्रियेपासून 'ढकली' हे रूप आलेले आहे. 'ढकलं' हे रूप आधुनिककालिन मराठीत आढळते. हा देशी शब्द असून याचे रूप 'ढकल' असे आहे. ढकलण्याची क्रिया 'ढकली'.

दांड्या = गाडीस, कुळवास जोडीलेला दांड, जुआस जोडलेले असते. गाडीला, कुळवाला ओढण्यासाठी जो लाकूड जुआस जोडलेला असतो त्यास 'दांड्या' असे म्हणतात. तर नांगरास जो लाकूड लावलेला, जोडलेला असतो. त्यास 'आळीस' असा शब्द आहे. प्राचीन मराठीत 'दांडी' रूप आहे.

"दांडे याचे घाए ॥" ज्ञानेश्वरी १८.९३९. दांड असाही शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. दांड तुटणे हा वाक्प्रचार नेहमी वापरात आहे. दांड > दांडी > दांडे > दांड्या. (अनेक वचन).

धाव = धावपट्टी = गाडीच्या चाकाच्या परिघाला बसवितात ती लोखंडी पट्टी. धाव + पट्टीका = धावपट्टी. हा द्वयर्थी शब्द दिसून येतो. मोट ज्यावरून हाकलली जाते त्या जमिनीच्या चढउतार भागास 'धाव'

असे म्हणतात. धाव उतरणे - चाकाच्या परिघाला बसविलेली लोखंडी पट्टी सैल होते ती पुन्हा लोहाराकडून पट्टी गरम करून बसवावे लागते. त्यालाच 'शेवटून' घेणे असेही म्हणतात.

फळ्या = फळा = लाकडाची चपटी फळी. फळीचे अनेक वचन फळ्या. संस्कृत 'फलक' ह्या रूपापासून 'फळा' व 'फाळ' हे रूप आढळते. आधुनिक काळी मराठीत हे रूप आढळते. संस्कृत 'फलाक' या शब्दाला 'क' हा लुप्त पावला आहे व ल > ळ झालेला आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे.

साटा साटे - लाकडाच्या गाडीचा सांगाडा. चौकडी.

संस्कृतमध्ये 'छट' हे रूप आहे. प्राकृतात 'सअट' असे रूप. प्राकृत 'सअट'चे रूप मराठीत 'साटा' झालेले आहे.

शिपाई - गाडीच्या दांड्या अनामत (अलगदपणे) ठेवण्यासाठी केलेले दोन लाकडाचे साधन. ह्याने गाडी उचलताना त्रास होत नाही. माल भरलेली गाडी उचलण्यास कठीण जाऊ नये म्हणून याचा वापर करतात.

हा शब्द देशी असावा. फारशी शब्द 'शिपाई' याचा अर्थ सैन्यातील सैनिक, योद्धा असा आहे. यावरूनच हा शब्द आलेले असावा. शेतकऱ्यांच्या तोंडचा हा शब्द आहे.

पाभर : शेतात बी पेरण्याचे आऊत. या शब्दाचा वापर ह्या परिसरात आढळत नाही. या आऊतास 'तिफण', दुफण असे शब्द आहे. कधी कधी पेरणीसाठी 'शिंंगटाचा' उपयोग करतात, पुढे कुळव हाकलले जाते त्यामागे 'शिंंगटास' दोर बांधून पेर करतात.

तिफण :- पेरणी करण्याचे अवजार. ती = तीन, फण = जानवळे = तिफण. तीन फणाचे म्हणून तिफण. देशी शब्द असून शेतकऱ्यांच्या नित्य व्यवहारातला आहे.

दुफण : दोन फणाचे पेरणी करण्याचे अवजार. दु+फण = दोन फण. प्रसंगी तीन फणाच्या अवजारांचे दुफण बनवतात.

चाडं-चाडे = बी पेरण्याचे तिफण/दुफणवर असलेली गोलाकार

वाटी. वाटी असेही म्हणतात. याची व्युत्पत्ती शब्दकोषात सापडत नाही. शेतकऱ्यांच्या नित्य व्यवहारातला शब्द आहे. चाडे > चाढे > चाडे असा होत गेला. ड > ढ, ढ > ड हा बदल नेहमी होत असतो.

नळ्या : नळा = दोन्ही तोंडे पोकळ असून मध्यभाग हा संपूर्णपणे पोकळ असणारा वेळूचा तुकडा. याचा वापर पेरणी करताना चाड्यातून बी सोडतात, ते बी नळीद्वारे जमिनीत योग्य प्रकारे पसरले जाते. संस्कृतमध्ये याचे रूप 'नलिका' असे असून यादवकालीन मराठीत 'नळकांडे' असे रूप आहे. मूळ संस्कृत शब्द 'नलिका' पासून रूप नळा बनले. नलि > नळा. नळाचे अनेक वचन नळ्या. अर्थपरिवर्तन झालेले दिसून येते.

आऊत = औत = शेतीचे अवजार. नांगर वगैरे.

हा संस्कृत 'आयुध' आ+युत रूप आहे. याचे मराठीत आऊत, औत झाले आहे.

नांगर : जमीन उकरण्याचे लोखंडी फाळ असणारे आऊत. लाकडाचेही असते. प्राचीन मराठीत याचे रूप णंगल, नंगल, लंगल असे आढळते. हा देशी शब्द असून प्रमाण मराठीत नांगर हे रूप आहे. देशी प्राकृतात नंगल, णंगर; प्राकृतात नंगल, लंगल असे रूप झाले आहे. संस्कृतमध्ये लाडल रूप आहे. ण ते उत्तरकालीन असावे. णंगल > नंगल > नंगर > नांगर असा बदल होत 'नांगर' असे प्रमाण मराठी रूप झालेले आहे.

नांगर या शब्दाला जोडून आलेले शब्द हे नांगराच्या क्रियेपासून आलेले आहेत. ते शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी सर्रास आढळतात.

उदा. नांगरट = नांगरलेली जमीन, नांगराची क्रिया

नांगरणी = पुन्हा पुन्हा नांगरणे

नांगरदात = नांगराचा फाळ

आळीस :- नांगरास जोडलेला लांब दांडा.

कुळव, तिफण, गाडी यांनाही लांब दांडी असते. त्याला 'दांड्या' हा शब्द आहे. मात्र नांगराला जोडलेला जो दांडा असतो त्यास 'आळीस' हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. हा संस्कृत शब्द असून याचे रूप

‘हलिषा’ असे आहे. हलेषा हे रूप ही आढळते. ‘हलिषा’ या संस्कृत रूपाचे मराठी रूप ‘आळीस’ झालेले दिसून येते.

हा > आ, ल > ल, ष > स असा बदल नेहमी होत असतो. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे.

फाळ : नांगराचे अवयव. नांगराच्या अवयवास लावण्याचे लोखंडी पाते. जमीन पोखण्यासाठी नांगराला लावावयाचे वाकडे लोखंडी हत्यार. कुळवास असलेल्या याच प्रकारच्या अवयवास ‘पास’ असा शब्द वापरात आहे. मात्र, दोन्हीची क्रिया सारखीच असून रूप मात्र वेगवेगळे आहे. संस्कृतमध्ये ‘फाल’ असे रूप असून प्राचीन मराठीत ‘फाल’ असेच रूप आहे. फाल > फाळ, ल > ल हा बदल नेहमी होतोय.

हाडूळ : नांगराला दाबून धरण्यासाठी असलेला गोलाकार मुठीचा जाड लाकूड. कुळवाला व नांगराला दाबून धरण्यासाठी गोलाकार लाकूड असते त्यास नावे वेगवेगळी आहेत. कुळवाच्या ह्या क्रियेस ‘रुमणे’ असे नाव आहे तर नांगराच्या क्रियेस ‘हाडूळ’ हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे.

इळत : विळत = चाबुकाच्या काठीस शेवटी लावलेला लोखंडी अनुकुचीदार खिळा याचा उपयोग बैल हाकलण्यास व कुळवाच्या पासेला लागलेली माती काढण्यासाठी करतात. प्रमाण मराठीत ‘विळद’ रूप आढळते. हा शब्द देशी आहे. ग्रामीण भागात वि > इ झाल्याचे अनेक शब्द आहेत. उदा. विलास इलास, विडुल इडुल वगैरे विळद > इळत. त या अघोष वर्णाचे ‘द’ हे आघोष रूप आहे.

इळा विळा :- गवत कापण्याचे एक हत्यार.

प्रमाण मराठीत याचे रूप ‘विळा’ असे आहे. हा मुळात देशी शब्द असून याचा उपयोग आपल्या नेहमीच्या कामात करतात.

उकरी : शेंगा उकरण्याचे लोखंडी चापट हत्यार.

उकरणे = शेंगा उकरण्याची क्रिया. उकरणे ह्या क्रियेपासून ‘उकरी’ हे शब्द रूढ झाले आहे. प्राकृतात व प्राचीन मराठीत याचे रूप ‘उक्करडी’ असे आहे. उक्कर, उक्कीर हे रूप हेमचंद्राच्या देशीनाममलित (१.५०)

आढळते.

उक्केर > उक्कीर > उकरी. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे.

कत्ती : झाडाच्या शेंडीचा पाला काढण्यासाठी वापरले जाणारे साधन. लांब बांबुला कत्ती जोडतात. याचा वापर धनगर लोक करतात. शेळ्यांना पाला, बाभळीच्या शेंगा काढण्यासाठी वापर करतात. हा शब्द कानडी असावा असे वाटते. हा शब्द अजूनही तसाच मराठीत रूढ आहे. द्व्यर्थी वापरला जाणारा शब्द. कानडीमध्ये 'कत्ती' म्हणजे गाढव असा अर्थ आहे. मराठीत कत्ती म्हणजे कापणे. हे मुळातच कानडीचे रूप आहे.

कुदळ : कुदळी = खणण्याचे साधन. माती खणण्यासाठी याचा वापर करतात. हा कानडी शब्द आहे. कानडी 'गुद्यली', संस्कृत रूप 'कुद्याल' असे आहे. गुद्यली > कुद्याल > कुदळ हे मराठी रूप आहे. ग > क, द्य > द, ल > ळ, असा बदल होत गेलेला आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले दिसून येते. कानडी गुद्यली > कुदळी.

कुराड :- कुऱ्हाड = लाकडे तोडण्याचे हत्यार.

हा संस्कृत शब्द असून त्याचे रूप 'कुठार' असे आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. कुठार > कुराड > कुऱ्हाड. कुऱ्हाड हे रूप प्रमाण मराठीतील आहे.

कोयता : गवत कापण्याचे विळ्यासारखे लहान हत्यार. कानडी कोय म्हणजे कापणे. कोयित म्हणजे विळा. हा मूळ कानडी शब्द असून याचे प्रमाण मराठीतील रूप 'कोयती' असा आहे. कोय > कोयित > कोयता.

खुरपं : खुरपे = खुरपे :- पिकातील गवत काढण्याचे साधन. खुरपण करण्याचे साधन. खुरप्याने करण्याची क्रिया म्हणजे 'खुरपणे'.

प्राकृतात यादवकालीन मराठीत खुरप्प, खुरपे असे रूप आहे.

“ऐसेनि गा आटोपे । थोरिये आणती पापे ।

धर्म धेनू खुरपे । सुटले जैसे ॥” ज्ञा. १६.३२९.

प्राकृतातील 'खुरप्प' या रूपापासून 'खुरप' हे रूप आलेले असावे.

हा देशी शब्द असून, त्याचे प्राकृतात वरील रूप आहे. खुरप्प खुरपे
खुरपं असा उच्चारता झालेला बदल.

खोऱ्या खोरा :- फावडा = खंदलेली माती ओढण्याचे साधन.

खोऱ्या या शब्दाचे प्राकृतात 'खुर' असे रूप आढळते. 'खुर' या
रूपापासून 'खोरा' असे रूप झालेले असावे. ग्रामीण भागात 'खोरा'
असे न उच्चारता 'खोऱ्या' असे उच्चार करतात. यालाच दुसरा शब्द
'फावडा' आहे. खोरने ह्या क्रियेपासून हे रूप आले असावे. संस्कृतमध्ये
'क्षुर'चे रूप आहे. क्षुर > खुर > खोरा.

टुटाटी :- चाबकाचे दावे अडकविण्यासाठी लांबट लाकडाचा तुकडा
यास लोखंडी किंचित पसरट असा तुकडा असतो. त्याच्या साहय्याने
कुळवाच्या पासेला लागलेली माती गवत काढतात.

तुता = नांगर, कुळव हाकताना त्याला लागलेली माती गवत
काढून टाकण्यासाठी हातात असलेली काठी. ती काठी धारण करणारा
तुतेकर. प्राचीन मराठीत 'तुतेकार' हे रूप आहे.

“अवो मेली जाय, तुतेकार होता म्हणे”- गो.प्र.च. २७२.

तुतेकार या शब्दाचा अर्थ अडाणी माणूस असा गोविंदप्रभू चरित्रातील
शब्दकोशात आहे. नांगर, कुळव हाकणारा माणूस हा अडाणी असतो.
म्हणून हे रूप आलेले असावे. हा शब्द देशी असून प्रमाण मराठीत हा
शब्द आढळत नाही. मराठी ग्रामीण कथा-कादंबऱ्यातही हा शब्द
आढळत नाही.

टिकाव :- कुदळीसारखे हत्यार. त्याच्या दोन्ही बाजूस तोंड असते.
कुदळीने खोदता येते तर टिकावाने जमिनीतील मूळ किंवा झाडाच्या
मुळ्या खणून काढता येते. व्युत्पत्तीची कल्पना नाही. यास 'टिकम'
असेही म्हणतात.

पार : प्रहार :- खोदण्याचे लांब लोखंडी साधन.

संस्कृतमध्ये 'प्रहार' हे रूप आहे. प्राचीन मराठीत 'पाहार' असे
रूप आढळते.

“पाहारा सांडिली : घाठोया खालुती उडी घातली”-ली.य.५५१.

प्रहार > पाहार > पार. महाप्राण लुप्त होऊन 'पार' हे रूप बनले आहे.

बतई : लहान सुरी. लांब पात्याची सुरी.

हा फारशी शब्द असून तो मराठीत तसाच आलेला आहे.

मोट : विहिरीतील पाणी काढण्याचे कातड्याची मोठी पिशवी.

देशी प्राकृतात 'मोट्ट' हे रूप आढळते. कानडीमध्ये 'मोट्ट' असे रूप आहे. पूर्वी विहिरीतून पाणी काढण्यासाठी याचा उपयोग व्हायचा. आता इलेक्ट्रीक मोटार आलेली असल्यामुळे या साधनाचा उपयोग बंद झालेला आहे. हा कानडी शब्द असावा.

कणपट्टी = मोटेच्या कणेला असलेली पट्टी.

कानडी कणा म्हणजे काठी, काढ. कानडी 'कणा' या रूपापासून कणपट्टी हे रूप आलेले असावे. कडेला असलेली पट्टी.

कणा :- कड = मोटेच्या कडेला कणा म्हणतात. लोखंडाची पट्टी.

कुणुक :- मोटेस जे दावे बांधलेले असते, त्यास एक लाकडाचा खिळा जोडलेला असतो त्यास कुणुक असे म्हणतात.

छावणी : छावण्या = मोटेस असलेले फळीसारखे साधन.

संस्कृत रूप छादणी, प्राकृतात छावणीया, देशी प्राकृतात छावणी. छावणी म्हणजे सैन्याची वस्ती. खिडकीची फळी असा अर्थ आहे. यावरून 'छावण्या' हे रूप आले असावे.

धक्के = धक्का = ढकल.

संस्कृत धक्कम, धक, प्राकृतात 'धक्क' असे रूप आहे.

उपयोगी वस्तू

अंबाडी :- अंबाडा = दावे वळण्यासाठी उपयोगी पडणारा तागा.

अंबाडी या वनस्पतीपासून अंबाडा तयार होतो. अंबाडीचे ताट पाण्यात भिजवतात, त्या भिजलेल्या ताटाचा वरचा भाग चिकट असतो व तो सहजपणे निघतो, त्यास अंबाडा असे म्हणतात. राहिलेल्या पांढऱ्या शुभ्र काडीस या परिसरात 'सलमकाडी' म्हणतात. 'सनकाडी' असा शब्द रूढ आहे. फारशी भाषेत सन असून काडीच्या संयोगाने सनकाडी रूप बनले.

संस्कृत 'आम्रातक', प्राकृत 'आम्माडको', अपभ्रंश 'अंबाडम' असे रूप आहे. आम्रातक > आम्माडको > अंबाडम असा बदल होत गेला. मराठीमध्ये याचे रूप 'अंबाडा' असे आलेले आहे.

बट्टी :- अंबाड्याचा एक तागा. दोन बट्ट्या जोडून दावं वळतात.

एट :- अंबाडाचा गुच्च. एक किंवा दोन किलो वजनाचे.

कंडा :- बैलाच्या गळ्यातील दावं. गोलाकार असते.

वर्तुळाकार असा कड्याचा अर्थ होतो. 'कड्या'पासून 'कंडा'असे रूप आले असावे. कडा > कंडा, अनुनासिकत्व अकारण आले असावे. कडा = हातात बांधण्याचे दोर, कडेने बांधलेले असते म्हणून कडा.

काणी : कानी = दाव्याचा प्रकार.

काणी ही चार-पाच हात लांबीची असते. जनावरांस बांधण्यासाठी उपयोग केला जातो. शेतकऱ्यांच्या नित्य व्यवहारातला हा शब्द आहे. 'काणी' हा शब्द प्राचीन मराठीत 'कान्ही' रूपात आढळतो. "जीवासी कान्ही लावुनी" - ज्ञा. १४.१५७. कान्ही म्हणजे 'दावं' या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

कासरा :- लांब दोर. कुश गवतापासून तयार केलेला दोर. बैलासाठी वापरतात. गाडी, कुळव इ. हाकताना बैलास दिशा देण्याचे काम, वळवणे इत्यादी. संस्कृत शब्द असून कश > कशा > दोर असे रूप. पूर्वी कुश गवतापासून दोरी, दावं वळत असावेत. सध्या मात्र जास्त

प्रमाणात अंबाड्याचा उपयोग करतात. (विज्ञानयुगात तर नायलॉन दोरीचा उपयोग, वापर करतात) कुश गवतापासून वळलेला दोर म्हणून 'कासरा' हे रूप आले असावे.

गोफण : शेतातील पाखरे हाकलण्यासाठी केलेले दोरीचे साधन.

संस्कृत शब्द आहे. याचे रूप 'गुफणम' असे आढळते. देशी प्राकृतात 'गुंफण' असे रूप आहे. गुफणम > गुफण > गोफण असा बदल होत गेला. ध्वनिपरिवर्तनात बदल दिसून येतो. संस्कृत रूपातील 'म' हा लुप्त पावून 'उ'कारांचे 'ओ'कारांत रूपांतर झालेले आहे. प्राचीन मराठीत 'गोफण' रूप आहे. "गोफण ऐसे केले ।" ज्ञा. १३-२८४.

घागरमाळा :- बैलाच्या गळ्यातील घुंगराचा कंडा. माळ.

घुंगराचा माळा म्हणून घागरमाळा. हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे. सामासिक शब्द आहे. घागर+माळा. बैलगाडीने प्रवास करताना शोभा यावी, तसेच एक प्रकारचा सुंदर ध्वनी. बैलाच्या चालीप्रमाणे मधुर आवाज येत असतो.

चाडदोर : तिफण किंवा दुफण वर ठेवलेल्या 'चाडीस' बांधण्याची दोर.

चाड + दोर = चाडदोर. 'चाडं' म्हणजे एक तुकडाचा लहानसा भाग. डमरूसारखे असते. त्याद्वारे 'बी' जमिनीत पसरते.

चाबूक : बैलास हाकलण्यासाठी केलेली दोर व चामड्याचे साधन.

हा फारसी शब्द असून तसेच मराठीत आलेले आहे.

पड :- अंबाड्याच्या दोन बट्ट्या घेऊन हाताने मारलेली पीळ. ह्या पिळीपासून दावे, कंडे तयार करतात. दोन पीळ घेऊन त्यास वळतात.

दावण दावन :- अनेक दावी ज्या एका मोठ्या जाड अशा 'सोल'प्रमाणे असलेली. दाव्यास अनेक जनावरे बांधतात. जनावरांची ओळ. रांग.... दोन मेका रोवून त्यास एक जाड असे लांब दावं बांधतात. त्यास विशिष्ट अंतरावर दावं जोडून जनावरे बांधतात. दाव्यांनी बांधलेली रांग म्हणजेच दावण. देशी शब्द असावा.

दावं : अंबाड्यापासून बनविलेले दोर.

प्राचीन मराठीत 'दावणी' असे रूप आढळते.

“तेथे बालाचिया दावणी, दीधलिया होतीया ।

तेथे सेणपुंजीचे सेणे टोपले भरिले ।” गो.प्र.य. १९९-६५.

मुंगसं :- बैलाच्या तोंडाभोवती जाळ्यासारखे बांधावयाचे साधन.

यामुळे बैलांना काहीच खाता येत नाही. पेरणी, कोळपणी इ. पिकातील कामे बैलाकडून करून घेताना ही काळजी घ्यावी लागते. हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे. ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती लागणे कठीण. बहुतेक हा शब्द 'मुंगुस' या प्राण्याच्या रुपावरून आलेला असावा. मुंगुसाच्या तोंडावर लांब लांब केस असतात म्हणून हा शब्द आलेला असावा.

मोरकी :- बैलाच्या तोंडाला मानेवरून दुहेरी किंवा तिहेरी विळखे घेऊन बांदलेले दोर. बैल ताब्यात राहतो. हा शब्द या परिसरात आहे. मोरकीमुळे बाल उठावदार, रुबावदार दिसतो. मोरकीस कासरा बांधलेला असतो, त्यामुळे बैलास वळविण्यास मदत होते. शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द आहे. मुखराखी (?) मोरकी.

वादी : चामड्याची लांब पट्टी.

ही पट्टी चाबकास जोडलेली असते. बैल हाकलताना याचा मारा करतात. त्याचा आवाज 'चट्ट' असा येतो. चामड्यासारखीच अंबाड्याचीही वादी वळतात. चाबकाच्या पुढील बाजूस जोडलेली असते.

वेसण :- बैलाच्या नाकातून घातलेली बोटोएवढी जाड दोरी. यामुळे बैल ताब्यात राहतो. मारक्या बैलाच्या नाकात ही दोरी (वेसन) असतेच. 'आवयासिनी' हे देशी रूप आहे. याचेच मराठी रूप 'वेसण' झालेले आहे. ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'वेसण' हा शब्द आहे. य > व होतो.

सापती :- बैलास गाडीस किंवा कुळवास जुंपताना बैलाच्या गळ्याखालून घेऊन जोखंडास बांधलेला दोरीचा पट्टा.

कानडी शब्द आहे. कानडीमध्ये 'साप्तापू' असे रूप आहे. सहा सात पदराचा पट्टा असतो म्हणून हे नाव असावे. हा शब्द ह्या परिसरात वापरला जातो. इतरत्र यास 'जोते' म्हणतात.

सुंभ :- अंबाड्याच्या दोन बट्ट्याचे वळलेले पड.

याचा उपयोग बाजेसाठी करतात. एका लहान लाकडास गुंडाळलेले असते. तेच पुढे खाटेस (बाजेस) इकडून तिकडे ओवतात. संस्कृत शुल्ब प्राकृत सुब्ब असे रूप आहे.

'सुंभ जळेल पण पीळ कायम असते' ही म्हण रूढ आहे.

सोंडदर = सोंदड = माटेच्या सोंडेचा दोर.

सोंड + दोर म्हणजे सोंडेला असलेली दोर म्हणून सोंडदोर असा शब्द आहे.

सोंडवादी = मोटेच्या सोंडेस असलेली चामड्याची दोर. ही वादी मजबूत असते. मोट उचलताच आपले काम करते.

सोल :- जाड, भक्कम दोर.

याचा उपयोग नित्याचाच आहे. ग्रामीण भागात आडातून पाणी काढण्यासाठी घागरीस सोल बांधून विहिरीत/आडात सोडतात. मूळ कानडी 'सुली' या रूपापासून आलेला असावा.

हुरबुडगं :- सोलीचा प्रकार. मजबूत असे दोर.

नारळाच्या झाडापासून बनवलेली वेडीवाकडी पीळाची जाड अशी सोल. जवळजवळ दोन हात लांब असते. कुळवाच्या जुआस बांधलेले असते कारण ही सोल घासत नाही, यावर कशाचाही परिणाम होत नाही. एकदम मजबूत असते. बहुधा 'कानडी' परिणाम असावा.

कर्णिंग : कर्णंग :- धान्य साठविण्यासाठी बांबुचे किंवा पोकाट्याचे केलेले पात्र. शेतकरी आपले धान्य साठवून ठेवतो. अगदी सुरक्षित असते. एक मणाची, दोन मणाची कर्णिंग असते. हा कानडी शब्द असून वर्णाचा विपर्यास झालेला आहे. कानडी 'कणजी' या रूपाचे 'कणगी' असे झालेले आहे. कणजी > कणगी. ज > ग होतो.

लिंपण :- धान्य सुरक्षित रहावे त्यासाठी त्यावर शेणाचा लेप

देतात.

चगळ घालून शेणाचा मातीचा लेप देतात. त्याला लिंपण असे म्हणतात. लिंपणे > लिप्ण.

कुरकुलं :- लहान टोपली.

याचा उपयोग शेंगा उकरत असताना शेंगा कुरकुल्यात जमा करतात नंतर ते डालीमध्ये टाकतात. बहुधा हा कानडी रूप असावा. या परिसरात वापरला जाणारा शब्द. शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे.

गुम्म :- कणगीपेक्षा लहान असलेले पात्र.

यामध्ये पुढील हंगामासाठी बी साठवून ठेवतात. बांबुपासून बनविले जाते. गुम्म = गप्प बसणे, फुगणे. फुगणे या रूपापासून 'गुम्म' हा शब्द आला असावा. फुगल्यावर जसा मानव दिसतो. गप्प बसलेल्या मुलांना ग्रामीण भागात 'असे का बसला गुम्यावाणी' असा शब्दप्रयोग आहे. ह्या परिसरातील शब्द.

टोपली :- शिंदीच्या फोकापासून बनविलेले गोलाकार साधन.

टोप = डोक्यावरची टोपली. 'टोप' या शब्दापासून 'टोपली' हा शब्द आला असावा. हा कानडी शब्द असून कानडीमध्ये 'टोप्प' म्हणजे 'झाकण' होय. 'टोप्प' ह्या रूपावरून 'टोपलं' असे रूप आले असावे.

डाल :- डालगी. धान्य ठेवण्यासाठी मोठ्या आकाराचे साधन.

शिंदीच्या फोकापासून किंवा तुऱ्हाटीपासून बनवतात. हा संस्कृत शब्द आहे. देशी प्राकृतात 'डल्ला' असे रूप आहे. संस्कृत 'डलग' रूपाचे 'डल्ला' व मराठीत डाल असे रूप.

दुरडी :- लहान बारीक वेळूच्या काड्यापासून बनविलेले लहानसे टोपले. याचा उपयोग भाकरी ठेवण्यासाठी करतात. हा कानडी शब्द असावा.

पाटी :- पाट्या :- बांबू किंवा शिंदीच्या फोकापासून तयार केलेली पसरट टोपली याचा उपयोग खळ्यातील धान्य उधळण्यासाठी करतात. 'पाटी' ही लोखंडाचीही असू शकते. संस्कृत 'पट्टिका' पासून 'पट्टी'.

पाटी असे रूप बदलले. पाटीचे अनेकवचन पाट्या.

शिपतर :- पाटीसारखी टोपली. वेळूच्या लहान काड्यापासून तयार करतात. गुन्हाळात याचा उपयोग कढईतील रसावरील घाण काढण्यासाठी करतात. ही घाण काढताना शिप, शिप असा आवाज येतो. यातून शिपतर हे रूप असावे.

सलद :- काटक्याची झडप. शिंधीच्या फोकापासून झाकणासहित बनविलेले साधन. शब्दकोशात याचा अर्थ 'संदुक' असा आहे. प्राचीन मराठीतील रूप आहे.

“सलदीचा धुवटु वोलिसाफला बोळगावीळा : पूजा केले ।”
लि.च.ई ११

प्राचीनकाळी याचा उपयोग संदुकाप्रमाणे होत असावा. अजूनही अशा प्रकारचे साधन ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांच्या घरी आढळते. त्यामध्ये उन्हाळ्यात बनविलेले पापड, शेवया इ. पदार्थ ठेवतात. ह्यामधील कसल्याही प्रकारच्या पदार्थाला किड लागत नाही. हा अस्सल देशी शब्द आहे. आजही हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूढ आहे.

आटोळा : शेतीचे राखण करण्यासाठी, पाखरे हाकलण्यासाठी उभा केलेला. पांढरी ज्वारी (रब्बी हंगाम) च्या दिवसात पाखरं हाकलून लावण्यासाठी उपयुक्त असे उंच भाग. चार उंच लाकडाचे मेडके रोवून त्यावर आडवे चार लाकडे बांधतात. त्यावर लहान बारीक अशा काटकोळ्या त्यावर रचतात. त्यावर कडबा टाकून अंबाड्याने गच्च बांधतात, पुन्हा त्यावर कडब्याचाच थर रचतात.

संस्कृत अट्ट = गच्ची, माळा + वलय = वरचा भाग असे रूप. 'अट्ट' याचेच अटवळा, आटोळा असे रूप बनले आहे. अट्ट > अटवळा > आटोळा. मराठी रूप आटोळा.

काटकोळी = लांब काड्या, काटाकुटक्या. लाकडाच्या शेंड्याच्या काट्या याचे उपयोग सरपण म्हणून करतात. तुन्हाटीच्या ताटासाठी 'काटकोळी' हा शब्द आहे. संस्कृत 'काष्ट' या रूपातील 'ष' हा लुप्त पावला आहे. त्याचेच रूप मराठीत 'काटकोळी' आहे. काष्ट + कोळी

= काटकोळी.

काटकोळा = रोडका, किडमिडित, सडपातळ. सडपातळ माणसास 'काटकोळा' हा शब्द रूढ आहे.

कुड : काटक्या व माती यांची भिंत.

बैलाच्या / जनावरांच्या आश्रयासाठी शेतात 'कुड' बांधतात. बैल व उपयुक्त असे शेतीचे अवजारे ठेवतात. उन्हाळ्यामध्ये त्याची देखभाल करतात. पडक्या भिंतीवर कुड घातलेले बऱ्याच ठिकाणी दिसते. सर्वसामान्य माणसे सुध्दा 'कुडा'त राहतात.

संस्कृत 'कुट'या रूपाचे मराठी 'कुड' असे आहे. ट > ड होतो.

गोठा :- कोठा = गुरे बांधण्यासाठी केलेली व्यवस्था.

शेतामध्ये जनावरे बांधण्यासाठी मोठा असा आश्रय. आठ दहा मेडके रोवून त्यावर काही काटक्या इ. घालून तयार करतात. पसरट निमुळते अशी रचना असते. त्यास दोन दरवाजे सोडतात. जनावरे बांधून 'झापड' लावतात म्हणजे दार बंध...

संस्कृत 'गोष्ठ' असे रूप आहे. पाली प्राकृतमध्ये 'गोठ्ठ' असे रूप आढळते... मराठीत 'कोट' असे रूप असून प्राचीन मराठीत 'गोठा' हे रूप आहे.

“बैल वीकुनि गोठा ।” ज्ञा. १३-२३३. 'गोठा' हे रूप संस्कृतमधून आलेले आहे. शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'कोटा' असे रूप आहे. ट > ड होतो.

खराटा :- कोठा/गोठा झाडण्यासाठी (साफ करण्यासाठी) केलेली केरसुणी. तुन्हाटीपासून बनविलेले असते. मुठीत मावेल इतके तुराटीपासून 'खराटा' बनवतात. प्राचीन मराठीत 'खन्हाटा' हे रूप आहे. “खराटेनि विद्या ।” ली.च. एकांक.

खोप :- लहान झोपडी. पावसाळ्यात संरक्षण म्हणून केलेली झोपडी. शेतकरी पावसामध्ये खोपीत आश्रयासाठी जातो. खोपीत चार-पाच माणसे दाटीवाटीने बसू शकतात. चार मेडके रोवून निमुळते जोडतात, त्याला तुन्हाटी किंवा जोधळ्याच्या पेंड्या कडबा वापरून तयार करतात.

खुपा = खोप. प्राचीन मराठीत 'खोप' हे रूप आहे.

'आकाशाचिये खोपे ।' ज्ञा. ९.१०२,

फोक : बारीक छडी

शिंदीच्या लांब फांदीपासून बनवतात. तसेच अनेक प्रकारच्या लांब झुडुपापासून बनवितात. याचा उपयोग, गुम्मं, डाल इ. अनेक महत्त्वाचे साधने तयार करतात. पूर्वी ग्रामीण भागात शिक्षक याचा उपयोग विद्यार्थ्यांना शिक्षा देण्यासाठी करतात. फोकाचा जबरदस्त असा हातावर मारा असतो.

यादवकालीन मराठीत 'फोक' हे रूप आहे. फोक = लहान डहाळी.

मेक = मेख :- जनावरे बांधण्यासाठी जमिनीत रोवलेला लाकडाचा हातभर तुकडा. हातभर तुकडा जो असतो त्याचा अर्धा भाग जमिनीत रोवलेला असतो. वरील बाजूस 'खच' पाडतात म्हणजे दावे निघू नये म्हणून काळजी घेतात.

'मेख' हे फारसी रूप आहे. 'मेख' या रूपापासून 'मेक' असे रूप झाले असावे. ख > क.

मेडकं : उंच असे लाकूड. झाडाच्या फांदीपासून 'वाय' आकाराचे बनवतात. हा गोठा, खोप, अटोळा इ. साठी उपयुक्त आहे.

डीळ :- गोठा, घराच्या मध्यभागी असलेला जाड खांब. गोठाच्या मध्यभागी हे रोवलेले असते. घरासाठी सुध्दा याचा उपयोग होताना दिसतो.

जमिनीचे/शेतीचे प्रकार

जमीन :- शेत. पिकण्यास योग्य अशी काळ्या मातीची जमीन.

कोरडवाहू आणि बागायत असे दोन प्रकार आहेत. कोरडवाहू जमिनीत येणारे महत्त्वाचे पीक म्हणजे तिळ. तूर, शेंगा, ज्वारी, बाजरी, मूग, गहू, उडीद इ. बागायतीमध्ये विविध प्रकारची भाजी व इतर ऊस, द्राक्षे इ. अनेक फळे...

‘जमीन’ हे रूप फारसी ‘झमीन’ या रुपापासून मराठीत आलेले आहे. फारसी ‘झमीन’ म्हणजे भूमी. झमीन > जमीन. झ > ज.

शेत :- धान्य पिकविण्यासाठी काळ्या मातीचे वावर.

संस्कृत ‘क्षेत्रम’चे प्राकृतात ‘क्षेत्र’ असे रूप. मराठीतील ‘शेत’ हे रूप संस्कृत ‘क्षेत्रम’, प्राकृत क्षेत्र यापासून आलेले आहे.

क्षेत्रम क्षेत्र > शेत. क्ष > श, त्र > त.

कोरडवाहू : विहिर किंवा पाटबंधाऱ्याच्या पाण्याविरहीत फक्त पावसाच्या पाण्यावर पिकणारी जमीन.

कोरडं = वाळलेलं. अशी जमीन या परिसरात जवळजवळ ९५% आहे. कोरड + वाहू = कोरडवाहू.

आरणी = अरण = जमिनीची हद्द दाखविण्यासाठी घातलेला बांध.

शेतातील पाणी अडविण्यासाठी घातलेला मातीचा बांध. संस्कृत रूप ‘आ+रण’ असे आहे. यादवकालीन मराठीत ‘अरण’ हे रूप आहे.

“देखा मोडलिया अरणी ।” उषा. १६०६.

“देवालिया दक्षीणीला पाणी वावरा आतु गोसावी :

दोही आरणी माजी बीजे केले : ” गो.प्र.च. ७०.

आडरान :- अरण्य, आडवाटेचा रस्ता.

आड + रान = आडरान, आड + अरण्य = आडरान, आड + वाट = आडवाट, आड + मार्ग = आडमार्ग.

कुरण : गवत राखलेली जमीन. न पिकणारी, माळावरची जमीन, नापीक.

संस्कृत कु + अरण्य = कुरण्य. प्राकृत कु + रण्य = कुरण.

मराठीत 'कुरण' असे रूप आहे. कु + अरण्य या संस्कृत रूपातील 'अ' हा लुप्त पावला आहे व अंतिम 'य'कार नष्ट झाला आहे.

खडकाळ : खडक असलेली जमीन.

दगडाळ जमीन = दगडं जास्त असलेली जमीन. खडक = दगड. संस्कृत 'खट'चे रूप 'खड' असे झाले. 'ट'काराचा 'ड'कार नेहमी होतो. खट > खड, 'क' हा प्रत्यय लागून 'खडक' झाले व 'खडक' या रूपास बोली भाषेत 'ळ' हा प्रत्यय लागून 'खडकाळ' हे मराठी रूप.

खराब : न पिकणारी जमीन. खराब जमीन.

जनावरे चारण्यासाठी उपयोगास येणारी जमीन. खास जनावराला चारण्यासाठी सोडलेली जमीन. या जमिनीत झाडे, झुडपे, दगड वगैरे असतात.

आरबी 'खराब'या रूपाचे 'खरब' हे मराठी रूप. खराब > खरब.

गावकर : गावरान = गावाजवळील जमीन.

गावाजवळ असलेल्या जमिनीला गावकर असे रूप ह्या परिसरात आढळते. थोडीसी पांढरी माती असते. त्याचा परिणाम शेतीतील मातीवर झालेला दिसून येतो. गाव+रान = गावरान, गाव+कर = गावकर, गाय+रान= गायरान. हे सर्व सामासिक रूप असून शेतकऱ्यांच्या तोंडी रुढ आहे.

गावठाण :- गावातील पांढरी माती, वस्तीचे ठिकाण.

पांढऱ्या मातीचा उपयोग कौलारू घालण्यासाठी व चुलीस 'पोतरे' देण्यासाठी उपयोग करतात. ही माती घट्ट असते. 'ग्रामस्थान' या संस्कृत रूपापासून मराठीत 'गावठाण' असे रूप आले आहे. ग्राम + स्थान = ग्रामस्थान, गाव + ठाण... असा सामासिक शब्द...

ढेकळं = ढेकुळ = शेतातील मातीचा गोळा.

माती ओली होऊन त्याचे ढेकूळ बनते. जमीन खंदत असताना मातीच्या खालचा भाग ओला असतो. तेव्हा ढेकुळ/ढेकळं निघतात.

प्राचीन मराठीत याचे रूप 'ठिबक', 'डिखल' असे आहे. हा अस्सल देशी शब्द आहे. ठिबक = साचणे, पाणी साचून होण्याची क्रिया.

ज्ञानेश्वरीमध्ये 'डिखले' असे रूप आहे. "मातिचेया डिखल"-
ज्ञा. ६-९२.

डिखल = ढेकुळ. ड > ढ, ख > क, ल > ल असा बदल
झाला.

पडिक :- पडीक = बऱ्याच दिवसापासून पडून असलेली जमीन.
वहित जमिनीकडे दुर्लक्ष केल्यास काटेरी, झुडपे, झाडे इ. वाढतात
तेव्हा ती जमीन पडिक होते. पडित हे रूप आहे. पडित = पडलेली
जमीन. पडित > पडिक.

पाऊलवाट : पायवाट = माणसे / शेतकरी जाण्यायेण्याचा असलेला
रस्ता. गाडी, जनावरे वगैरे जाणाऱ्या रस्त्याला सोडून दुसरा एक बाजूला
रस्ता असतो. या रस्त्याने ये-जा करतात त्यास पाऊलवाट किंवा
पायवाट म्हणतात.

पाऊल + वाट = पाऊलवाट, पाटवाट. हे सामासिक शब्द आहे.

बंधारा = बांध :- शेतीचा बांध. वाहते पाणी थोपविणे. हद्द
दाखविणे.

शेतीच्या हद्दीस बांध म्हणतात. दोन शेतामध्ये असलेल्या बांधास
'समाईक बंधारा' असे म्हणतात. संस्कृत 'बंध' या रूपाचे मराठी
'बांध' या रूपाचे मराठी 'बांध' असे रूप झाले. त्याला 'रा' हा प्रत्यय
लागून 'बंधारा' हे मराठी रूप आले आहे.

बरड : माळरान = नापीक असलेले जमीन. नदी काठची जमीन.

जनावरांच्या चान्यासाठी या जमिनीचा उपयोग. प्राचीन मराठीत
'बरडे' हे रूप आढळते.

"नपुसके बरडे । राने केली" - ज्ञा. १३-४८. 'बरडू' हे रूप
तामीळ आहे. त्याचे मराठी रूप 'बरड' असे झाले.

माती :- शेतातील पिकास योग्य असलेला बारीक कण.

मातीचे विविध प्रकार :

गावठाण माती = पांढरी माती. घर बांधण्यास उपयोगात येणारी.

काळी माती = शेतातील उपयुक्त माती.

तांबडी माती = लालसर माती, काही भागात शेतातील माती ही तांबडी असते.

संस्कृत 'मृत्तिका'. पाली 'मृत्तिका' असा रूप आहे. मराठी रूप 'माती' हे संस्कृत 'मृत्तिका', 'मृत्तिका' पासून आलेले आहे. मृत्तिका या रूपातील 'क' हा लुप्त पावला आहे. व चा त असा बदल झालेला आहे.

मातकट = माती असलेला पदार्थ. मातरं > मातमळ > माती मिसळल्याने खराब झालेले धान्य.

माळरान = माळावरील रान, नदीच्या वरचा भाग.

माळ + रान = माळरान. कानडी सामासिक रूप आहे. कानडीमध्ये मल म्हणजे डोंगरी, मुलुख असे शब्द आहे. यादवकालीन मराठीत 'माळरान' माळाचे रान असे रूप आहे.

कानडी मल > मळ > माळ असे मराठी रूप आले. ल ळ.

मुरुम : एक प्रकारचा ठिसूळ दगड.

खडकासारखा असून तो फुटण्यास मऊ असतो. माती खालील थरामध्ये काही भाग असते. तेलगू 'मुरुकल्लु' या रूपापासून कानडी 'मरीअम' असे रूप झाले. त्याचेच मराठी रूप 'मुरुम' झाले असावे. मुरुकल्लु > मरिअम > मुरुम.

मोरंडी : जमिनीचा प्रकार. उत्तम प्रतीची जमीन. ताकदवान जमीन.

काळी माती असते. ह्या मातीस (जमिनीस) जास्त पाऊस झाला तरी शोषून घेते व कमी प्रमाणात झाला तरीही चालते. चांगले उत्पादन देणारी जमीन. उच्च प्रतीच्या जमिनीस या परिसरात 'मोरंडी' हा शब्द आहे. नित्याचाच शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द.

रान : शेती, जमीन.

आ+रण्ण = आरण्ण या रूपातील 'आ' हा लुप्त पावला आहे. त्याचेच 'रान' असे रूप झालेले आहे. विजापूर आदी कानडी प्रांतात 'जंगलात जाणे' याचा अर्थ शेतावर जाणे असाच रूढ आहे. खेड्यात असूनही 'रानात जाणे' म्हणजे 'शेतात जाणे' होय.

वावर : शेत, जमीन पेरण्यास योग्य शेती.

संस्कृत वप्र, वप, प्राकृत 'वप्प' हे रूप आहे. वप्र या संस्कृत रुपाचे 'वावर' असे रूप झाले असावे. वावरी करणे म्हणजे मातीला कुळव मारून माती मऊ करणे. वापकार = पेरण्याचे साधन (सं.)

बगायत :- मळा, पाण्याची जमीन. भाजीपाला वगैरे पिकवणारी जमीन.

फारसी 'बागायत' पासून मराठीत 'बगायत' असे रूप आले आहे. या परिसरात 'बा' तील 'आ' कार लुप्त झाला.

मळा :- बगायत. उत्पन्नाची जमीन. पाण्याची सोय असून त्यावर उत्पन्न काढणारी जमीन.

भाजीपाला-फळे, मिरची, केळी, दाळिंब, द्राक्षे, आंबे असे विविध प्रकारचे पीक...

संस्कृत 'माला' असे रूप आहे. याचेच मराठीत 'मळा' हे रूप आले आहे. माला > मळा, ल > व असा बदल नेहमी होत असतो.

मळेकरी = मळ्याचा मालक, बागाईत करणारा.

मळेजमीन = मळ्यासाठी योग्य असलेली जमीन.

मळेवांगी = मळ्यात लागवड केलेली जमीन, भाजीपाला वगैरे...

मळ्यागहू = मळ्यातील गहू. पाणी देऊन उत्पन्न काढलेले गहू. पाण्याचे गहू.

मळा या शब्दास असे प्रत्यय लावून आलेली नावे. ही नावे शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत.

हिर-विहिर :- पाण्यासाठी खोल पाडलेला खड्डा.

विहिर खोदण्याच्यापूर्वी जिथे विहिर खोदायची आहे ती जागा 'पानाडी' दाखवतो. 'पानाडी' म्हणजे 'जमिनीतील पाणी दाखवणारा'. हे पानाडे 'पायाळू' असतात व त्यांना जमिनीच्या आतील पाण्याचे प्रवाह दिसतात, अशी समजूत या परिसरात आहे.

संस्कृत 'विवर' या शब्दाचे रूप 'विहिरा' असे प्राचीन मराठीत आढळते. गोविंदप्रभू चरित्रात 'वीहीर' असे रूप आहे.

‘गोसावी आज वीहीरायाकडे खेळत असती’- ७५.२२.

‘विवर’ या संस्कृत शब्दाचे ‘विहिर’ असे रूप मराठीत आले असले तरी खेड्यात मात्र प्रथम ‘वी’ लुप्त होऊन ‘हिर’ असे ग्रामीण रूप आहे.

थर :- भाग. मातीचा थर, खडकाचा थर इ.

विहिर खोदताना प्रथम मातीचा थर, खडकाचा थर, पाषाणाचा थर हे अनुक्रमाने लागतात.

थर = भाग, पडदा असे अर्थ आढळते.

संस्कृत - ‘स्तर’चे प्राकृतात ‘थर’ असे रूप झाले. स्तर > थर.
स्त > थ.

पाषाण :- मजबूत दगडाचा थर. काळा पाषाण, अतिशय टणक असे दगड.

पाषाणाचे दोन प्रकार काळा पाषाण व मऊ पाषाण. काळा पाषाण कठीण असतो. मऊ पाषाण हा मऊ असतो. हा देशी शब्द असून त्याचे प्राचीन रूप ‘पाखाण, पाषान’ असे आहे.

‘केऊता सांदा आकाशा । पाखणेशी ॥’ ज्ञा. १३.१९०३.

‘पाषाणावरी वर्षले ॥’ ज्ञा. १७.४१४.

‘पाखण’ या रूपाचे ‘पाषाण’ असे रूप मराठीत आलेले आहे.

झरा :- जमिनीतून, खडकातून झिरपून येणारे पाणी. पाण्याचे स्तोत्र. संस्कृतमधील ‘झृ’चे मराठीत रूप ‘झरा’ रूप झाले आहे.

झृ > झ+र > झरा...

पाझर :- पाझरून आलेले पाणी.

संस्कृत ‘प्र+झर’, झरणे. प्राकृतात ‘पज्झर’ असे रूप आहे. प्रझर या संस्कृत रूपापासून ‘पाझर’ हे मराठी रूप आले आहे.

प्र + झर = प्रझर पाझर.

पाझर तलाव = पावसाचे पाणी साचलेले असते. हे पाणी पाझरून थांबते. जमा होते. यासाठी खास उभा केलेला बांधलेला बांध.

पाणी :- शेतीस अत्यंत उपयोगाचे. शेती पाण्यावर अवलंबून असते. पावसाचे पाणी, विहिरीचे पाणी, नदीचे पाणी, ओढ्याचे पाणी, तलावाचे

पाणी इ...

संस्कृत 'पाणीय', प्राकृत 'पानीअ' असे रूप आहे. त्यापासून 'पाणी' असे मराठीत रूप झाले. 'पाणीय' व 'पानीय' या दोन्ही शब्दातील 'य', 'अ'कार लुप्त पावला.

पानचट - पाण्याचा अंश अधिक असलेला.

पानथळ - पाण्याचा भरलेला थळ, खड्डा. हे शब्दप्रयोग शेतकऱ्यांच्या तोंडचे आहेत.

गदूळ - खडुळ = मातीमिश्रित पाणी. च्याड पाणी.

पावसाळ्यात खड्ड्यात साचलेले पाणी हे मातीमिश्रित असते. त्याचा रंग 'कडक चहा'सारखा दिसतो. प्राचीन मराठीत याचे रूप 'खड्डुपाणी' असे आहे.

“तो डिजे खड्डुपाणी । पारकेया ।” ज्ञा. १६-८८.

हा शब्द देशी असावा. शेतकऱ्यांच्या नित्य तोंडचा आहे. प्राकृतात याचे रूप 'गड्डुल' असे आहे. 'गड्डुल'चे 'खड्डुल' झालेले असावे. 'ख' चा 'ग' व 'ग' चा 'ख' हा नेहमीचाच बदल. गड्डुल > खड्डुल > खडुळ > गदूळ - प्रमाण मराठीतील रूप आहे.

डोह :- मोठा जलाशय, खोल पाणी असलेले जलाशय, तळे.

संस्कृत 'द्रह' हे रूप आहे. 'द्रह' या रूपापासून 'डोह' हे रूप आले. प्राचीन मराठीत 'डोही' हे रूप आहे.

“आनंदाचे डोही । आनंद तरंग ॥”

“जैसे स्वप्निचा डोही । जागृती न बुडे ॥” ज्ञा. ७-५३.

'द्रह > डोह. द > ड.

गाळ :- चिखल, रेंदा, रबडी.

विहिरीत साचलेले, पडलेली माती व इतर कचरा. संस्कृतमध्ये याचे रूप 'गाल' प्राकृतात 'गाळव' असे आहे. 'गल' या संस्कृत रूपाचे मराठीत 'गाळ' हे रूप झाले असावे. गल > गाळ.

चिकुल - चिखल, चिकल = पाणी मिश्रित माती.

हा अस्सल देशी शब्द आहे. अपभ्रंसांमध्ये 'चिखल' हे रूप आहे.

प्राचीन मराठीत याचे रूप चिक्खल > चिखल > चिखोलु असे आहे. 'चिखोलु' हे रूप गाथासप्तशतीमध्ये आहे.

“हे चिखलेविन रोवती ॥” ज्ञा. ३-२५४.

चिक्खल चिखल चिकल. ग्रामीण भागात 'चिकुल' असा उच्चार करतात. 'ख'तील महाप्राण लुप्त झाला आहे.

अळे :- वनस्पती किंवा फळझाडाच्या मुळाशी पाण्यासाठी केलेला खोलगट भाग. संस्कृतात 'आलय', पाली 'आलक' कानडीमध्ये आलि = वर्तुळ असे रूप आहे. संस्कृत 'आलय'चे मराठीत 'अळे' असे रूप आलेले आहे.

आलय > आले > आळे > अळे.

या अळ्यात उगवलेल्या भाजी प्रकारास 'अळू' किंवा 'आळव' हे नाव पडले असावे. मराठवाड्यात त्यास 'चमकुर' म्हणतात. ते तेलुगु भाषेच्या संपर्काने आले आहे. कारण 'कुरा' हा तेलगु शब्द असून याचा अर्थ भाजी असा होतो.

कालवा :- नाला. बागायत जमिनीतील पिकास देण्यासाठी केलेली वाढ. कानडीमध्ये 'कालिवे' रूपापासून 'कालवा' हे रूप मराठीत झाले.

वाफा :- अळे, वांगी, मिरच्या वगैरे लावण्यासाठी पाणी देण्याच्या सोईचा तयार केलेला जमिनीचा तुकडा. कडविलेले उसाचे रस ओतण्यासाठी केलेला खड्डा. मोटेच्या पाण्याकरिता बांधलेला हौद.

संस्कृत 'बाष्प' या रूपापासून आलेला शब्द. वाफ - थंड वाफ. 'फ' चा उच्चार केवळ शेवटी आलेल्या वर्णाचा व परकीय शब्द. प्रामुख्याने फारशी शब्द.

वलित :- ओल असलेली जमीन. ओल = वल, वाल ओल, वलित, वल...

संस्कृत 'आर्द्रा', प्राकृतात 'ओलक' असे रूप आढळते. 'वल' हे रूप दृष्टांतपाठात आढळते.

“वरि पाणिचे भीजला वोला दिसे” - २७.१३.

शेतीचे, धान्याचे मोजमाप

आऊड :- जमीन मोजण्याचे माप असलेतरी शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'न्या आऊडात काय पेरलास?' असे सहज म्हणतो. हे मोजण्याचे माप आहे. हा देशी शब्द असून प्राकृतात 'आऊट्टी' असे रूप आहे. प्राचीन मराठीत याचे रूप 'आऊढ' असे आहे.

'देवा तू अक्षर । आऊढाचिये मात्रेसी ना ।' ज्ञा. ११.३०२

'आऊट्टी' या प्राकृतातील रुपाचे आऊढ, आऊड असे रूप झाले आहे.

आऊट्टी > आऊढ > आऊड. 'ट' > 'ड', 'ड' > 'ट', 'ढ' > 'ड'... असा बदल झालेला आहे.

आऊड म्हणजे साडेतीन पुरुष (पुरुष हा साडेतीन हात) जमीन म्हणजे आऊड असे झाले असावे.

एकर :- जमीन मोजण्याचे एक माप. ४८४० चौरस यार्ड. हा शब्द इंग्रजी आहे. Acre चे मराठी रूप एकर असे आहे. ओल्ड इंग्रजीमध्ये Acker शी असे आढळते. अजूनही शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'एकर' हा शब्द नित्याचा आहे. सध्या दशमान पध्दतीने 'हेक्टर' हे मापन वापरत आहे. मात्र, शेतकऱ्यांना 'हेक्टर' या मापाचे हिशोब कळत नाही.

गुंटा = गुढा :- जमिनीचे परिमाण. १२१ चौरस यार्ड किंवा एकराचा १/४० हिस्सा हे कानडी 'कुंटे'चे रूप आहे. 'कुंटे' या शब्दाचे मराठीत 'गुंटा, गुंठा' असे रूप आले असावे.

बिघा = बिगा :- जमिनीच्या मोजणीचे परिमाण. वीस पांड, चारसे चौरस काठ्या. हिंदी 'बिघा' या रुपापासून मराठी 'बिगा' हे रूप आले असावे.

बिघा > बिगा > घ > ग, ग > घ.

गज :- लांबी मोजण्याचे एक २४ तसूचे परिमाण.

तीन फुटाचा एक गज, वार. फारसी 'गझ'चे मराठी रूप 'गज' झाले असावे.

गझ > गज. झ > ज.

फुट :- लांबी मोजण्याचे साधन. बारा इंचाचा एक फूट. इंग्रजी शब्द असून शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूढ आहे.

बोटभर :- बोट्याच्या मापाइतके अंतर. हाताच्या बोट्याचे लांब अंतर - बोटभर. 'बोट' हा देशी शब्द आहे.

चोटभर :- चोट. हाताचा अंगठा व त्याबाजूचे प्रथम बोट विस्तारून आलेले अंतर. थोडीसी जागा या अर्थी शेतकरी हा शब्द वापरतो. यालाच 'टीचभर' म्हणतात.

इतभर : वीतभर :- करंगळी व अंगठा ताणले म्हणजे त्यातील अंतर. याचा वापर शेतकरी 'माप' म्हणून करतो. एक काठी घेऊन त्याला वीतीने मोजतात, पुन्हा त्या काठीने अंदाज जागा मोजतात. शेतकरी इतभर असे उच्चार करतात. 'वीतभर लाकूड आन् हातभर ढलपी' असे अशक्यता दर्शविणारा वाक्प्रचार रूढ आहे.

वावभर :- दोन्ही हात लांब केले असता आलेले अंतर. याचा शेतकरी नित्य उपयोग करतात. वाव > वावभर.

हातभर : एका हाताच्या लांबीइतका.

हात > हातभर. हा शेतकऱ्यांच्या नित्याचा शब्द आहे.

पसाभर :- हाताच्या पसात येईल तितके धान्य. पसा > पसाभर, मुठ > मुठभर.

कासराभर :- कासरा जितका लांब असतो त्याचे अंतर.

'कासराभर दिवस वर चढणे' हा वाक्प्रचार शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूढ आहे.

निळवा :- कोळवं या मापाचा अर्धा भाग. दोन निळव्याचे एक कोळवं. या मापनाचा उपयोग शेतकरी दूध, तुप मापासाठी करतात. कानडी 'निसुक' असे रूप आहे. मराठीत याचेच रूप 'निळवा', 'निलवा' असे झाले आहे. निलुक > निलवा > निळवा.

कोळवं :- पावशेराचे अर्धे.

चिपटं या मापाचा अर्धा भाग. दुध, तुप मापणासाठी वापरतात. शेतकऱ्यांचा तोंडचा शब्द. कानडी 'कोळंग', कानडी 'कोलू = माप'

‘कोळगं’ या कानडी रूपापासून मराठी ‘कोळवं’ हे रूप.

चिपटं :- पावशेराचा माप.

चार चिपटाचा एक शेर. चिपटं हे माप असूनही शेतकऱ्यांच्या व्यवहारात आहे. अजूनही ग्रामीण भागात धान्याचे माप अशा मोजमापनाचे करतात.

आटवा :- धान्य मापनाचे साधन. शेराचा अर्धा भाग.

आटवा हे धान्य मोजण्यासाठी माप आहे. जर ‘आटवा’ हे माप नसेल तर शेतकरी दोन ‘चिपटं’ धान्य मोजतो. तो ‘आटवा’ होतो.

शेर :- एक माप. ऐंशी तोळे.

दोन आटव्यांचा एक शेर. देशी प्राकृतात ‘सेर’ हे रूप आहे. देशी शब्द आहे. शेतकऱ्यांचा व्यवहार या मापाने चालतो. सध्या खेड्यात या मापनाचा वापर करतात.

आदली :- धान्य मापनाचे साधन. दोन शेर म्हणजे आदली.

शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द ‘आदलीभर रोजगार घालणे’ दोन शेर धान्य घालणे, असा व्यवहार रोजगारासंबंधी चालतो.

पायली :- चार शेर म्हणजे पायली.

पायलीचे माप नसते. पायलीभर धान्य देण्याचे असल्यास ‘शेर’ या मापाने चार शेर धान्य देतात. ‘किती पायली बी पेरला?’ असा शब्दप्रयोग आहे. किलोग्रॅम हे माप आलेले असले तरी ग्रामीण भागातील व्यवहार ह्या मापाने चालतो.

मन :- मण = चाळीस शेराचे एक मण. दहा पायली.

शेतात काम करावयाचे झाल्यास ‘मणा’च्या हिशोबाने गुत्त देतात. उदा. पाच मण ज्वारी, सहा मण बाजरी इ. काम पार पाडल्यावर धान्य मोजून देतात.

फारसी शब्द असून तो मराठीत तसाच उचललेला आहे. फारसी मण, मन = वजन. मुर्धण्य ‘ण’ या ऐवजी दन्त्य ‘न’ आला.

निष्कर्ष :-

शेतकऱ्यांचे सर्व जीवन शेतीसी निगडीत असते. शेती करण्यासाठी अनेक अवजारांचा. साधनांचा उपयोग केला जातो. या अवजारांची. साधनांची विविध नावे आहेत. अवजारांच्या, साधनांच्या अवयवांना जी नावे आहेत ती संस्कृतोद्भव, देशी, परभाषेतील व त्यांच्या क्रियेवरून पडलेली आढळतात. ह्या अवजारांची, साधनांची नावे पहाता असे दिसून येते की यामध्ये जवळजवळ पंचेचाळीस टक्के शब्द हे देशी आहेत, तीस टक्के शब्द संस्कृतोद्भव आहेत तर कानडीचे प्रमाण दहा टक्क्यांवर आहे व इतर शब्द पंधरा टक्के आहेत.

अवजारे व साधनांची नावे अस्सल देशी आहेत. उदा 'पास' हा शब्द प्राचीन मराठीत 'पासू' असा आहे. ध्वनीपरिवर्तन झालेले आहे. तर 'रुमणं' या शब्दाचे रूप 'रुंभणे' असे प्राचीन मराठीत आहे. 'भ' चा 'म' झालेला आहे. प्रमाण मराठीत 'रुंभणं' असे शब्द आहे. 'गाडी' या रूपाचे प्राकृतात 'गड्डी' असे रूप आढळते. 'गड्डी' या रूपापासून मराठीत 'गाडी' असे रूप बनले. 'ढकली' हे 'ढकल' या क्रियेपासून बनलेले शब्द आहे. तीन फणाची म्हणून 'तीफण', दोन फणाची म्हणून 'दुफण' असे रूप बनले. इळतं, इळा हे देशी शब्द असून प्रमाण मराठीत 'उकरी' हे रूप बनलेले आहे. 'खुरपं' हे प्राकृतातील रूप आहे. 'खुरप्प', 'खुरपं' असे ध्वनिपरिवर्तन झालेला आहे. संस्कृतमध्ये 'क्षुर' हे रूप आढळते.

मूळ संस्कृत 'अक्ष' या रूपाचे मराठीत आक, आख असे बनले आहे. ध्वनिपरिवर्तन व उच्चारात बदल झालेला दिसतो. ल>ळ झालेला आहे. क्वचितच फरक जाणवतो व उच्चारात बदल दिसतो. पूर्णपणे शब्द बदलला असा शब्द 'जू' आहे. युग या संस्कृत शब्दाचे 'जू' हे मराठी रूप बनले. 'छट' या संस्कृत रूपाचे 'साटा' हे मराठी रूप होय. प्राकृतात 'सअट' असे रूप आढळते. ध्वनिपरिवर्तन झालेले बरेच शब्द संस्कृत आहेत. संस्कृत 'हलिषा' या रूपाचे 'आळीस' असे रूप बनले. 'पार' या मराठी रूपाचे 'प्रहार'पासून बनले. महाप्राण लुप्त होऊन 'पार'

हा मराठी शब्द बनला. संस्कृत 'नलिका'चे मराठी 'नळा' असे रूप आहे.

परिभाषेतील शब्द 'शिपई' हा फारसी असून मराठीत आलेला आहे. हा शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे. फारसी शिपाई म्हणजे सैन्य असा याचा अर्थ असला तरी 'गाडीस लावण्यासाठी केलेले टेकण' ह्या अर्थी मराठीत आलेला आहे. 'बतई' हा फारशी शब्द मराठीने तसाच उचलला आहे. 'गदडं', 'कत्ती', 'कुदळ', 'मोट', 'कोयता' हे शब्द मात्र कानडी रुपाचे आहेत. 'हाडुळ', 'इड्या', 'कुण्णी' इ. शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडचे आहेत. याची व्युत्पत्ती मात्र सापडत नाही. 'धाव' हा शब्द द्वअर्थी वापरतात. याचा एक अर्थी गाडीच्या चाकाला बसविलेली जी लोखंडी पट्टी असते ती व त्याचाच दुसरा अर्थ मोट ज्यावरून हाकलली जाते त्यास 'धाव' असाच शब्द आहे.

शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या व्यवसायात असलेले काही उपयुक्त वस्तुंची नावे पहाता त्यामध्ये देशी शब्दांचे प्रमाण पंचेचाळीस टक्के आहे. संस्कृतचे प्रमाण पंचवीस टक्के तर कानडीचे प्रमाण वीस टक्क्यापर्यंत आहे. या सीमावर्तीच भाग असल्याने कानडीचे प्रमाण वाढले असावे. सर्व बाबतीत देवाणघेवाण झालेली दिसते. फारसी व इतर शब्दांचे प्रमाण दहा टक्के आहे. सर्व प्रकारची दावे अंबाड्यापासून तयार करतात, मूळ 'अंबाडा' हे रूपच संस्कृत आहे, तर त्यापासून जी दावे बनवतात ते मात्र देशी शब्द आहेत. 'कासरा', 'गोफण', 'सुंभ' ही संस्कृत रूप आहेत. 'कंडा', 'काणी', 'दाव', 'पड', 'दावण', 'वादी', 'सुतळी' इ. देशी शब्द आहेत. 'कर्णिंग', 'टोपली', 'दुरडी', 'कुरकुलं' ही उपयुक्त साधने कानडी रुपापासून सीमावर्तीय भागात आलेली आहेत. हे शब्द मराठीच वाटतात. 'शिपतर' हे रूप ध्वनिवरून आलेले असले तरी हा शब्द देशी आहे. 'सलद' हा मात्र अस्सल देशी शब्द आहे. प्राचीन मराठीत याचा अर्थ 'संदुक' असा आहे. अजूनही याचा वापर/उपयोग ग्रामीण भागात करतात. हा तेराव्या शतकापासून रूढ आहे.

जमिनीचे जी विविध नावे आहेत, त्यामध्ये पंचावन्न टक्के शब्द हे

संस्कृत आहेत तर देशी शब्दाचे प्रमाण केवळ तेवीस टक्के आढळते. इतर शब्दांचे प्रमाण सतरा-अठरा टक्के आढळते. त्यात सामासिक शब्द असून काही देशी वाटतात. मुळातच 'जमीन' हा शब्दच फारशी आहे तर 'शेत' हा संस्कृत 'क्षेत्रम'चे रूप आहे. त्याबरोबर 'बागायत' हा फारशी शब्द आहे. 'खरब' हा मराठीत रूढ झालेला शब्द अरबी आहे. 'मुरुम' हा शब्द तेलुगु 'मुरुकुलु'चे मराठी रूप होय. 'कालवा' हा मात्र कानडी शब्द आहे. तो मराठीत तसाच आलेला आहे. 'आरण' हे मराठी रूप संस्कृत 'अ+रण' यापासून बनले आहे. तसेच 'कु+रण' = कुरण हे संस्कृत रूप आहे. खडकाळ जमीन हा मराठीत रूढ झालेला शब्द संस्कृत 'खाट' या रूपाचे मराठी 'खाड' बनले व त्याचेच 'खडकाळ' असा बदल होत गेला. 'माती' हे प्रमाण मराठीत असलेले रूप संस्कृत 'मृत्तिका'पासून बनलेले आहे. 'वावर' हे रूप संस्कृत 'वप्र' प्राकृत 'वप्प' चे रूप असले तरी यातील 'प' हा पूर्णपणे लुप्त पावला आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. संस्कृत 'विवर'चे मराठीत 'विहिर' हे रूप बनले असले तरी ग्रामीण भागात मात्र प्रथम 'वि'लुप्त होऊन 'हीर' असे रूप बनले. देशी शब्दाचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे 'चिकुल' होय. हा अस्सल देशी शब्द आहे. अपभ्रंशात याचे रूप 'चिक्खल' असे आहे. मराठीत 'चिखल' असे रूप असले तरी ग्रामीण भागात मात्र 'चिकुल' असा शब्द वापरात आहे. 'गडुळ' या देशी शब्दाचा अर्थ 'च्याड पाणी' असा आहे. हा शेतकऱ्यांचा नित्य तोंडचा शब्द आहे. प्राकृतात 'गड्डल' असे रूप आहे. या रूपापासून मराठीत 'गढूळ' असे रूप बनले. 'मोरंडी' हा जमिनीचा उत्कृष्ट प्रकार म्हणून आलेला शब्द, पण याची व्युत्पत्ती सापडत नसली तरी हा देशी शब्द आहे.

जमीन व धान्य मोजण्याची जी साधने आहेत ती जवळ जवळ सर्वच्या सर्व परभाषेतून आलेली आहेत. 'आऊड' हा शब्द अस्सल देशी आहे. 'एकर' 'फुट' ही इंग्रजी परिमाणे आहेत. 'गज' हा फारशी आहे. 'गुंटा' हा कानडी आहे. 'बिघा' हे रूप हिंदी आहे. धान्य मोजण्याचे 'निळवा', 'कोळवा' ही कानडी रूपे आहेत. चिपटं, आटवा,

शेर, आदली, पायली हे शेतकऱ्यांच्या तोंडचे शब्द आहेत. मात्र 'मण' हा फारशी आहे. परभाषेचा परिणाम होण्याचे कारण भारतावर ब्रिटिशांचा काळ. मुसलमानी राजवट यामुळे काही शब्द त्या त्या परिमाणातून आलेले आहेत.

प्रकरण दुसरे

प्रास्ताविक :

अभ्यासासाठी निवडलेले क्षेत्र महाराष्ट्रातील (मराठवाडा) उमरगा तालुका व उत्तर कर्नाटकातील आळंद, भालकी या सीमावर्तीय परदेशात उत्पन्न होणाऱ्या पिकांची नोंद केलेली आहे. येथील जमीन काळी व तांबडी असल्यामुळे या जमिनीत ज्वारी, बाजरी, गहू, शेंगा (भुईमूग), हरभरा, उडीद, मूग, तीळ, मका ही पिके उत्तम प्रकारे येतात. पावसाचे प्रमाण कमी असल्याने कालवे व तळे यांचा अभाव असल्यामुळे तांदळाचे पीक क्वचित घेतले जाते. या परिसरात खरीप आणि रब्बी अशी दोन्ही मौसमी पिके घेतली जातात. खरीप आणि रब्बी या दोन्ही हंगामाची नावे फारशीतून आलेली आहेत. पावसाच्या पाण्यावरच हे उत्पन्न अवलंबून असल्यामुळे भरघोस पिके क्वचितच येतात. मुख्य धान्य ज्वारी हे आहे, परंतु ह्या ज्वारीमध्ये निळवा, पिवळा, काणी, माळदांडी, वऱ्हाडी, वाणी, शाळू असे विविध प्रकार आढळतात. शाळू हे रब्बीचे पीक आहे, हिवाळ्यात पण येते. हिवाळ्यातील दिवस लहान असतो म्हणून शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'शाळू दिवस' हा वाक्प्रचार रूढ झालेला दिसतो. 'गहू' हा शब्द संस्कृत 'गोधूम' पासून व्युत्पादिला जातो तर 'ओंबी' मात्र पूर्णतः देशी शब्द आहे. उंबी, वोंबी, लोंबी असे शब्दाचे परिवर्तीत रूप आढळते. गव्हाच्याच आकाराचे गळीत धान्य 'जवस' हा संस्कृत मध्ये 'यवस' या शब्दापासून आलेला आहे. य ज होणे ही सर्वसामान्य प्रक्रिया आहे. साधारणतः वीस एक पिकाचे प्रकार आढळून येतात. भाजीपाला वगैरे गौण पिके घेतले जातात. पिकांच्या नावाचा शब्दसंग्रह करित असताना त्यातही स्थूलमानाने पन्नास-साठ

पिकांची नावे आलेली आहेत. जवळजवळ सत्तर टक्के हे देशी शब्द आढळतात. संस्कृतोद्भव शब्दाचे प्रमाण केवळ दहा ते पंधरा टक्के आढळते. केवळ जोंधळा जरी घेतला तरी त्यात बी, कोंब, मोड, पोटरी, निसवणे, पागोरा, फुलौरा, चिकणा, दाणा भरणे, हुरडा, कोवळा, निब्बर अशा प्रक्रियेतून जोंधळ्याच्या रोपाची वाढ होते, प्रत्येक टप्प्याटप्प्याला वेगवेगळे शब्द आढळतात. 'हुरडा' शब्द सर्वत्र रूढ आहे. पण हा शब्द कानडी आहे. कानडी 'हुर' = भाजणे, 'डा' हा त्याला लागलेला पर्याय, असा 'हुरडा' शब्द आला असावा. पेरणी, रासणी, कोळपणी, खुरपणी, खोडणी, कापणी, तोडणी, खळं, कणिस, कडवेढा, पाचुंदरा, मळणी, आकण, ढीगारा, पात्या, मदन, हातणी, रास व त्यानंतर कडबा, बाटुक, बांड, गुळी, ताट, धसकट, चगळ इत्यादी अनेक शब्द या प्रक्रियेत आढळतात. हरभऱ्याच्या बाबतीत भिन्नता आहे. इरवाड काढणे, सरवा वेचणे, बोंड, ढाळा, अंब, फुलात येणे, हुळा, कडप्या अशा विविध स्थितांतरातून हरभऱ्याचे पिक निघते. शेंगाच्या बाबतीत यापेक्षा वेगळ्याच प्रक्रियेचे शब्द आढळतात. आगाड्या, अंडे, घुंगर, कुळविणे, खुरपणे, वाटा इ. 'शेंग' हा संस्कृत 'शिंबा' या शब्दाचे परिवर्तीत रूप आहे. यावर विश्वासही बसत नाही. कारण 'ब' या सघोष ओष्ठ्यवर्णाचे रूपांतर 'ग' या सघोष तालव्य वर्णात कसे झाले असेल? हा भाषा शास्त्रज्ञांना विचार करावयास लावणारा प्रश्न आहे.

'उडीद' हा अस्सल देशी आहे. देशी प्राकृतात 'उडिदो' असे 'ओ' कारांत रूप आढळते. संस्कृतात मात्र या 'माष' म्हणतात. 'चवळी' हे एक कडधान्य परंतु त्याच्या कोवळ्या पानाची सुध्दा आवश्यकता पडल्यास भाजी करतात. या शब्दाचे मूळ कोणते असावे याची निश्चिती करता आलेली नाही. परंतु गुजराती भाषेत 'चवळो' हा 'ओ'कारांत आढळतो. तेथूनच कदाचित महाराष्ट्रात लागवड झाली असावी. यामध्ये बारकी, काळ्या तोंडाची, असुंदा अशा अनेक जाती आहेत. याच जातीचा दुसरा प्रकार म्हणजे 'मटकी' होय. हाही प्रकार प्रामुख्याने

गुजरातीच आढळतो. मराठीचा इतरत्र प्रदेशात याला 'मट' म्हणतात. या कडधान्याची लागवड ह्या परिसरात अल्पप्रमाणात होते.

आजकाल गळीत धान्य म्हणून सूर्यफुलाच्या बियांचा उपयोग केला जातो. याचे फुल सूर्याच्या आकारासदृश्य असल्यामुळे 'सूर्यफूल' असा संस्कृत सामासिक शब्द बनला आहे. 'कारळ' हा संपूर्ण महाराष्ट्रात रूढ असलेला शब्द कानडी भाषेतील आहे. त्याच्या काळ्या रंगावरून त्याला हे नाव पडले असावे. 'तीळ' हे गळीत धान्य अत्यंत प्राचीन आहे. तीळ काढण्यापूर्वी वाळलेल्या काडास एकत्र बांधले तर त्याला 'मोदळा' म्हणतात. तीळ काढून उरलेल्या भागास 'कोळ' असे म्हणतात. 'मोदळा' हा शब्द ज्ञानेश्वरीमध्ये आढळतो. 'करडई' ही पालीभाजी आणि गळीत धान्य या दोन्ही प्रकारात मोडणारे आहे. 'करडकाई' असे करडीच्या बोंडाला असलेला शब्द कानडी आहे. हा शब्द या प्रदेशात रूढ झाला आहे. काटेरी झाड असल्यामुळे पिकातून जाता येत नाही. या पिकास सहसा कीड लागत नाही म्हणून यावरून 'माणसाला लाज नाही, करडीला कीड नाही' अशी म्हण रूढ झालेली आहे. 'करडी' हे काटेरी असते म्हणून 'आधी होती नेणती, मग झाली जाणती, अशी आली रंगा, हात लावू देईना अंगा' असे लोकवाङ्मयामध्ये कोड्याच्या रूपाने आलेल्या म्हणी आहेत.

साळीच्याच जातीचे भगर, भुरकं, राळे, वरई हे पिक कोरडवाहू जमिनीत येते. या प्रदेशातील जमीन कोरडवाहूच असल्यामुळे त्याचे पिक काढले जाते. लवकर येणारे खरीपातील पिक आहे. या साळीच्या जातीच्या पिकाचा पेर मिश्रपीक म्हणून तसेच हलक्या जातीच्या जमिनीत घेतात. गोविंदप्रभूचरित्र आणि यादवकालीन मराठी वाङ्मयात 'वऱ्याचा भात; राळ्याची खिचडी' असे अनेक ठिकाणी ओळख आहे.

जोंदळे, जोंधळा, जोंधा अशी प्रक्रिया सांगता येते परंतु त्याचेच ज्वारी कसे झाले हे एक कोडेच आहे. नवनवीन सेंद्रीय खत आणि यांत्रिक साधने यांच्या प्रयोगामुळे तिसरी संकरीत जात तज्ज्ञांनी शोधून काढली आहे. या संकरीत जातीला 'हायब्रीड' असा शब्द शेतकऱ्यांच्या

तोंडी रूढ आहे. हायब्रीडमध्ये अनेक जाती आहेत. रंगावरून काही जाती शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूढ आहेत. पिकाच्या बाबतीत देशी शब्दाचे प्रमाण विपुलतेने आढळते. मराठीच्या प्राचीनत्वाच्या खुणा, त्यातील देशी शब्दावरून ठरविण्यात आल्यास प्राचीन मराठीची समृद्ध परंपरा यावरून कळून येईल. निवडलेल्या सीमावर्तीय प्रदेशात विपुल प्रमाणात भाजीपाला होत नाही. कारण वलिताची जमीन कमी आहे. कोरडवाहू जमिनीत भाजीपाल्याची लागवड उत्तम होऊ शकत नाही. नित्य उपयोगात असलेल्या भाजीविषयक शब्दांचाच अभ्यास करण्यात आला आहे. या भाजीपालाविषयक शब्दाचे वैशिष्ट्य असे की क्वचितच देशी शब्द आढळतात. बहुतेक शब्द संस्कृतोद्भव आहेत. सावता माळी आपल्या मळ्यात काम करताना सर्व भाजीपाला तो विडुल स्वरूपात पाहतो. 'कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाई माझी, लसूण मिरची कोथिंबीरी । त्यानी व्यापली पंढरी ।' या अभंगातून काही भाजीपाल्याचे दर्शन घडते. अंबाड्याची भाजी, गळीत, अंबाडा, पेंड इ. उपयोग करतात. उपयुक्त अशा धान्याची भाजी अंबुस लागते. त्यात लाल व हिरवी असे प्रकार आहेत. लाल रंगाची ही कमी उंचीची असते. तिची भाजी चविष्ट लागते.

काकडी (ककडी), वाळुक, कांदा, गाजर, दोडका, वांगी, भोपळा, भेंडी, गवार, पटाडी अशा अनेक फळभाज्या तर मेथी, चुका, पालक, तांदुळजा, पातरी, सेपू इ. पालीभाजी. दोडका हा बहुधा कानडीतील 'दोडुकाई' म्हणजे मोठे फळ, यावरून मराठीत आला असावा. दृष्टांतपाठात वाळकाचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत.

“जारसैल वाळुक असे; तो खावोचि न ए : ऐसाही मीठ मीरपुडा लावून खाईजे तरि तोंडी खतचि पडे ॥” ३१.१४.

हा दृष्टांत वाळकाच्या चवीबद्दल आहे. आजही वाळकास मीठ मिरचू लावून खातात. भवैल वाळकाचा दृष्टांत. देहलुतैलेया वाळुकाचा दृष्टांत, कोवळ्या वाळुकाचा दृष्टांत इ. दृष्टांतपाठात आढळतात. ३१, ३२, ३३, ३४.

मराठीतील काकडी ही संस्कृत कर्कटिका यापासून उत्पादिता येते. मूर्धन्य अघोषचे ट चे मूर्धन्य सघोष 'ड' मध्ये बदल जाला. प्रथम वर्णाचा 'अ' कार झाला, परंतु या प्रदेशात मात्र काकडी न म्हणता मुळाप्रमाणे ककडी असा उल्लेख केला जातो. गोलाकार असलेल्या काकडीला छत्री हा शब्द आहे. खाताना कर्कू असा आवाज होत असल्यामुळे हे ध्वन्यानुकारी असे रूप आहे.

भोपळा मात्र संस्कृत आहे. बहुफलक या शब्दापासून आलेला आहे. कदाचित विपुल प्रमाणात येणारी फळभाजी असल्याने त्याला बहुफलक हे नाव आलेले असावे. कसल्याही ठिकाणी हे फळ विपुलप्रमाणात येते. भोपळ्याचे कोहळा, दुधी, चक्री, काशीफळ असे विविध प्रकार आढळतात. पांढरा भोपळा म्हणून दुधी, गोलाकार म्हणून चक्री, मोठा म्हणून काशीफळ असे नाव पडलेले असावेत. वाळलेला भोपळा संन्यासी भिक्षापात्र म्हणून उपयोग करतात. दारिद्र्याचे लक्षण सांगताना 'हाती भोपळा येणे' हा वाक्प्रचार आहे. तसेच 'भ्रमाचा भोपळा फुटणे' परीक्षेत शून्य गुण मिळाल्यास 'भोपळा मिळणे' असाही वाक्प्रचार आहे.

संस्कृत गृजरचे प्राकृत गज्जार मराठीत गाजर झाले. 'गाजराची पुंगी वाजली तर वाजली नाही तर मोडून खाल्ली' हा वाक्प्रचार 'झाल्यास फायदा होईल नाही तर तोटा तरी खास होणार नाही,' या अर्थाने रूढ झाला आहे. संस्कृत कस्तुम्बरी, प्राकृतात कस्तुम्बरी, मराठीत कोथिंबर असे रूप बनले. कोथिंबरापासून निघालेल्या बियास संस्कृतमध्ये 'धन्याक' म्हणतात तर मराठीत 'धने' हे रूप आहे. मिरची ही मात्र परदेशातून आयात केलेली आहे आणि आज मात्र ती अस्सल भारतीय आहे. उपवासाला चालणारे रताळू हे मूळचे मलायाबेटातले. पालेभाजीत 'पातरी' हा प्रकार मात्र या परिसरामध्ये विशेषत्वाने आढळतो. आपोआप उगवणारी ही भाजी हिरवीगार असून पसरट निमुळत्या पानाची असते. शेतकरी ही भाजी भाकरीबरोबर कच्ची खातो. 'मेथी' हे संस्कृत मेथिकाचे रूप आहे. परंतु या प्रदेशात महाप्राण लुप्त होऊन 'मेथी' हा शब्दप्रयोग

उपयोगात आहे. 'शेपू' हे शतपुष्पाचे मराठी रूप आहे असे सांगूनही विश्वास बसणार नाही. अळयामध्ये उत्पन्न देणारे म्हणून 'आळू'. तेलगुमध्ये भाजीला 'कुरा' हा शब्द आहे. तेलगुच्या संपर्काने 'चमकुरा' असा शब्द रुढ झालेला आहे. भाषाविषयक विचार करित असताना भाजीपाल्याचे शब्द देशी भाषेत तर एखादा दुसरा आहे. ऐंशी टक्के शब्द संस्कृतोद्भव आहेत तर वीस टक्के शब्द परदेशी शब्दांच्या संपर्काने आलेले आहेत.

भार्जीच्या बाबतीत प्रामुख्याने संस्कृतोद्भव शब्द आढळतात. त्याचप्रमाणे झाडाच्या बाबतीत बहुसंख्य शब्द संस्कृतोद्भव आहेत. परंतु 'झाड' हा शब्द मात्र देशी आहे. शेतकऱ्यांच्या उपयोगाला येणारी झाडे म्हणजे आपटा, आंबा, उंबर, चिंच, बाभळ, लिंब, बोर, वेळू इत्यादी. ह्या सर्व झाडाचा उपयोग शेतकरी आवजारासाठी व इतर साधनांसाठी करतो. ज्यात बाभळ या झाडाचा उपयोग विशेष आहे. त्याचप्रमाणे लिंबाचाही. लिंबाच्या लाकडाला कीड लागत नसते म्हणून त्यापासून घरबांधणीसाठी उपयोग करतात. बोरी, बाभळी या लाकडाचा उपयोग दांडा व इतर आवजारेसाठी उपयोग करतात. या सर्व झाडांची नावे संस्कृतोद्भव आहेत. इथे फक्त शेतकऱ्यांच्या उपयोगी पडणाऱ्या झाडांचीच नोंद केलेली आहे. बोराटी, बोरीचे लहान झुडूप, बोराच्या बिया ला आटोळ्या म्हणतात. बोराटी हा शब्द ज्ञानेश्वरीत आढळतो.

“आणि गोवि केलेया जवलि । झगरलीया अंगा फळी ।

फळे आतु ओली । बोराटी जैसे ।” १८.६५२.

अंबा हे संस्कृत आम्रचे रूप आहे. प्राकृतात अंब हे रूप आढळते. आंब्याच्या झाडाच्या समुदायास 'अंबराई' म्हणतात. आंब्याच्या रसास अंबरस/आमरस असे शब्द आहे. अंबेमोहर हा तांदळाचा प्रकार आढळतो. अंब व मोहोर ही दोन गावे महाराष्ट्रात आहेत. या दोन गावी जो तांदूळ होत ते अंबेमोहर. मोहर म्हणजे तोरंबा. अंब्याला लागणारे फुल. तोर, तोवर हे रूप आढळते. प्राचीन मराठीत तोवर हे रूप आढळते. “तोवरू ये रसस्वता । नवरसाचे ॥” ज्ञा. न.रु.अ.

उंबर हे रूप संस्कृत 'उडुंबर', औदुंबरचे आहे. चिंच हे संस्कृत चिंचा. प्राकृत चिंचा, मराठीत चिंच झालेले आहे. चिंचेच्या फुलास 'चिगुर' म्हणतात. चिंच हा शब्द संस्कृतोद्भव असला तरी 'चिगुर' हे रूप तेलगु आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रात रूढ जालेले रूप चिगुर होय. चिंचेत जे बी असते त्याला चम्प असे म्हणतात. बाभळ हा वृक्ष काटेरी असून संस्कृतात 'बब्बुल' असे रूप आढळते. त्याला ज्या शेंगा लागताच त्यातील बियास 'धामुका' असे शब्द आहे. 'धामुका' हा देशी शब्द असून त्याचे प्राचीन रूप मराठीत 'दाम' हे रूप आढळते. "दामचियाचे दाम करा" ली.ए. ५६. लिंब हे 'निम्ब' या संस्कृत शब्दापासून आलेले आहे. प्राकृतात लिंब आढळतो. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. प्राचीन मराठीत निंब हे रूप आढळते.

“जै सुखा लागी आपणेया । निंबाची आधि धनंजया ।

तो (तै) कटुवटपणा तेया । भोगीजे ना ।” ज्ञा. १८-९२०.

शेताच्या संरक्षणासाठी विविध ओल्या आणि वाळलेल्या झुडुपाचा उपयोग केला जातो. त्यात नागाच्या फण्याच्या आकाराचा असलेला व विषारी असलेला नागफणा, कोरफणा हे झुडुपे आहेत. केकताड, कारं इ. झाडझुडुपाचा उपयोग कुंपण, कुपाटी साठी करतात. 'सरड्याची धाव कुंपणापर्यंत' हा वाक्प्रचार शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. वेळप्रसंगी शेतीही कुंपण खायला लागते. त्याची दाद मात्र कुठेही मागता येत नाही. दोन कुंपणामधून निमुळता रस्ता त्यास 'पाणंद', 'पांदी' असा शब्द रूढ आहे. शेताच्या भोवती अनेक उपयुक्त झाडे असतात, तर काहीची मुद्दाम लागवड केली जाते. 'बोरी', 'बाभळी' या काटेरी झाडांचाही उपयोग कुंपणासाठी केला जातो. एकमेकाचे उणेदुणे समजण्यासाठी 'ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बाभळी' हा वाक्प्रचार मराठीत रूढ आहे. जवळचे नाते दर्शविणारा हा वाक्प्रचार शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे.

शेतातील पिकांची वाढ उत्कृष्टपणे व्हावी म्हणून पिकांना खत दिले जाते. आज मात्र रासायनिक खताचा सर्वत्र उपयोग केला जातो. अजूनही

रासायनिक खतापेक्षा शेतात तयार झालेल्या खताचा उपयोग केला तर सकस पीक निघते, अशी शेतकऱ्यांची श्रद्धा आहे. या दृष्टीने सोनखत, शेणखत हे सर्वश्रेष्ठ खत मानले जाते. शेतालगतच्या जागेत केरकचरा जमा केला जातो आणि त्याचेच कुजून खत तयार होते. खड्डा खणून, त्यामध्ये शेण, केरकचरा टाकला जातो त्याला उकिरडा (उकंडा) असे नाव आहे. 'उकिरडो' हा शब्द देशी आहे, अपभ्रंसांत 'उकंडो' असे ओ कारांत रूप आढळते. मराठीत मात्र तो अगदी 'आ'कारांत बाराव्या शतकापासून रूढ आहे. लीलाचरित्रात 'उकिरडाचिये लीला' चक्रधरांनी आपल्या शिष्यांना सांगितले आहे. उकिरड्यामध्ये प्रामुख्याने शेण टाकले जाते. शेणाचा पोह हाताने थापवून त्याला वाळविले जाते आणि जाळण्यासाठी शेतकरी त्याचा उपयोग करतो, त्यास 'गोवरी' असे नाव आहे. 'गोमुत्र' या शब्दाचे रूपांतर या परिसरात 'गवतर' असे आहे. पावसाळ्यात पाण्याने भिजू नये म्हणून गवऱ्यांचे ढीग करून त्याला शेणाचा घट्ट लेप दिला जातो. त्याला 'हुडवा' असे म्हटले जाते. कानडी 'हुड= बुरुज' किंवा किल्ला या अर्थी आलेला आहे. लीलाचरित्रात 'हुडा' हा शब्द आढळतो.

पिकावर विविध रोगाचा प्रभाव जाणवतो. पिकांची वाढ खुंटण्यासाठी रोगाचा परिणाम होतो. आळ्या, खोडकीडा, टोळ, तुडतुडे, उड्या इ. अळ्या आणि कीडे हे पिकांचा नाश करतात. यासाठी आज रासायनिक औषधांचा वापर होतो. या अळ्यांचेही अनेक प्रकार आहेत. उंट अळी, बोंड अळी, लष्करी अळी त्याचप्रमाणे कोळी या अतिसूक्ष्म किटक लालसर रंगाचा असून पिकांच्या पानावर तंतुने जाळे विणतो आणि पिकांची वाढ खुंटते. त्यामुळे त्याला 'कोळी' हे नाव मिळाले असावे. 'मावा' हा एक हिरव्या रंगाचा सूक्ष्म जंतू आहे. पानाच्या माध्यमातून रस शोषून घेऊन पीक शुष्क करते. हा या जंतूचा उद्योग तर तुडतुड्या हे पान कुरतडून टाकतात. उडदाच्या रंगाचा कीडा पिकावर आलेले कोंबच खाऊन टाकतो. पागोऱ्यात आलेली कणसे 'बच्च' नावाचे कीडे खातात. कांद्याच्या पातीवर पांढरे ठिपके पडणे किंवा मिरच्याची पाने

वेडीवाकडी होणे व एक प्रकारचे गाठ तयार होणे, हे मोरड्या किंवा बोकड्या कीड्यांनी होतात. बाजरीच्या किंवा ज्वारीच्या कणसात दाण्याऐवजी घट्ट मधासारखा गोड द्रव तयार होतो त्याला 'एरगट' रोग म्हणतात. ज्वारीच्या पानावर साखरेप्रमाणे थर जमा होतात, त्याला 'चिकटा' असे म्हणतात. हा रोग माव्यामुळे होतो. हा थर चिकटपणाचा असतो म्हणून त्याला 'चिकटा' नाव पडलेले आहे. करपा, काणी, कुजण्या, खडखड्या, चिकट्या, डिक्या इ. रोग ज्वारी व बाजरी या पिकावर पडतात. बाजरीच्या कणसात दाण्याऐवजी लांबट पिवळसर रंगाच्या पिशव्याच्या आकाराचा एक रोग संन्यासाच्या वस्त्रासारखा हा रोग असल्यामुळे त्याला 'गोसावी' म्हटले असावे. गहू, बाजरी, ज्वारी प्रामुख्याने गव्हावर तांबूस रंगाचा द्रव तयार होऊन मूळ दाणाच नष्ट करतात त्याला 'तांबोरा', तांबरा असे म्हणतात. ज्वारी, बाजरी या कणसाचा काही भाग पांढरा होऊन त्यातील दाणेच नष्ट होतात. हा 'भातकाणी' रोग होय. उसाची पाने वाकडे-तिकडे होऊन एकमेकांत गुंफली जातात अशा प्रकारच्या रोगाला 'वेणी रोग' असे सुंदर नाव रूढ आहे. तुरीची वाढ न होणे ती झुरत झुरत वाळते त्याला उंबाळणे असे म्हणतात. पिकावरील रोग नष्ट करण्यासाठी आजकाल फवाऱ्याचा सर्रासपणे उपयोग केला जातो. फॅरॅथेन, निकोटीन, सल्फेट, पायरेथ्रेन, रोटेनेन (डी.डी.टी. बी.एच.सी. भुकटी) लिंडेन, ऑल्लिडिन, एण्डोसल्फान, डी.डी. मिश्रण, क्लोरोफीक्रिन, मेलेथेऑन, पॅरोथिऑन इत्यादी औषधांचा उपयोग शेतकरी करतात. त्यामुळे पीक नष्ट होण्याचे प्रमाण कमी झालेले आहे. या रोगाची प्रादेशिक नावे वेगवेगळी असतील ती मात्र शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूढ झालेली नाहीत. रंगावरून, क्रियेपासून, आकारावरून त्या रोगांना देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे मूळ शब्द कुठले असावेत याची कल्पना करता येत नाही. टोळ, आळी यासारखा एखाद दुसरा अपवादात्मक शब्द संस्कृतोद्भव सापडतो. 'टोळ' हा शब्द संस्कृत 'टूल' देशी प्राकृतात 'टोळो' यापासून उत्पादिला जातो. 'आळी' हा शब्द संस्कृत 'अलि' या शब्दापासून उत्पादिला जातो.

पिकांची नावे - प्रकार

जोंदळा : जोंधळा = ज्वारी - महाराष्ट्रातील महत्त्वाचे पीक. खाय. जोंदळ्याची व्युत्पत्ती प्राचीन मराठीत आढळते, हा देशी शब्द असून त्याचे रूप 'जोंधळे' 'जोहळे' असे आढळते. जोंधळा पासून जोंदळा झाला असावा. ध > द असा बदल नेहमी होतो.

'माझा जोंदला बरवा पिकवा : रामी धरासी यावी : ' गो.प्र.च. १५०...

'गोसावी श्रीकरी भाल प्रदेशाचे : जोहळे घेऊनी सांघासी प्रसाद ।' लि.उ. २१५

जोन्हळा, जोंहळा > जोंधळा = जोंदळा. ध > द.

ज्वारी = जोंदळा, जवारी, ज्वारी हे रूप कसे आले ते कोडेच आहे.

काणी :- जोंधळ्याचा प्रकार. रोग पडलेल्या कणसाचे धान्य. या प्रकारचे बी पेरण्यास अयोग्य. जोंधळ्यात या प्रकारचे बी असते. या रोगाने कणिस अर्धे पांढरेशुभ्र व अर्धे जोंधळायुक्त राहते.

निळवा :- जोंधळ्याचा प्रकार. हलक्या प्रकारची ज्वारी, दाणा मोठा असून त्याचे ताट बळकट असते. हा देशी शब्द असून त्याचे निळवा हेच रूप आढळते.

पिवळा :- जोंधळ्याचा प्रकार. खरीपात येणारे पीक, रंग पिवळा असतो. म्हणून रंगावरून पिवळा हे नाव पडले असावे. भाकरी पिवळ्या होतात. या जोंधळ्याचा भाव कमी असतो म्हणून गरिबाचे पीक...

मालदांडी :- जोंधळ्याचा प्रकार. जोंधळ्याच्याच रंगासारखी असून दाणा मोठा असतो. ही हालकी जात आहे. याचे ताट लांबलचक असून कणिस लहान असते. हा देशी शब्द असून याची व्युत्पत्ती लांब ताटावरून झालेली असावी.

.... दांडी = लांब लाकूड तसेच लांब ताट. लांब ताटाचे माल म्हणून मालदांडी असे रूप आले असावे. माल + दांडी = मालदांडी.

वराडी : वन्हाडी = जोंधळ्याचा प्रकार. खरीपात येणारे पीक आहे.

ही जात वऱ्हाडातून आलेली आहे म्हणून वऱ्हाडी असे नाव पडलेले असावे. वऱ्हाडात पिकणारी जात आहे. हा देशी शब्द आहे. वऱ्हाडी > वराडी. महाप्राण 'ह' हा लुप्त पावला आहे. शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'वराडी' हे रूप आढळते.

वाणी : वानी = जोंधळ्याचा प्रकार. याचा हुरडा मऊ, बारीक, गोड, चवदार असतो. ही जात वऱ्हाडातील असावी. हुरड्याचा चवीनुसार त्याचे 'दुधवाणी', 'मोहवाणी', 'आंधळी वाणी' इ. प्रकार आहेत.

दुधवाणी - खाताना दुधाच्या चवीसारखा, पांढरा चिकट पदार्थ निघतो.

मोहवाणी - खाण्यास गोड, पुन्हा पुन्हा खावेसे वाटते.

आंधळी वाणी - हा हुरडा आंधळा माणूस देखील खाऊ शकतो. हुरडा खात असताना फुकून खावे लागते कारण त्यात 'गोंडर' असते. गोंडर म्हणजे कणसाचा केसाळ भाग, यामध्ये केसाळ भाग नसतो म्हणून माणूस हुरडा न फुंकता खाऊ शकतो. म्हणूनच हे नाव पडलेले असावे.

शाळू - साळू = जोंधळ्याचा प्रकार. दाणा मध्यम प्रकारचा असतो. हा हिवाळ्यात पिकतो. हिवाळ्यातील दिवस साळू/शाळू असतात. (लवकर मावळणे). या दिवसात पिकणारी ज्वारी म्हणून साळू/शाळू हे रूप आले असावे.

हायब्रीड - संकरीत ज्वारी. खरीपात येणारे पीक. इंग्रजी Highbreed चे रूप आहे.

बाजरी - सजगुरं = बारीक दाण्याचे धान्य.

जोंधळ्याच्या ताटाइतकी उंची, कणिस लांब असून गोलाकार असते. हा परभाषेतील शब्द आहे. बंगालीमध्ये याचे रूप 'बाजरा' असे आहे. हिंदी, पंजाबी मध्ये 'बाजरी' रूप आहे.

मका : धान्यविशेष. एक तृणधान्य, याचा उपयोग अन्न व चारा म्हणून होतो. दाण्याच्या रंगावरून पांढऱ्या, तांबड्या, पिवळ्या इ. जाती आहेत.

मकाण = मक्याचा कडबा, मक्याचा दाणा, लाह्या, म+काणा...

हा संस्कृत 'मर्कक'चे रूप असून कानडीमध्ये 'मकायू', आधुनिक कालीन मराठी साहित्यात 'मेकई' हे रूप आहे. मर्कक > मकई > मक > मका असा बदल होत गेला.

गहू :- एक प्रकारचे धान्य.

'गोधूम' या संस्कृत शब्दापासून हे रूप आले असावे. गोधूम गहू. कानडीमध्ये 'गोदी' हे रूप आहे. गोधूम गोदी गहू हे मराठी रूप...

ऑंब्या - ऑंबी = गव्हाची लोंबी. हा देशी शब्द असून याचे रूप 'उंबी' असे आढळते. (हेम. दे. १८६). प्राचीन मराठीत याचे रूप वोंबी, लोंबी असे आहे.

'ओवो मेली जाय । वोंबीचा दे दे ना म्हणे' - ली.उ. १४

उंबी, वोंबी, ऑंबी. उ व वो हे परिवर्तन होण्याची शक्यता. ऑंबीचे अनेक वचन 'ऑंब्या'.

अंबाडी - गळीत धान्य. धान्यविशेष.

हा देशी शब्द असून संस्कृतमध्ये 'आम्रातक', प्राकृतात आम्राडको व अपभ्रंशात 'अंबाडम' असे रूप आढळते. 'अंबाडम' या रूपापासून मराठीत 'अंबाडी' हे रूप आहे. अपभ्रंश 'अंबाडम' अंबाडी. म हा लुप्त पावलेला आहे. अंबाडम् > अंबाडी.

अंबाडा : अंबाडीपासून निघणारे लांब चिकट धाग्याचा पदार्थ. अंबाडीच्या एका ताटापासून निघालेल्या धाग्यास 'बट्टी' असे म्हणतात. या बट्ट्याचे एकत्रित बांधणे (अंदाजे किलो, दीड किलो) त्यास 'एट' म्हणतात. 'एट' हा शब्द देशी असून तो ग्रामीण भागात उपयोगाला येतो. 'एक एट मारीन' असा वाक्प्रचार शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूढ आहे. एक एट म्हणजे एक हात. अशा रूपातून एट हा शब्द आलेला असावा.

जवस :- गळीत धान्य.

हा संस्कृत 'यवस' पासून बनलेला आहे. याचे प्राकृतात 'जवस' हे रूप आढळते. य चा ज होणे ही सर्वसामान्य प्रक्रिया आहे. यवस > जवस. य > ज.

करडं :- करडई = गळीत धान्य, एक पालेभाजी.

हा कानडी शब्द आहे. 'करडकाई' असे कानडी शब्द या प्रदेशात रूढ आहे. करडकाई या कानडी शब्दापासून 'करडई' हा मराठीच वाटणारा शब्द आहे. 'का' हे लुप्त पावलेला आहे. काई = फळ असा कानडीत अर्थ आहे.

कारळं :- गळीत धान्य.

प्रमाण मराठीत याचे रूप 'काऱ्हाळ' असे आढळते. हा संपूर्ण महाराष्ट्रात रूढ असलेला शब्द कानडी आहे. त्याच्या काळ्या रंगावरून 'कारळं' हे नाव पडले असावे. कानडी करि म्हणजे काळा असा अर्थ आहे.

शेंग - शेंगा = भुईमूग - गळीत धान्य.

अरुंद, लांबट व बी (दाणे) असलेले. हा शब्द संस्कृत 'शिंबा' या शब्दापासून आलेला असून त्याचे मराठी रूप 'शेंगा' असे झालेले आहे. हे परिवर्तीत रूप आहे. शिंबा > शेंगा. 'ब' या सघोष ओष्ठ वर्णाचे रुपांतर 'ग' या सघोष तालव्य वर्णात झाले आहे.

आगाऱ्या - शेंगाच्या फळासाठी जमिनीतील लहान कोंब. यापासून 'शेंगा' तयार होतात.

अंडे- आगाऱ्यास लागत असलेल्या कोवळ्या शेंगाचा भार. गोलाकार असते म्हणून हे रूप आले असावे.

तीळ : गळीत धान्य.

तीळ हे अत्यंत प्राचीन गळीत धान्य आहे. हा शब्द संस्कृत असून त्याचे रूप प्राकृत, पाली भाषेत 'तील' असे आहे. प्रमाण मराठीत तिळमिळ असे रूप आहे. ल चा ळ हा नेहमीचाच होत असलेला बदल. तील > तीळ.

काड = धान्य काढून घेतल्यानंतर राहिलेल्या धान्याचे ताट, काडी या रुपापासून 'काड' हे एकवचनी रूप आलेले आहे.

कोळ = तीळ झाडून उरलेल्या काडास 'कोळ' असे म्हणतात. हा देशी शब्द असून यादवकालीन मराठीत 'कोल' हे रूप आढळते.

“नापुंसके तुम्ही निर्बळे । जैसे तिळाची शुष्क कोळे ॥” ज्ञा. १३-
५०६.

मोदळा = तीळाची काढणी झाल्यावर तीळाचे सर्व काड गोलाकार पध्दतीने सहज उचलता येईल असे बांधून एका जागेवर ओळीने उभे ठेवतात, त्यास मोदळे असे रूप आहे.

हा देशी शब्द असून याचे रूप वेगळ्या अर्थाने यादवकालीन मराठी भाषेत आढळते. मोदळा म्हणजे गोळा असा प्राचीन अर्थ आहे. त्यानुसार ज्ञानेश्वरीत हा शब्द आलेला आहे.

“मातिचे विण मोदळा ॥” ज्ञा. १८.८११.

मोदळा या शब्दाचा अर्थ ज्ञानेश्वरीच्या शब्द भंडारात ‘गोळा’ म्हणून आहे. मातीचा गोळा. तीळाच्या काडाचा गोळा. म्हणून तसेच रूप आजही रूढ झाले असावे.

सूर्यफूल = गळीत धान्य.

हा संस्कृत सामासिक शब्द असून याला सूर्याच्या आकारादृश्य असल्यामुळे सूर्यफूल असे अर्थ प्राप्त झालेले आहे. सूर्य + फूल = सूर्यफूल.

उडीद = द्विदल धान्य.

हा शब्द देशी असून याचे रूप देशी प्राकृतात ‘उडिदो’ असे ‘ओ’ कारात आढळते. संस्कृतमध्ये ‘माख’ म्हणतात. उडिदो > उडीद.

चवळी = एक प्रकारचे कडधान्य.

या शब्दाचे मूळ कोणते असावे याची निश्चिती करता आलेली नाही. परंतु गुजराती भाषेत ‘चवळो’ असा ‘ओ’कारात आढळतो, तेथूनच कदाचित महाराष्ट्रात लागवड झालेली असावी.

तूर = द्विदल धान्य.

हा संस्कृत शब्द असून त्याचे रूप ‘तुवरी’ असे आढळते. ‘तुवरी’ या संस्कृत रूपातून प्राकृतात आलेले आहे. मराठीमध्ये मात्र ‘तूरकाठी’ = तूर+काठी असे रूप आढळते. संस्कृत तुवरी पासून ‘तुरी’ झालेला आहे. ‘तुवरी’ या शब्दातील ‘व’ लुप्त पावलेला आहे. तुवरी > तुरी.

मूग = द्विदल धान्य.

हा संस्कृत शब्द असून याचे रूप 'मूद' असे आहे. प्राकृतात 'मूगो' मुग्ग व देशी प्राकृतात 'मूग' असे आहे. संस्कृत 'मूद' पासून मुग्ग व मराठीत 'मुग' असे रूप बनले असावे. मूद > मुग्ग > मूग. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे.

मुग्या = द्विदल धान्य.

मुगाचा प्रकार. मात्र दोहोंच्या वेलीत व आकारास फरक दिसतो. मुगाची वेल थोडीसी उंच वाढते व मुग्याची पसरते. मुगाची स्वतंत्र पेर करतात. मात्र मुग्या मिश्रपीक म्हणून घेतात. या वेलीचा उपयोग बैलाच्या चान्यासाठी करतात. मुगाचे बी मुग्याच्या 'बी' पेक्षा मोठे असते. संस्कृत 'मूद' > मूग > मुग्या हे रूप.

मटकी = चवळीचा प्रकार. कडधान्य.

याची भाजी करतात. कर्नाटकातील सीमावर्तीय प्रदेशात 'चेवळी' असे म्हणतात. तर चवळी या कडधान्यास 'अलसुंबी' असा कानडी शब्द आहे. कानडीमध्ये 'मुकणी' असा शब्द मटकीस आहे. जे मराठी भाषिक आहेत ते मात्र मटकीस 'चवळीकाई' असे शब्द वापरतात, हा प्रामुख्याने गुजरातीत आढळतो. इतर प्रदेशात 'मठ' म्हणतात. याची लागवड अल्पप्रमाणात असते.

हारभरा - हरभरा = द्विदल धान्य.

पेर स्वतंत्रपणे व मिश्रपीक म्हणून करतात. या परिसरात पेर बऱ्याच प्रमाणात करतात.

इरवाड = मिश्र धान्य.

मुख्य धान्याबरोबर पेरलेले धान्य. इर + वाड. हा कानडी शब्द असावा. इर + वाड म्हणजे वेगळी वाड असे याचे अर्थ होईल का?

अंब = हरभराचा कोवळा भाग. त्याचे आंबटपण.

संस्कृत 'अम्ल' याचे रूप 'अंब' हे मराठी रूप बनले आहे.

ढाळा - डहाळा = हरभराच्या हिरवेपणी खाण्याचा भाग. वाड.

हा देशी शब्द असून याचे रूप यादवकालीन मराठीत 'डहाळी'

प्रमाण मराठीत 'ढाळी' असे आहे. 'डहाळी' या रूपापासून 'ढाळी' असे रूप (मराठी) बनले आहे. 'ड' चा 'ढ' होऊन 'ह' हा लुप्त पावला आहे.

बोंड :- हरभऱ्याचा दाणा भरलेला फुगार भाग. दाण्याचा बहार.

हुळा = वाळलेल्या हरभऱ्याच्या वेलीस भाजून खाण्यासाठी केलेला हुरडा. हरभऱ्याचा 'हुरडा'. हुरडा > हुळा. हुळी हा कानडी शब्द. भाजणे या अर्थी.

कडप्या = कडप - गवताची लहान गंज.

हा देशी शब्द असून प्राकृतात 'कडप्प' असे रूप आढळते. कडप्या - हरभराच्या रासीपूर्वी कापून ठेवलेले कडप. कडप या शब्दाचे अनेक वचन 'कडप्या'. लीला चरित्रात 'कडप' असे रूप आढळते. ली.च. ३.१५.

भगर = तांदळाचा प्रकार.

उपवासाला चालणारे तांदूळ. याचे ताट हात दीड हात उंच असून त्याच्या शेंड्यास दाणा भरतो. क्वचितपणे घेतले जाणारे पीक. याची रास पायाने चोळून करतात.

भुरकं = तांदळाचा प्रकार.

पांढरा शुभ्र असे गोलाकार एकदम बारीक, वेल किंचित पसरलेले, पीक अल्पप्रमाणात, हलक्या जमिनीत घेतात. या परिसरातील पीक. याचा भात चविष्ठ. कितीही दूध व साखर मिसळले तरी दूध लंपासच. खाण्यास एकदम मस्त.

राळे - राळं = तांदळाचा प्रकार.

एक प्रकारचे हलके तृणधान्य. याचे पांढरा, पिवळा, काळा अशा जाती. भात खाण्यास चविष्ठ. देशावर गरीब लोक राळ्यावर निर्वाह करतात. पांढऱ्या जातीच्या प्रकारास ह्या परिसरात 'भुरका' असे शब्द आहे. हे संस्कृत रूप असून 'राल' 'रालक' हे संस्कृत रूप व प्राकृतात 'राल', रालग, रालय असे रूप आहे. संस्कृत 'राल' या रूपावरून मराठीत 'राळे' असे रूप आलेले आहे.

राळवण = राळ्याचे ताट पेंढा.

राळ + वण = राळवण. “राळेयाची खिचडी केली” असे दृष्टांत पाठात आलेले.

वरई = तांदळाचा प्रकार.

वऱ्या - एक प्रकारचे धान्य. संस्कृत ‘व्रीही’ पासून कानडी व तेलुगू शब्द ‘वरइअ’ असे आहे. व्रीही > वरइअ > वरई.

साळी - साळ = तांदळाचा प्रकार. देशावर साळ म्हणतात.

पाण्याच्या जमिनीत येणारे पीक. कोरडवाहू शेतकरी पेर करतात. जिथे जास्त पाणी थांबते अशा ठिकाणी, अल्प प्रमाणात याची पेर होते. याचे संस्कृतात ‘शालि’, प्राकृतात ‘सालि’ व मराठीत ‘साळी’ असे रूप आहे.

सालवण = भाताचा/साळीचा पेंढा. संस्कृत शालितृण > साळीचे झाड.

पिकाची वाढ, पेरणी, रासणी, उगवणी, कोंब इ.

पेरणी = जमिनीत बी पसरणे म्हणजे पेरणे. पेर या शब्दाचे क्रियाविशेषण पेरणे असे शब्द रूढ आहे. या परिसरात पेरणे, पेरण असे शब्द आढळते. बी जमिनीत पसरण्यासाठी ओल लागते. तिला 'पेरवल' असे शब्द रूढ आहे. हा शब्द सामासिक रूपाने पेर+ओल असे आलेले आहे. पेरीव शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूढ आहे. पेर या मूळ शब्दापासून पेरणे हे क्रियापदाचे रूप पेरवल, पेरीव असे शब्द आहेत. पेरणे हा शब्द प्राचीन मराठीत आढळतो.

“जैसे क्षेत्री जे पेरिजे । ते वाचौनी । आन न निफजे ॥” ज्ञा. ४.७३.

रासणी = पेरणी करत असताना तिफणीच्या मागे कुळवाने रान समांतर करतात त्यास 'रासणी' असे म्हणतात. तिफणीने रान उघडे पडते त्यास सरळ करणे. रास म्हणजे सरळ, तिरकसच्या विरुद्ध असा अर्थ शब्दकोषात आढळतो. 'रास' हा शब्द 'रास्त' या फारशी शब्दाचे रूप आहे. द्वयर्थी - रास हा शब्द 'ढीग', संचय असा आहे. संस्कृतात 'राशि' पाली प्राकृतात 'रासि' मराठीत रास असे रूप आहे. सरळ करण्याचे क्रियापद 'रासणे' होय. रासणीमुळे पेर केलेले बी झाकून जाते व त्यांचे संरक्षण होते.

मुरडण - मागे वळणे.

मूड म्हणजे वळणे असा मराठीत अर्थ रूढ आहे. 'मुरडण' या शब्दातील 'र' व 'ण' लुप्त पावून 'मूड' हा शब्द बनला असावा. या 'मूड' रूपाचे मुरडण बनले असावे. प्राचीन मराठीत याचे रूप 'मुरडणे' असे आढळते.

“जैसा सागरा । एकनि सरता । मुरडणे ढेले ॥” ज्ञा. १५.१५.

कुळव एका बंधाच्यापासून दुसऱ्या बंधाच्यापर्यंत जाणे येणे करते या क्रियेस 'मुरडण' असा शब्द रूढ आहे.

कोळपणे = कोळप्याने करण्याची क्रिया.

पिकातील गवत काढण्यासाठी आऊताचा उपयोग करतात, त्याची

क्रिया कोळपणे, हा शब्द देशी आहे.

खुरपणी = खुरप्याने गवत काढण्याची क्रिया.

‘क्षुर’ या संस्कृत धातूपासून रूप बनले आहे.

खोडणी :- खोडण्याची क्रिया.

काही पिकांची रास करण्यापूर्वी ‘खोडणी’ करावी लागते. खोडणे म्हणजे कणसे तोडणे/खोडणे. खोड हे ‘खुड’ चे रूप आहे.

कापणी = पीक कापण्याची क्रिया.

पिकाची कापणी करतात, काही पिकांचे कणसे कापून झाल्यावर मोडतात, तर काहींची कापणीच्यापूर्वी मोडतात, कापतात. ज्वारी कापून नंतर कणीस खुडतात त्यास ‘गुड मोडणे’ असा शब्द रूढ आहे.

तोडणी = तोडण्याची क्रिया.

हा शब्दप्रयोग उसाच्या मळ्यात जास्त प्रमाणात वापरला जातो. ऊस तोडावे लागते. ऊस तोडण्यास असा शब्दप्रयोग शेतकऱ्यांच्या, मजुराच्या तोंडी आहे.

खळं = धान्य मळण्याचे ठिकाण.

धान्य झोडण्यासाठी, मळण्यासाठी केलेली जागा. हा संस्कृत शब्द ‘खलम’. देशी प्राकृतात ‘खल्ल’ व यादवकालीन मराठीत ‘खळे’ असे रूप आहे. हा मूळ संस्कृत असून त्याचे ‘खळे’ हे रूप मराठीत आलेले असावे. संस्कृत ‘खलम’ या शब्दातील ‘म’ हा लुप्त पावला आहे. ‘ल’ चा ‘ळ’ होणे ही नेहमीचीच प्रक्रिया आहे.

कणिस : कणिसं = धान्य भरलेला धान्याचा तुरा.

हा संस्कृत शब्द आहे. याचे रूप संस्कृत ‘कणिस’, प्राकृतात ‘कणिस’, देशी प्राकृतात ‘कणिसम’ असा आहे. मूळ संस्कृत ‘कणिश’ या शब्दापासून मराठीत आलेला आहे. ‘कणिश’ या रूपाचे मराठीत ‘कणिस’ असे बनले आहे. ‘श’ चा ‘स’ होणे ही नेहमीचीच प्रक्रिया आहे. प्राचीन मराठीत ‘कणिस’ असे रूप आहे.

“मग कणिसौनि कणु झडे । तो विरुढला कणिसा चढे ॥” - ज्ञा.

१८.५५१

कडवेढा = खळ्यातील धान्य बाहेर पडू नये म्हणून खळ्याच्या भोवती पेंड्या रचलेल्या असतात. गोलाकार कडेने लावलेले 'वेढा' म्हणून 'कडवेढा' असे शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे.

कडिदोर = कमरेला बांधण्याचा दोर. त्याप्रमाणे कडवेढा म्हणजे कडेने असलेला वेढा.

पाचुंदरा : पाचुंदा = पाच पेंड्यांचा गट.

हा शब्द संस्कृत 'पंचम' पासून आलेला असावा. पंच म्हणजे पाच. दरा = पेंडी असा अर्थ आढळतो. पाचपेंड्या > पाचुंदा. पंच + वृंद = पंचु + त्त.

मळणी = मळणे - खळ्यातील धान्याची कणसे तुडविणे, झोडपणे.

हा संस्कृत 'मल' चे रूप आहे. मल > मळ. मळणी करत असताना थोडे गोंडारसहित धान्य निघते. 'मळ' पासून मळणी हे रूप बनले असावे.

अकण = आकण = किंचित तुडविलेले धान्य. दुसऱ्या मळणीचे धान्य.

संस्कृत आ (किंचित) + क्षुण अशी व्युत्पत्ती आहे. आ+क्षुण = अक्षुण. अक्षुण पासून आकण असे रूप बनले असावे. आ+कण = कण नसलेले धान्य. क्ष क.

ढीगारा = ढीग = रास. धान्याचा संचय.

हा देशी शब्द आहे. याचे प्राकृतात 'ढिग्गं', देशी प्राकृतात 'ढिग्ग', दिग्म असे रूप आहे. 'ढिग्ग' चे मराठी रूप 'ढिग' असे बनले असावे.

पाती = खळ्यातील मळणीसाठी जुंपलेल्या जनावराची रांग, ओळ. पात.

हा शब्द संस्कृत 'पंक्ती', प्राकृतात 'पांती' असे रूढ होत आलेले आहे. पंक्ती = पंगत, यावरून 'पात' हे शब्द बनले आहे. पंक्ती = पात. ध्वनिपरिवर्तन रूप.

मदन = खळ्यातील महत्त्वाचे धान्य.

मदनाची पूजा करून उधळणी करतात. संस्कृत 'मर्दन', प्राकृत

‘मद्यन’ मराठीत ‘मदन’ असे रूप आहे. संस्कृत ‘मर्दन’ मधील ‘र’ हा लुप्त पावला आहे. मर्दन > मदन. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. मर्दन > मद्यन > मदन.

उधळणे = उडवणे.

खळ्यातील मळलेले धान्य (मदन) वाऱ्यावर सोडून स्वच्छ करणे. वाऱ्याने मदनातील गोंड व कुस हवेबरोबर बाहेर जातो. मदन मात्र स्वच्छ रूपात खळ्यात. त्यात थोडीसी माती, कणसाचे जाड गोंड वगैरे हातणीने काढतात.

संस्कृत उद् + धूली या रूपापासून ‘उधळणे’ असे रूप बनले आहे. उद म्हणजे बाहेर. धुली = धूळ. उधळत असताना धूळ म्हणजे कुस वगैरे बाहेर जाते. यावरून असे रूप आले असावे.

हातणी = खळ्यातील धान्यावर हात फिरविणे. खळ्यातील खराटा.

धान्य उधळत असताना त्यावर मातीचे कण व गोंड पडत असते. हे बाहेर काढण्यासाठी त्या खराटाचा वापर करतात. हातणे = सारवणे. यावरून ‘हातणी’ हे रूप आले असावे. संस्कृत ‘हस्त’चे रूप हात, हाताची क्रिया हातणी.

रास = खळ्यात पडलेला धान्याचा ढीग. संचय.

मूळ संस्कृत शब्द ‘राशी’चे रूप प्राकृतात रासि, मराठीत ‘रास’ असे आहे. संस्कृत राशि पासून रासि व त्यापासून ‘रास’...

बी = मूळ बीज. पेर करण्यासाठी व्यवस्थितपणे साठविलेले धान्य.

संस्कृत ‘बीजम’ पाली ‘बीजम’ व प्राकृतात ‘बीअ’ असे रूप आहे. संस्कृत ‘बीजम’ पासून प्राकृतात ‘बीअ’ मराठीत ‘बी’ असे रूप बनले असावे.

कोंब = कोंभ = पिकाचे जमिनीतून येणारे अंकुर.

यादवकालीन मराठीत ‘कोंभ’ असे रूप आढळते. हा देशी शब्द आहे. ज्ञानेश्वरीत ‘कोंभ’ हा शब्द कोंबड्याच्या तुरा वरून आलेला आहे. कोंभ = तुरा, डा = पक्षी. कोंबडा असाही अर्थ दिलेला आहे. कोंबड्याला तुरा असतो त्यावरून असे रूप बनले असावे.

मोड = अंकुर = कोंभ वर आलेला भाग.

हा कानडी शब्द आहे. कानडी 'मोडू' म्हणजे 'सुज', 'गाठ' असा अर्थ आहे. पिकाला अंकुर येत असताना प्रथम गाठ, सूज असते. यावरून असा रूप बनला असावा.

पोटरी = पोटरा = कणिस बाहेर पडण्यापूर्वीची अवस्था.

पोटात म्हणून पोटरी. पोट = फुगीर भाग, त्यालाच पोटरी म्हणतात. संस्कृत 'पुष्ट', देशी प्राकृतात 'पौट्य', प्राकृत पोष्ट असा रूप आहे. 'पुष्ट' या संस्कृत रूपाचे मराठी 'पोटरी' असे रूप असावे.

निसवणे = कणिस बाहेर येणे. लोंबर बाहेर येणे.

हा देशी शब्द आहे. यादवकालीन मराठीत 'निसवणे' असे रूप आहे.

“अवघे पुढलिये बीजे । चांदणे निसवले सहजे ।” नऊ स्व. ४८९
या परिसरात / भागात मुलांना 'निसवलास वाटतं' असा शब्दप्रयोग आढळतो. या ठिकाणी निसवणे म्हणजे वयात येणे असा अर्थ आहे.

पागोरा = फुलौरा

कणसावरील बारीक कण, धान्य भरण्यासाठी तयार झालेली अवस्था.

फुलौरा = फुलाचा बहर. मोहर.

कणसावरील पिवळसर रंगाचे किंचितच लहान फूल. पागोरा.

फूल या रूपावरून आले आहे. मूळ संस्कृत पुष्प, फुल्ल असे रूप आहे. यादवकालीन मराठीत 'फुलौरा' प्रमाण मराठीत 'फुलौरा' हे रूप आहे.

“केऊता कल्पतरुवरि फुलौरा” ज्ञा. १०-११.

प्राचीन मराठीतील हा उल्लेख झाडावर पडणाऱ्या फुलौऱ्यापासून आलेला आहे.

चिकणा = दुध्या = कोवळी ज्वारी.

नुकतेच कणसात दाणा भरलेला, खाण्यास योग्य, एकदम गोड लागणारा हुरडा, कोवळा भार. संस्कृत 'चिक्कण' प्राकृत 'चिक्कण' असे रूप आहे. चिक्कण > चिकणा. कोवळा हुरडा असल्यामुळे

दुधासारखी चव म्हणून 'दुध्या'.

कोवळा : कोमल = तारुण्यात येण्याच्या मार्गावर असलेला.

संस्कृत 'कोमल' या रूपापासून 'कोवळा' हे रूप बनले असावे. हा संस्कृत शब्द आहे. कोमल > कोवळ > कोवळा.

हुरडा = कोवळा खाण्यायोग्य असलेला जोंधळा. भाजून खाण्याची क्रिया.

कानडी शब्द आहे. कानडी 'हुरी' या शब्दापासून आलेला आहे.

कानडी 'हुरी' म्हणजे भाजणे, त्याला 'डा' हा लागलेला प्रत्यय असा 'हुरडा'.

निब्बर = वयात आलेले पिक. शेवटची आवस्था.

संस्कृत 'निर्भर' प्राकृत 'निब्बर' प्रमाण मराठीत 'निब्बर' असे रूप आहे. मूळ संस्कृत 'निर्भर'चे रूप प्राकृतात 'निब्बर' मराठीत 'निब्बर' रूप.

ऊस, गुन्हाळ

बेणं = उसाची लागवड करण्यासाठी वापरण्याचे बी.

उसाच्या शेंडीचा भाग. 'कोंब' असलेला पाहून बी म्हणून लागवड करतात. या कोंबेस 'डोळा' हा शब्द रूढ आहे. त्याची लावण करतात. बी > बियाणे > बेणे.

ऊस = साखर, गुळ ज्याच्यापासून तयार होते अशी एक पाच सहा हात उंचीची वनस्पती. संस्कृत 'इक्षू', प्राकृतात 'उच्छू' असे रूप आहे. इक्षू > उच्छू > मराठीत ऊस.

कांड्या = उसाची कांडी. तुकडा.

संस्कृत 'खण्ड', पाली प्राकृतात 'खण्ड' असे रूप आहे. यावरून मराठीत कांड, कांड्या असे रूप. खण्डचे कंड व पुढे कांड > कांडी, अनेकवचन कांड्या. ख > क हा नेहमीचाच बदल.

बुडखा = उसाच्या खालील जमिनीतील भाग.

संस्कृत 'बुन्ध', प्राकृत 'बुंध' व मराठी 'बुड' असे रूप. बुन्ध > बुंध > बुड. 'खा' प्रत्यय लागून बुडखा.

वाडं = उसाचा शेंडा.

उसाचा शेंडा नेहमी वाढतच असतो. म्हणून 'वाडं' असे रूप बनले असावे. वाढणे > वाडं. ढ > ड.

सालवण = उसाचे पाने काढणे. ऊस सोलणे.

देशी शब्द असावा.

गुराळ = गुन्हाळ = उसाचा रस गाळण्याची जागा.

संस्कृत गुर + आलय. गुड + आलय किंवा गुळहार या शब्दाचा वर्णविपर्यास. गुरआलय > गुराल > गुराळ रूप. प्रमाण मराठीत गुन्हाळ हा शब्द रूढ आहे.

चुलवण = चुलवाण = उसाचा रस आटविण्याची भट्टी. मोठी चूल. चूल + अंगण. मराठी चुलवा = तात्पुरती चूल. हा देशी शब्द असून मराठीत चुलवा हे रूप आहे. शेवटी 'ण' हा प्रत्यय लागला आहे.

धुरणी = धुराटी. धूर बाहेर पडण्यासाठी चुलवणावर बांधलेली

मोठी गोलाकार पोकळ अशी भिंत. यामधून धूर बाहेर पडत असतो म्हणून 'धुरणी' असे रूप बनले आहे. धुराटी = धुराचा लोट, धुसकटपणा, धुई, धुकटं, धुके.

कडई = उसाचे रस कढविण्यासाठी मोठे लोखंडी पात्र.

उसाचा रस काढल्यानंतर कडईत टाकतात व त्याखाली जाळ घालतात. हा देशी शब्द असून प्राकृतात 'कडाह' असे रूप आहे. कटाइ > कडाह > कढई > कडइ. ट > ड, ड > ढ, ढ > ड. असा बदल.

छान्या = बादलीच्या बुडाशी ठेवलेले पातळ पत्राचा गोल तुकडा. रसाची प्रक्रिया झाल्यानंतर गुळ तयार होतो. बादलीत गुळास थंड व ढेप तयार करावी लागते. बादलीत गुळ भरल्यावर त्यातून थोडेसे गुळ खाली साचते त्यास 'ढेप हागली' असे म्हणतात. शेतकऱ्याच्या तोंडचा शब्द.

नांद = उसाचा रस जमा करण्याचे, साठविण्याचे मोठे लोखंडी पात्र. देशी शब्द असून, त्याचे देशी प्राकृतात 'णन्द' असे रूप आहे. त्याचेच प्रमाण मराठीत 'नांद' बनले असावे.

गळणी = गळण्याची क्रिया.

गुन्हाळ चालू असताना, रसाची प्रक्रिया करत असताना रस कडईत उकळतात. उकळताना त्याच्यावर घाण साचत असते. ते काढण्यासाठी शिपतर या टोपलीस लांब लाकूड बांधून उपयोग करतात. शिपतरमध्ये घाण राहते व पातळ पदार्थ कडईत पडतो. तिला 'गळणी' म्हणतात. गळण्याची क्रिया.

रस = उसातून पडणारा द्रव.

संस्कृत 'रस' पाली प्राकृतमध्ये 'रस' असेच रूप आहे. मराठीत तसेच आलेले आहे.

जाळण्या = चुलवणीत अग्निसाठी कसपट व तुन्हाट्या टाकून जाळ घालणारा म्हणून जाळण्या असा शब्द रूढ झाला.

गुळव्या = गुळ तयार करणारा.

गुळहारी गुळव्या. गुळहारी हे रूप दृशंतपाठात आहे.

“कव्हणी एक गुळहरी असे, तो गुळ करी । उसाचा रस काढी ।
कहालिए घाली; तळी अग्नि जाळी :रस काढसीयारसी।” ६७-२२.

गुळ = उसापासून तयार केलेला गोड घट्ट पदार्थ. संस्कृत गुल, गुड
असे रूप आहे. त्याचेच मराठीत ‘गुळ’ हे रूप बनले असावे.

भाजीपाला, झाडे, झुडूप

ककडी - काकडी = एक प्रकारची वेल व त्याचे फळ.

संस्कृतमध्ये 'कर्कटिका', प्राकृतात 'कक्कडीया' असे रूप आहे. मराठीत 'काकडी' रूप आहे. मूर्धन्य अघोष 'ट'चे मूर्धन्य सघोष 'ड'मध्ये बदल झाला. प्रथम वर्णाचा 'अ'कार झाला. कर्कटिका कक्कडीया > काकडी > ककडी.

छन्न्या :- काकडीचा प्रकार. लहान गोलाकार, खाताना कर्कट असा आवाज होतो म्हणून ध्वन्यानुकारी रूप बनते.

वाळुक : वाळकं = थोरली काकडी, गोलाकार लांबट आकाराची.

संस्कृत 'वालुक', प्राकृतात 'वालुकी' असे रूप आहे. 'वालुक' या रूपापासून 'वाळुक' असे रूप बनले. ल > ळ झाला. प्राचीन मराठीत याचे रूप आढळते. दृष्टांतपाठात वाळकाचे चार प्रकार दिलेले आहेत.

“जारसैल वाळुक असे : ते खावोचि न ए : ऐसाही मीठमीरपुडी लावून खाइजे तरि तोंडी खतचि पडे ॥” ३१.१५.

“भवरैले वाळुक असे : ते वरि बरवे दिसे : फोडौनि पाहिजे तव आत गाठी भरले असे ।” ३२.१६

“देहालुतेले वाळुक असे : ते हाती घेऊचि न ए : ऐसाही घेईजे तरि दोन्ही हातु कीवीया भरीति :” ३३.१६

“कोवळे वाळुक असे : ते नीर्दोष : सर्व उपयोगा जाए : तयाचे तळीव होए : सांबरीव होए : कुसुंबरी होए, लोणचे होए : हीरवे खावो ये ” ३४.१६.१७

फूट = पिकलेले वाळुक.

वाळुक मोठे होते, त्याचा रंग पिवळा होतो. म्हणजे पूर्णपणे पिकलेले. त्यावर सुरकुत्या पडलेल्या असतात. फुटण्याची क्रिया होणार असते. म्हणून 'फुट' हे नाव पडलेले असावे.

कारले = एक प्रकारची कडू भाजी व त्याचे फळ.

देशी प्राकृतात याचे रूप कारियल्लई कारिल्ली, कारेल्य असे आहे. हा

देशी प्राकृत शब्द आहे. 'कारलं' हे मराठी रूप आहे.

कांदा = एक कंद मूळ.

संस्कृत 'कंद' या रूपापासून 'कांदा' हे मराठी रूप बनले आहे. कंद म्हणजे मुळ, ज्याला मुळ असते तो कंद. प्राचीन मराठीत 'कांदा' हे रूप आढळते.

“आगा विषाचे कांदे वाटुनि । गोरसू घेईजे पीलूनी ॥”ज्ञा.९,४७४

कांदा- याचे रोप/वेल हात सव्वा हात उंच व सरळ असते. पाती नळीसारखे असते. त्याचे बी काळे असते. पात्याच्या मधून एक देठ निघतो त्यास 'नळी' असे म्हणतात. कांद्याच्या पांढरा व तांबडा अशा दोन जाती आहेत.

चुका : एक प्रकारची आंबट भाजी.

याची लागवड अल्प प्रमाणात होते. हा संस्कृत 'चुक्रम' या रूपापासून 'चुका' हे मराठी रूप बनले असावे. चुक्रम 'उ'कार व 'र'कार जाऊन 'म' लुप्त पाऊन 'चुका' रूप बनले असावे.

गाजर = एक प्रकारचा कंद.

तांबट, तांबूस रंगाचा असतो. पौष्टीक आहे. याचे मूळ रूप संस्कृत 'गृजर' आहे. त्याचेच रूप प्राकृतात 'गज्जार' असे आहे.

गृजर > गज्जार > गाजर हे मराठी रूप बनले आहे.

गवार = गावर = एक प्रकारची भाजी.

शेंगांचीही भाजी करतात. हा प्राकृत देशी आहे. याचे रूप 'गावर' असे आहे. गावर या रूपाचे मराठीत 'गवार' असे बनले आहे.

टमाटे = एक फळविशेष.

इंग्रजी टोमॅटोपासून मराठीत 'टमाटे'च्या रूपात Tomatto टमाटे.

तंबाखू = एक वनस्पती विशेष.

याचे रोप सुमारे तीन फुटापर्यंत वाढते. पाने वाळवून त्यास पाणी लावून त्याचा उपयोग खाण्यासाठी करतात, ओढण्यासाठीही करतात. तंबाखूचे पान तीक्ष्ण व कफनाशक असते. कोवळेपणी पान व झाड हिरवेगार असते. पसरट असे पान.

हा शब्द परदेशातून भारतात आलेला आहे. English टॉबॅकोचे 'तंबाखु' असे मराठी रूप.

दोडका = फळविशेष.

निब्बर असे फळ. भाजी म्हणून उपयोग करतात. कोवळा व निब्बर असे फळ ओळखण्यासाठी हाताच्या नखाने ताबून पाहतात. नख लागल्यास कोवळा दोडका म्हणून ओळखतात.

हा कानडी शब्द आहे. 'दोडु+काई' = दोडका, काई = फळ असा कानडीत अर्थ आहे. या कानडी रूपापासून मराठीत 'दोडका' असे रूप बनले.

धने = कोथिंबर = मसाल्याचा पदार्थ. धने हे कोशिंबीरीचे बी होय.

धने हा मूळ संस्कृत 'धन्याक' रूपापासून बनला आहे. 'धन्याक' या रूपातील 'आ'काराचे 'एक'कार होऊन 'क' हे लुप्त पावला आहे. धने असे मराठीत रूप.

कोशिंबर = 'कस्तुम्बरी' या संस्कृत रूपापासून 'कोशिंबर' मराठी शब्द बनला. प्राकृतात 'कोत्थमारि' असे रूप बनले.

कस्तुम्बरी > कत्थमरि > कोथिंबर. त > थ, म > ब.

पटाडी = फळविशेष.

पटाडीची वेल झाडावर किंवा इतरत्र पसरते. रंग हिरवा असतो. त्याला लांब शेंग असून पसरट असते. भाजी करतात. या शब्दाची व्युत्पत्ती मिळू शकली नाही. शेतकऱ्यांच्या तोंडी हा शब्द रूढ आहे.

पातरी = भाजीचा प्रकार.

हिरवीगार असून किंचित पसरलेली असते. आपोआप उगवणारी ही भाजी शेतकरी भाकरीबरोबर कच्ची खातात. खाताना कर्कू आवाज येतो. हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे.

भेंडी = एक प्रकारची फळभाजी.

त्यास मऊ काटे असतात, ज्याचा जराही त्रास होत नाही. याचे झुडुप किंचित वाढलेले असून त्यास प्रथम फुल होते पुढे त्याची भेंडी बनते. प्राचीन मराठीत 'भेंडा' असे रूप आहे.

“कोरडा ना ओला । उपेगा आधी गेला । तो वाढोनि मोडला भेंदू
जैसा ।” ज्ञा. १८.५७२.

गुळ तयार करताना भेंडीच्या वाळलेल्या लाकडास पाण्यात घालून त्याचे पाणी काढतात. चिकटपणा येतो. ते पाणी गुळ तयार होत असलेल्या उकळत्या रसात टाकतात. त्यामुळे गुळास रंग येतो.

भोपळा : एक फळविशेष व त्याचे फळ.

याचे वेल शेतात व इतरत्र पसरलेले असते. गोल व लांब असे प्रकार आहेत. गोल भोपळ्याची खीर करतात. हा संस्कृत ‘बहुफलक’ या रूपाने ‘भोपळा’ असे रूप बनले आहे. गोल भोपळा म्हणून ‘शून्य’ असा शब्द रूढ झाला. प्राकृतात ‘भोपळा फुटणे’ असे रूप आहे. बहुफलक भोपळा.

मिरची - मिरि = एक वनस्पती.

एक झाड व त्याचे फळ. उंची कमरेइतकी असते. मिरची हिंदुस्थानात सर्वत्र होते. अनेक जाती लवंगी, भोपळी, बुगडी, धारवाडी इ.

संस्कृत ‘मिरिका’ (उत्तरकालीन)चे रूप प्राकृतात ‘मिरीअ’, मिरिक्ष असे आहे. त्याचेच मराठी रूप ‘मिरची’ असे असावे. मिरिका > मिरीअ > मिरची.

मुळा = एक कंद.

ते पूर्णतः मुळाचेच असते म्हणून त्यास ‘मुळा’ असे रूप असावे.

मेती - मेथी = वनस्पती विशेष. भाजीचा प्रकार.

ही वेल किंचित वाढलेली असते. वाफ्यात याची वाढ होते. याचे ‘बी’ वाफ्यात टाकून रोप तयार करतात. हा शब्द संस्कृत ‘मेथिका’ असे रूप आहे. ‘मेथिका’ या शब्दाचा ‘क’ हा लुप्त होऊन व ‘थ’चा ‘त’ झालेला आहे. मेथिका > मेथी > मेती.

राजगिरा :- धान्यविशेष, भाजीपाला.

याचे रोप जोंधळ्याच्या ताटाइतके उंच असते. पाने फुटलेले असतात. रंग तांबूस असतो. हा शब्द संस्कृत राजिका राई या रूपापासून आलेला आहे. राज+गिरा असे संस्कृत सामासिक रूप आहे. राजगिन्याचे लाडू

व गोड पदार्थ बनवतात. उपवासाला हा पदार्थ चालतो.

रताळू = रताळं = एक प्रकारचा कंद.

उपवासाला चालणारे फळ. जमिनीच्या पोटात वाढत असते. तयार होते. मातीतच असते. संस्कृत 'रक्ताळू' या रूपाचे 'रताळू' हे मराठी रूप आहे. हा मुळचा मलाया बेटातील. हिंदुस्थानात बहुतेक भागात तयार होतो.

लसूण = लसण - वनस्पती विशेष.

या वनस्पतीचे फळ जमिनीत तयार होते. कांद्याच्या पातीसारखी 'पात' असते. औषधी म्हणून महत्त्व. संस्कृत 'लशूणम' पासून 'लसूण' असे रूप आले असावे. संस्कृत लशूणम, पाली लसुणम, प्राकृत लसूण असे रूप आहे. 'लशूणम' या शब्दातील अंत्य 'म' लुप्त झाला व 'श' 'स' झाला.

वांगी = एक प्रकारची फळभाजी.

याचे झाड किंचित उंच असून त्यास काटे असतात. पाने मात्र एकदम 'राट' असतात. संस्कृत 'वृतांक' या रूपावरून 'वांगी' असे रूप आले असावे.

शेपू - शेप = एक प्रकारची सुवासिक भाजी.

हिरवीगार असून त्याची भाजी करतात. बारीक व कोवळी लांब फांदी असते. त्या शेंड्यास 'शेपा' लागतात. संस्कृत शब्द 'शतपुष्पा', पाली 'सतफुस्फा', प्राचीन मराठीत 'शेपू' असे रूप आहे. संस्कृतपासूनच मराठी 'शेपू' असे रूप बनले असावे.

शतपुष्पा > सतफुस्फा > शेपा.

शेवगा = एक झाड.

याच्या फुलाची व शेंगांची भाजी करतात. या झाडाची पाने हिरवी असतात. लांब शेंगा असतात. याची व्युत्पत्ती मिळू शकली नाही.

हळद = हाळद = वनस्पती विशेष. पिवळा कंद. उपयोगी वनस्पती.

संस्कृत 'हरिद्रा', पाली 'हलिदी', प्राकृत 'हरिद्या', 'हलिदा' असे रूप आहे. मूळ संस्कृत 'हरिद्रा' पासून हलिदा व त्याचे मराठी रूप

हाळद, हळद असे आहे.

हरिद्रा > हलिद्या > हळद. र > ल, ध > द.

आपटा - अपटा = एक वृक्ष.

हा संस्कृत शब्द आहे. बांधावर व इतरत्र वाढलेले वृक्ष. याची पाने पसरट असून एकमेकास चिकटलेली असतात. शेतकरी या झाडाची पूजा करतो. या झाडाची तोड सहसा करत नसतात. दसऱ्याच्या दिवशी या झाडाची पाने 'सोने' म्हणून इष्टमित्र परस्परांना देतात.

आवळा - अवळा = एक वृक्ष व त्याचे फळ.

आंबट फळ, कडवटपणा असतो. या वृक्षास काटे असतात. या झाडास पवित्र मानतात. दिवाळीच्या पाडव्यास याची पूजा करतात. संस्कृत 'आमलक'चे मराठी 'आवळा' असे रूप बनले.

अंबा = वृक्षविशेष व त्याचे फळ.

उंच असे वृक्ष त्याचे विविध प्रकार आहेत. कलमी, निलम, शेफी, गुटली, केळी, केसाळू इ. या परिसरात पिकतात. 'आम्र' हे संस्कृत रूप त्याचे मराठी रूप अंब, अंबा असे आहे.

अंब्याचे लग्न :- झाडाची वाढ होऊन जेव्हा त्यास (अंबा) फळ लागलेले असते. तेव्हा प्रथमतः त्याचे फळ न तोडता त्याची पूजा करतात. झाडास पातळ (साडी) गुंडाळतात, अक्षदा टाकतात. ब्राम्हण पूजा करणे, मंगलाष्टके म्हणतो, पूजाविधीनंतर जेवणावळ. अंबराई, अंबरस असे अंब्यावरून पडलेली नावे. अंबेमोहर हा प्रकार तांदळाचा आहे. अंब व मोहर ही दोन गावे महाराष्ट्रात आहेत. या गावी पिकणारा तांदूळ म्हणजे अंबेमोहर.

मोहर - तोर = आंब्याला फुलौराची अवस्था. त्यास हा शब्द रूढ आहे. प्राचीन मराठीत 'तोवर' असे रूप आहे.

“तोवरू ये सारस्वता । नवरसाचे ॥” ज्ञा.न.रु.अ.

उंबर = वृक्षविशेष व त्याचे फळ.

उंच असे वृक्ष वाढलेले, पसरलेले असते. याचे फळ खाण्यास गोड लागते. या फळात प्रचंड कीडे असतात. ते फुंकून दूर करून खाता

येते. मुळातच या झाडास फुल लागत नसते. मात्र फळ तयार होते. या झाडाचे फुल पाहिले तर पाहणारा मरतो असा ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची कल्पना.

संस्कृत उडुंबर > औदुंबर > उंबर. औदुंबर हे प्रमाण मराठी रूप.
चिंच = एक वृक्ष व त्याचे फळ.

शेतकरी या वृक्षाच्या फांद्यांचा उपयोग करून घेतात. हा संस्कृत 'चिंचा'चे रूप मराठीत 'चिंच' असे आहे.

गाभुळी = किंचित पिकलेली चिंच. अशी चिंच पाहताक्षणी तोंडास पाणी सुटते.

चिगूर = चिंचेच्या फुलास 'चिगूर' असे नाव आहे. चिगूर हा शब्द तेलगू भाषेतून मराठीत आलेला आहे. तो पूर्णतः मराठीच वाटतो.

चिंचोका = चिंचेच्या बियास चिंचोका असा शब्द आहे. हा काळा असून द्विदल आहे.

जांभळ = जांबुळ - वृक्ष व त्याचे फळ.

उंच वाढलेले वृक्ष. त्यास काळे फळे लागलेली असतात, त्यास जांभळ असा शब्द आहे. संस्कृत शब्द आहे. संस्कृत 'जंबुळ'चे जांबुळ, मराठी रूप...

जांब = एक वृक्ष व त्याचे फळ.

हा वृक्ष उंच असून यांच्या फांद्या मऊ बारीक असतात. हिरव्या रंगाचा जांब तुरट लागतो. तोच पिकल्यास चव गोड लागते. हे मूळचे अमेरिकेतील परंतु इकडे फळ फार प्राचीन काळापासून आहे. तेराव्या शतकात त्याचा निर्देश आहे. संस्कृत 'जंबु'चे रूप मराठीत 'जांब'.

पिंपळ = वृक्षविशेष. एक पवित्र वृक्ष.

या वृक्षाची पूजा करतात. ग्रामीण भागात मारुतीच्या मंदिरासमोर पिंपळ व लिंबाचे (कडू) वृक्ष असते ते एकमेकांत गुंतलेले असते. त्याची पूजा 'राम-लक्ष्मण' म्हणून ग्रामीण भागात करतात. प्राचीन मराठीत पिंपळाचा उल्लेख आलेला आहे.

“पिंपरुवाचिये आशा । न सिपिंजे पिंपालू जैसा ।

तैसिया फळ निराशा । कीजति ॥” ज्ञा. १८.१७१.

पिंपळाच्या फळाचा खाण्यासाठी उपयोग होत नाही. त्यामुळे त्या फळाची अपेक्षाच धरता येत नाही. संस्कृत पिप्पल > पिंपळ.

बेल = वृक्षविशेष व त्याचे फळ.

पवित्र असे मानले गेलेले वृक्ष. उंच असे वृक्ष. त्याचेपान भगवान श्री शंकरास अर्पण करतात. तीन पान असते, यास ‘बेलपत्री’ असे नाव आहे. हा संस्कृत शब्द आहे. याचा उल्लेख प्राचीन मराठीत आहे.

“पाठि सोमवारु पावे । अति बेलसे लिंगा धावे ।” ज्ञा. १३.८१९.

बेल वाहणे - शंकरास बेलपत्री अर्पण करणे.

बोर = काटेरी वृक्ष व त्याचे फळ.

याचे फळ सुपारीएवढे असते. चविष्ट, आंबट असते. काशी बोर, खारका बोर इ. प्रकार या झाडाच्या फांद्या शेतकरी शेतीभोवती असलेल्या वाटेच्या कडेने जनावरांपासून संरक्षण म्हणून रोवतात. ते काटेरी झुडूप असते.

संस्कृत बदरिका बोर.

बोराटी = बोरीचे लहान झुडूप.

प्राचीन मराठीत ‘बोराटी’ हा शब्द आहे.

“आणि गोवि केल्या जवलि । झगरलिया आंग फाली । फले आतू ओली । बोराटी जैसी ॥” ज्ञा. १८.६५२.

आटोळ्या = बोरीच्या बीयास ‘आटोळी, आटोळ्या’ म्हणतात.

बाभळ = बाभूळ = वृक्ष विशेष - काटेरी वृक्ष.

शेतकऱ्यांसाठी उपयुक्त असे वृक्ष. शेतीच्या अवजारासाठी या लाकडाचा उपयोग होतो. मजबूत असे लाकूड असते. त्यास सहसा कीड लागत नाही. तिफण, कुळव, जू इ. महत्त्वाची अवजारे या लाकडापासून बनवून घेतात.

संस्कृत ‘बाबूल’चे मराठीत बाभळ, बाभूळ बनले आहे. ब > भ, ल > ल हा बदल.

सरकारी बाभळ - वेडी बाभळ याचे काटे जाड असतात. असे नाव

शेतकऱ्याच्या तोंडी आहे.

दामुका - दामुके = बाभळीच्या शेंगातील बीज.

लिंब - निंब = वृक्ष विशेष.

या वृक्षाची साल उपयुक्त असते. या झाडाया फळास 'लिंबोळ्या' असा शब्द आहे. या वृक्षास कीड लागत नाही. कडू लिंब म्हणूनच ओळखले जाते. प्राचीन मराठीत निंब हे रूप आहे.

“जे सुखा लागि आपणेया । निंबाची आधी धनंजया । त (तै) कडुवटपणा तेया । भोगीजो ना ।” ज्ञा. १८.९२०

संस्कृत निंब > लिंब.

लिंबु : एक फळ, लहान वृक्ष.

रसाळयुक्त आंबट असे फळ. याचे अनेक प्रकार आहेत.

संस्कृत निम्बुक > निम्बु > निंबु > लिंबु.

वड = वृक्ष विशेष व त्याचे फळ.

हे वृक्ष पवित्र मानले जाते. औषधी असून, याचा स्त्री-पुरुष अशा दोन जाती आहेत. याचे फळ लालसर असते.

वडपुनव = वटपौर्णिमा = वटसावित्रीस म्हणजे ज्येष्ठ पौर्णिमेस वडाची पूजा करतात. सत्यवान आणि सावित्री या पौराणिक कथांचा संदर्भ असल्यामुळे सौभाग्य रक्षणासाठी हा सण पाळला जातो. याच दिवशी कर्नाटक सीमेवर व कर्नाटकात 'कारोणी' सण साजरा करतात. जसे महाराष्ट्रात 'पोळा' असतो ना तशाच पध्दतीने बैलाची पूजा करून 'सण' साजरा करतात.

वडस्य = हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळते. वड व पिंपळ दोन्ही छायावृक्ष. वडाला नव्या नव्या पारंब्या फुटतात. त्या जमिनीत शिरतात व रुजतात. त्यामुळे वडाचा विस्तार सारखा वाढत जातो. मूळचा बांधा नष्ट झाला तरी पारंब्याच्या आधारावर व पोषणावर वटवृक्ष जिवंत राहतो.

संस्कृत 'वट'या रूपाचे मराठीत 'वड' असे आहे. 'ट'काराचा 'ड'कार झालेला आहे. वट > वड.

शिंदी - शिंधी, सिंधी = वृक्षविशेष.

याच्या लहान झुडुपास 'बोंध' असा शब्द आहे. या बोंध्यापासून म्हणजे जमिनीतील भागात एक लहान भाग असतो. कुराडीने तोडून, उकरून काढले जाते. तो कोवळा भाग म्हणजे खाण्यास योग्य असतो. त्याला 'गाभा' असा शब्द आहे. हल्ली याचे प्रमाण फार कमी झालेले आहे.

उंच नारळासारखे वृक्ष. वाढलेले असते. त्यापासून 'सिंधी' असे पेय मिळते. सूर्योदयाच्या अगोदर जर ते काढले की 'नीरा' व नंतर त्यापासून 'सिंधी' बनते. काही लोक आवडीने औषध म्हणून पेय घेतात. ग्रामीण भागात याचे प्रमाण भरपूर असते.

हिंदी 'सेंध' या रूपाचे 'शिंधी' हे मराठी रूप. बुंधा बोंध.

झुडुप, झुडुपं = रोपटे, लहान पसरणारे काटेरी व इतर.

झुडुपांची दाटी - झाडी. पडीक जमिनीत अनेक काटेरी झुडुपे शेतकरी वाढवतात व ते वाढल्यानंतर तोडून रचतात. त्या रचलेल्यास 'हेल' असे शब्द आहे. पावसाळ्यापूर्वी शेताच्या कडेने जनावरापासून संरक्षण म्हणून लावतात.

देशी प्राकृतात 'झाट' हे रूप आहे. 'ट'चा 'ड'कार झालेला दिसतो.

कारं = काटेरी झुडुप व त्याचे फळ.

बोरापेक्षाही लहान असे फळ. हे झुडुप काटेरी असून पसरलेले असते. हिरवे फळ मात्र वयात आल्यावर पिवळेपण व पिकल्यास तांबुस रंगाचे. गुराखी पिवळी कारं तोडून एका कपड्याच्या फडक्यात काळी माती घालून बघतात. रात्रभर ठेवतात. सकाळी ते पूर्णतः पिकलेली असतात. संस्कृत कुमारी, कुमारी, कारी असे रूप आहे. संस्कृत 'कुमारी'या रूपाचे मराठी रूप 'कारं' असे असावे. 'उ'कार व 'म' लुप्त पावला. 'इ'कार 'अ'कार झाला.

केकताड - केकत = एक प्रकारचे शेंडीला काटा असलेला झुडुप.

याचे पान निळ्वर असून लांब, पसरट असते. माळरानात अथवा लवणात याची वाढ झालेली दिसते. रंगाने हिरवा, अंधुक पांढरा असतो. यास उभे चिरून बट्ट्या काढतात व त्याचा उपयोग तिळाच्या मोदळ्यास

बांधतात. त्या पानाचा घाण वास येतो. संस्कृत केतकी (वर्णविपर्यास), प्रमाण मराठीत केकताड हे रूप आहे. केतकी > केकत. पुढे 'आ'कार व 'ड' प्रत्यय लागला आहे.

गजगा = काटेरी झुडुप व त्याचे फळ म्हणजेच सागरगोटे.

बांधाच्या कडेने, लवणात, नाल्यात याची वाढ होते. शेतीच्या संरक्षणासाठी शेतकरी याची लावण करतात. हा कानडी शब्द असून त्यास 'गुजगे'असे रूप आहे. त्याचेच मराठी रूप 'गजगा'. 'ड'कार व 'ए'कार लुप्त होऊन 'आ'कार झाला.

गाढवकाटा = दोन तोंड असलेला काटा. काटेरी वेल.

रानात उगवलेले, प्रथम तो नवताळ, नाजूक, हिरवागार असतो. जनावरे कोवळेपणी खातात. निब्बर झाल्यास याचा काटा पायात बोचतो. गाढवाच्या आकारासारखा, रंगासारखा असतो. म्हणून असे नाव शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. गाढव काटा. हा सामासिक शब्द आहे.

गोखरं = गायीच्या खुराच्या आकाराचा काटा. टणक असतो.

घाणेरी - ही वेल कुंपाटीवर पसरलेली असते, फुल सुंदर असतात पण फार घाण वास येतो म्हणून 'घाणेरी' असे नाव पडलेले असावे.

धांगड = एक प्रकारची लांब व नवताळ असे पसरलेले वेल.

डावी धांगड = डावीकडून पीळ पडलेली असते.

उजवी धांगड = उजवीकडून पीळ पडलेली असते.

हा देशी शब्द असावा. धांगडी म्हणजे दांडगी, फटकळ या शब्दार्थावरून असे रूप आले असावे. उजवी धांगड ही सर्वत्र दिसते मात्र डावकरी दिसणे फार कठीण. कारण डावकरी धांगड माणूस जवळ आल्यानंतर आपली पीळ बदलते अशी कल्पना आहे. डावकरी धांगड फार महत्त्वाची आहे असे सांगतात. या धांगडीचे रस काढून दोन दगडांना लावले तर दोन्ही दगडांची टक्कर लागते. अशी कल्पना सांगितली जाते. याचे महत्त्व पुढील कथेवरून कळेल.

जादुगाराची कथा - गावात जादुगार जादुचा खेळ दाखवित होता. सर्वजण अगदी मग्न होऊन खेळ पहात होते. तो आपल्या कलेने अनेक

करामती दाखवित होता. तो म्हणतो 'आता मी उंटाच्या तोंडातून बाहेर निघतो, तरी आपण सर्वांनी टाळ्या वाजवा.' असे म्हणताच सर्वजण टाळ्या वाजवत खेळ पहात असतात. खरोखरच तो उंटाच मागून जाऊन पुढे निघत होता. प्रतिसाद प्रचंड मिळत होता. तितक्यात एक शेतकरी गवताचा भारा घेऊन आला. खेळ पाहू लागला. त्यास मात्र कसलीही जादू दिसेना. तो इकडेतिकडे पाहू लागला. त्याच्याकडे कोणाचेही लक्ष नव्हते. सर्वजण जादू पाहण्यात मग्न. तो बाजूच्या माणसाला म्हणाला 'आगा तुमी काय बगताव, मला कायबी दिसना' यावर तो माणूस म्हणाला, 'तुझ्या डोळ्यात काय गेलंय, ते बघ जादुवाला उंटाच्या तोंडातून निघतो.' पण बिचाऱ्याला काहीही दिसत नव्हते. जादूगार हा उंटाच्या खालून जात होता पुढे येत होता. ती करामत पाहून सर्वजण आश्चर्याने, आनंदाने टाळ्या पिटीत होते. हा मात्र गप्पच उभा. त्याला त्याचे काहीच वाटत नव्हते. तितक्यात जादुगाराची नजर त्याच्याकडे गेली. त्याने ओळखले, भारा (गवताचा) खाली ठेवण्यास सांगितले. भारा खाली ठेवताच त्यालाही इतराप्रमाणेच दिसू लागले. तोही टाळ्या वाजवू लागला. तोही टाळ्या वाजवू लागला. म्हणजेच गवताच्या भाऱ्यात 'डावकरी धांगड' होती. त्यामुळे त्याला जादू दिसली नाही. मात्र भारा खाली ठेवताच इतराप्रमाणे दिसू लागले. असे महत्त्व सांगितले जाते.

नमस्कारी = एक वनस्पती. माळरानात उगवलेले झुडुप.

ही वनस्पती माणसाचा स्पर्श होताच जुळते. नमस्कार करतेवेळेस ज्याप्रमाणे आपण दोन्ही हात जुळवून खाली वाकतो, त्याप्रमाणे ही वनस्पती आपली लहान पाने दोन बाजूला आणून जुळविते आणि शाखा वाकविते, जेणे करून ती काय नमस्कार करित आहे, असा भास होतो. वनस्पतीच्या या सुंदर क्रियेवरून हे रूप आले असावे.

नागफणा - एक झुडुप. बंधाऱ्यावर उगवलेले असते.

नागवेली वनस्पती, नागाच्या फण्यासारखी पाने. संस्कृत नागवल्ली = नागाच्या फण्यासारखी वाटोळी वनस्पती. तसेच नागाच्या फण्यासारखा

झुडुपाचा वरचा भाग असतो. यावरून हे रूप आले असावे.

निवडुंग = काटेरी झुडुप. काटा विषारी असतो.

याचे पिकलेले फळ (बोंड) गुराखी खातात. चव गुळचट असते. त्या बोंडावर काटे असतात त्यास तरवटाने झोडपून काटे काढून त्यातील गर खातात. काही वर्षांपूर्वी या परिसरात प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली होती. प्रत्येकाच्या शेतात व इतरत्र याचेच झुडुप असायचे. मात्र, सध्या जसे काँग्रेस गवत (गाजर गवत) व्यापले आहे तसेच याचा व्याप होता. नंतर रोगाची साथ येऊन संपूर्ण नाश झाला. तसेच काँग्रेस गवतावर रोग पडून त्याचा नायनाट व्हावा अशी शेतकऱ्यांची कल्पना.

संस्कृत 'सुहिदंड' रूप आहे. हिंदीमध्ये 'सेहुड', तेलुगु 'चेंगुड' असे रूप आहे. याचेच मराठी रूप निवडुंग बनले असावे.

पिसोळा = एक प्रकारचे झुडुप.

गुढी पाडव्यादिवशी शेतकरी पिसोळा पायाखाली घेऊन स्नान करतो. त्याचे महत्त्व शेतकरी जाणतो. ज्वारीच्या पिकात वाढलेले. त्याचे 'गडी पिसोळा व बाई पिसोळा' असे दोन प्रकार. गडी पिसोळा हा 'मोठाड' असतो तर बाई पिसोळा 'मऊ, नाजूक' दिसतो.

संस्कृत 'पिस'चे मराठी पिसोळा असे रूप आले असावे.

रुचिक = विषारी पण उपयोगी वनस्पती.

ही वनस्पती शेती व इतरत्र उगवते. पाने राठं असतात, रंगाने फिकट दुधासारखी असतात. पानात, देठात, दुधासारखे पांढरे शुभ्र असे चीक निघते. हा जर डोळ्यात गेला तर अंधत्व येते. याचा उपयोग दाढ दुखी थांबवण्यासाठी करतात. रु + चिक = रुचिक.

लाजाळू = एक वनस्पती.

माणसाचा स्पर्श होताच ती आपली पाने जुळवून घेते. थोड्या अंतरावर गेल्यानंतर पुढे गेल्यानंतर ती पाने खुली करते. लाजाळू म्हणजे लाजणारी.

शेरी = एक प्रकारचे झुडुप.

रानात, बंधान्यावर हिरवेगार असे झुडुप. लवणात म्हणजे थोडासा

उंचसखल भागात दिसून येते. पाण्याचे क्षेत्र असावे लागते. पूर्वी चिलटे घरी जास्त झाल्यास, त्याची फांदी आणून वरच्या बाजूस खुंटीला अडकवितात. ते 'चिलटे' त्यावर बसतात.

खत, कीड व रोग

उकंडा - उकिरडा = केर टाकण्याची जागा. केराचा ढीग.

केर, कचरा, शेण व इतर पालापाचोळा साठवण्यासाठी केलेला खड्डा. ते कुजावे म्हणून पावसाळ्यात त्या खड्ड्यात पाणी सोडतात जेणे करून त्याचा योग्य खत म्हणून वापर करता यावा. दोन तीन वर्षांनंतर ते चांगले खत तयार होते व त्याचा सुपरिणाम उत्पन्नावर होतो. पूर्वी बैलगाडीने खत शेतात टाकले जायचे. उन्हाळ्यामध्ये जागोजागी टाकून नंतर ते शेतभर पसरतात. खत खोदत असताना गरम अशी वाफ येत असते.

उकिरडा हा शब्द देशी आहे. अपभ्रंशात 'उकंडो' असे 'ओ'कारांत रूप आढळते. मराठीत मात्र तो अगदी 'आ'कारांत बाराव्या शतकापासून रूढ आहे. लीलाचरित्रात 'उकिरडाचिये लीला' चक्रधरस्वामीनी आपल्या शिष्यांना सांगितले आहे. देशीनाम मालेत 'उकंडो' असे रूप आहे.

“फुगे केरे घालेपण । उकरडे जैसे ।” ज्ञा. १८.६६७. उकरडे हे रूप ज्ञानेश्वरीत आढळते.

गवतर - गोमुत्र = गायीचे मुत्र = गो = गाय. गो + मुत्र.

गोमुत्र हे उपयोगी आहे. गोमुत्रास पवित्र मानतात. विटाळ होऊ नये म्हणून याचा उपयोग करतात. घरी सर्वत्र शिंपडतात. पेरणी करण्यासाठी जे 'बी' वापरले जाते. त्यास कीड लागू नये म्हणून त्यावर शिंपडतात व 'बी' जपून ठेवतात. खेड्यामध्ये किंवा शेतकरी 'गोमुत्र' असे न म्हणतात. 'गवतर' म्हणतात. हा शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द आहे.

औषध म्हणून बकरीच्या मुत्राचा वापर करतात. खोकला लागल्यास शेळीचे मुत्र पिणे उत्तम. मुळातच शेळी ही झाडपाला खात असावे म्हणूनच त्याचा परिणाम असावा.

गवऱ्या - गोवरी = गवरी = शेणापासूनच इंधनासाठी केलेले गोलाकर पोह. गवरी हे मुळ रूप. त्याचे अनेक वचन 'गवऱ्या'. मुळातच गो म्हणजे गाय. मुख्य शब्द गो. गवतर, गवत, गोवरी, गोचीड, गोमाशी इ. जनावरांच्या शेणापासून 'गोवरी', गवतर, जनावरांच्या

अंगावरील गोमाशी, गोचीड इ.

शेण : सेण = गुरांचा उत्सर्ग, मळ.

शेणाचा उपयोग खतासाठी करतात. त्यास 'शेणखत' असे नाव आहे. सर्व शेण एकत्र जमा करून त्याचे खत म्हणून वापर करतात. तसेच जळणासाठीही वापर करतात. प्राचीन मराठीत 'सेणे' हे रूप आढळते.

“तेथे बैलाचिया दावणी दीधलीया होतीचा :

तेथे सेणपुजीचे 'सेणे' टोपले भरील :” गो.प्र.च. १९९. सेणे शेण.

शेण या शब्दापासून अनेक शब्द जोडलेले आहेत.

शेणकुट = गोवरी, गोवरा. शेणखंड = गोवरीचा खांड. शेणपाणी = शेणखळ, पाण्यात कालविलेले शेण. शेणमाती = धुळवाट. शेणपोतरे = शेणखळ्याच्या बोळ्याने जमीन सारविणे. शेणसडा = पाण्यात शेण कालवून जमिनीवर शिंपडणे. शेणमेळावा = दुर्बल, अशक्त, हालका, पोवळा.

हुडवा = गवऱ्याचा ढीग व्यवस्थित रचून ठेवणे.

पावसाळ्यात जळण म्हणून वापरता यावे म्हणून अनेक गोवरींचा ढिगारा रचतात. त्यावर घट्ट शेणाचा लेप देतात. गोलाकार निमुळत्या पध्दतीने रचतात. पाऊस पाण्याचा परिणाम होऊ नये म्हणून सलमकाडीचे जाळे तयार करतात त्यास 'इरले' असे म्हणतात. पावसाळ्यात खालून एक छिद्र पाडतात जेणे करून एकएक गोवरी काढता यावी.

हा कानडी शब्द आहे. कानडी 'हुड' = किल्ला, बुरुज असा अर्थ आहे. या शब्दापासून त्यास 'वा' हा प्रत्यय लागून मराठीत आलेला आहे. किल्लासारखी रचना म्हणून हे रूप आले असावे.

उंट अळी = ही अळी किंचित लांब असून उंट्याच्या चालीप्रमाणे चालते. हिरवट रंगाची असून पिकांची पाने कुरतडून खाते. पिकांचे नुकसान करते. त्यावर उपाय शेतकरी काढत असतो. उंट्याच्या चालीप्रमाणे चाल असते म्हणून हे नाव पडलेले असावे.

उडद्या = तपकिरी रंगाचा कीडा.

द्राक्षाच्या छाटणीनंतर कोंब पोखरतो. हा उडदासारखा म्हणून 'उडद्या'.
कोळी = एक किटक.

अतिसूक्ष्म असून त्याचा आकार 0.५ ते १ मिलीमिटर (तीळपेक्षा लहान) असतो. पायाच्या चार जोड्या (आठ पाय) असतात. त्याचा रंग तांबूस किंवा पिवळसर असतो. लाल कोळी हा त्याचा आणखी एक प्रकार. कोळी हे कीटक पिकाच्या इतर भागावर जाळी पसरवितो म्हणून 'कोळी' असे नाव आलेले असावे.

खोडकीडा = एक किटक.

हा किटक प्रथम पानावर चढतो. खोडात शिरकावर करून घेतो व कालांतराने मुख्य पिकाचा जो खोड असतो तो मोडतो. आतील भागात म्हणजे खोडात नुकसान करत असतो. खोडात राहतो म्हणून 'खोडकीडा' असे नाव.

टोळ = एक किटक.

हा धान्याचा नाश करतो. संस्कृत शब्द आहे. मराठी व्युत्पत्ती कोशात याची व्युत्पत्ती संस्कृत 'टूल' 'टूलक' देशी प्राकृतात 'टोलो' असे दिले आहे. (म.व्यु. ३४०).

तुडतुडे = एक क्षुद्र जंतू.

अंब्याच्या मोहरीतील रस शोषून घेतो, तसेच पानातील रस शोषून घेतात. त्यामुळे पाने तुटतात. पानाच्या कडा पिवळसर होऊन नंतर वाळतात. तुडतुड चालणारा म्हणून तुडतुडा.

मावा = पिकावरील रोग. लहान जंतू.

हे जंतू पिकावर संघ करून राहतात. बहुतेक पिकांवर 'मावा' पडतो. हे पानातील रस शोषून घेतात. पिवळसर-हिरव्या रंगाचे जंतू.

मुरड्या = बोकड्या = एक कीड.

यामुळे कांद्याच्या पातीवर पांढरे ठिपके पडतात व मिरच्याची पाने वेडीवाकडी व लहान होतात. याला मुरडा असे म्हणतात. गाठ मारल्यासारखे दिसते. मिरची आखडते. गाठी बांधतात. बोकडा = निब्बर गाठ.

बच्च = एक कीड.

हा कणसावरील पागोरा खातो. त्यामुळे दाणा भरला जात नाही. कणसावर फिरतात. रंग हिरवा असून किंचित मोठा. माणसाच्या अंगावर यामुळे फोड येतात.

बोंड अळी = एक अळी.

बोंडाला लागणारी अळी. झाडांची शेंडे पोखरते त्यामुळे शेंडे सुकतात व कळ्या बोंड गळून पडतात. म्हणून बोंड अळी असे नाव पडले असावे.

लष्करी = एक अळी.

पाने व कोवळे पीक खाते. ही अळी दिवसा जमिनीत अथवा पानाच्या बोचक्यात लपून राहते व रात्री आपले कार्य करते. लष्कराप्रमाणे हल्ला करणे म्हणून हे नाव पडलेले आहे.

एरगट = बाजरीच्या कणसात दाण्याऐवजी रोगाचे बीजाणू भरतात व त्यामध्ये मधासारखा द्रव बाहेर वाहतो. हा रोग अलिकडे संकरित ज्वारीवर आढळतो. घट्ट द्रव म्हणून एरगट.

करडे ठिपके = ज्वारीच्या पानावर या रोगाने करडे ठिपके दिसतात. म्हणून यास करडे ठिपके असे नाव पडलेले असावे. यामुळे ज्वारीवर परिणाम होतो.

करपा = हा रोग पडल्यास पिकांची पाने करपल्यासारखी दिसतात, काळसरपणा दिसतो. करपल्यासारखे दिसणे म्हणजेच करपा. पानावर पिवळट, हिरवट पट्ट्या तयार होतात.

काणी-काजळी = यामुळे कणसात दाणे भरण्याऐवजी काळी बुरशी तयार होते. ज्वारीचा प्रकार - तसेच दावे प्रकार. काणीने जनावरांस बांधणे वगैरे.

कुजव्या = झाडाचा भाग कुजतो. या रोगामुळे मूळ, खोड, शेंडा, फुल, फळे यावरही परिणाम होतो. कुजणे म्हणून असे नाव.

केवडा = रोगाचा प्रकार. यामुळे पिकांची पाने पिवळी पडतात. केवडाच्या रंगासारखी म्हणून हे रूप आले असावे. केवडा हा फुलाचा

प्रकार.

खडखड्या = या रोगामुळे ज्वारीची ताटे पोकळ बनून, हालविली असता खडखड असा आवाज येतो. आवाजामुळे हे रूप आले असावे.

चिकटा = ज्वारीच्या पानावर साखरे सारखे थर जमा होतात. हा माव्यामुळे होतो. इतर धान्यावर रोग रूपाने येणारा चिकट पदार्थ. रब्बीत ज्वारी वीतभर वाढलेली असताना त्यावर हा रोग पडतो. साखरेसारखे गोड असते. त्या पानावरील हे थर खाण्यास मजा येते. पानावरील चिकटा हाताच्या अंगठ्याने ओरखडून खाण्यात मजा असते. वेळामस्येला ज्वारीवर चिकटा पडलेला... मजा आणतो... वातावरण थंडगार, ज्वारीची थोडीसी वाढ... आम्ही लहानपणी हा चिकटा येळणीमध्ये जमा करून चहा करून पित असायचो... मजा येते... हा रोगबाजरीच्या कणसावर पडतो... मात्र त्यावेळी खरीप हंगाम असतो. चिकटपणा म्हणजे चिकटा.

गोसावी = बाजरीच्या कणसात दाण्याऐवजी लोवट हिरव्या वाळलेल्या पिशव्या तयार होतात. संन्याशाच्या वस्त्राचा रंग असतो म्हणून गोसावी रोग.

टिक्का = भूर्डमुगावर पडणारा रोग. तसेच मूग, चवळी यांच्या पानावर काळे तपकिरी ठिपके आढळतात. यामुळे वेल काळसर दिसते. टिपके ठिपके टिक्का.

डिंक्या = हा रोगाचा प्रकार. झाडाच्या बुंध्यापासून एक चिकट स्राव बाहेर येणे, त्यास डिंक असे म्हणतात. त्यापासून डिंक्या... मोसंबीवर हे लक्षण आढळते.

बाभळीच्या झाडावरील डिंकेचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. तो प्रकार वेगळा मात्र पिकावरील डिंक वेगळा.

तांबुरा = तांबरा :- एक प्रकारचा तांबडा रोग. गहू, बाजरी, ज्वारी या पीकावर हा रोग पडतो. गव्हावर जास्त प्रमाणात पडतो. तांबडा रंग तांबुरा > तांबरा.

मर = एक प्रकारचा रोग. याने झाड मलूल होते. यामुळे झाड मरते

म्हणजे वाळते. तूर, हरभरा या पिकावरील लक्षण.

तूर उंबाळणे = तूर हिरवी असते, वाढ होत असताना एक एक ताट सुक्त असते, मरत असते. याचे कारण शेतकरी सांगतात की दरवर्षी तुरीवर तुरी पेर केल्यास तूर उंबाळते. हे सत्य आहे. मात्र, लाल तूर जास्त उंबाळत नाही.

भातकाणी = ज्वारीवर पडणारा रोग. अर्धे कणिस पांढरे होणे. हा कपसाळू पिकावर पडणारा रोग आहे. भाताच्या रंगावरून आलेले रूप.

वेणी = ऊसावर पडणारा रोग. यामुळे उसाची वाढ पूर्णपणे न होता ऊस बारीक राहतो. शेंड्याकडील पाने वाकडी होतात. काही वेळा ही पाने वेणीसारखी एकमेकास गुंफलेले असते.

निष्कर्ष

पिकांच्या बाबतीत शब्दांचा संग्रह करीत असताना असे दिसून आले की, जवळजवळ पंचवीस टक्के शब्द हे देशी आहेत. तर चाळीस, बेचाळीस टक्के संस्कृत शब्द आहेत. दहा पंधरा टक्क्यापर्यंत परभाषेतील शब्द आहेत. जोधळा हा देशी शब्द घेतला तरी त्याच्या बाबतीत, त्याच्या प्रकारचे सर्व शब्द जवळजवळ नव्वद टक्के देशी आहेत. हायब्रीड हे मात्र इंग्रजी रूप आहे. यालाच मराठीत संकरीत ज्वारी असे नवीन नाव आहे. जोधळ्याचाच प्रकार पिवळा, वन्हाडी, शाळू, मालदांडी इ. शब्द देशी आहेत. शाळू दिवसात म्हणजे हिवाळ्यात पिकणारी म्हणजे शाळू, पिवळा रंग म्हणून पिवळा व वन्हाडात पिकणारी म्हणजे वन्हाडी. पिवळा व वन्हाडी पीक हे खरीप हंगामात येतात. ज्वारी हे रूप कसे आले, याची व्युत्पत्ती मिळत नाही. ज्वारी हा शब्द नित्य व्यवहारातला, शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे. बाजरी हे रूप बंगालीमधून आलेले आहे. ग्रामीण भागात याला सजगुरं असे म्हणतात. प्रमाण मराठीत बाजरी असा शब्द आढळतो. मका हे रूप संस्कृत मर्कक पासून मराठीत आलेले आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. गहू हा गोधूम या संस्कृत शब्दापासून उत्पादिला असला तरी त्याला येणारी लोंबी हा देशी शब्द आहे.

उडीद हे द्विदल धान्य हा अस्सल देशी शब्द आहे. तो प्राचीन मराठीत ओकारान्त आढळतो. याला संस्कृतमध्ये माष असे म्हणतात. उडिदो > उडिद. तूर हे द्विदल धान्य मात्र संस्कृत तुवरी हे रूप आहे. तुवरी पासून तुरी असे मराठी रूप बनले. 'व' हा लुप्त पावला आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. मूग हे मराठी रूप संस्कृत मुग्ग पासून उत्पादिले आहे. मुग्ग या शब्दाचा 'आ'कार लुप्त पावून मूग असे रूप बनले. हारभरं या द्विदल धान्याची व्युत्पत्ती सापडत नाही. त्याची झुडपे ठेवलेल्या जागेस कडप्या असा शब्द आहे. हा देशी आहे. चवळी व मटकी हे रूपे गुजराती आहेत. गुजरातीत चवळो असा ओकारान्त शब्द आढळतो. तेथूनच तो मराठीत आलेला असावा.

गळीत धान्याच्या बाबतीत मात्र संस्कृतोद्भव शब्दच आढळतात. जवस हे संस्कृत यवस चे रूप आहे. शेंगा हे संस्कृत शिंभाचे रूप आहे, तर तीळ हे संस्कृततील पासून उत्पादला जातो. ल > ल् होणे नेहमीचेच आहे. संस्कृत सामासिक शब्दाचे उदाहरण म्हणून सूर्यफुल आहे. सूर्य + फूल गळीतातील कारळं व करडई मात्र कानडी रूपे आहेत.

तांदळाच्या बाबतीत साळी, वरई, राळे हे संस्कृतोद्भव आहेत तर भगर, भुरका हे मात्र शेतकऱ्यांच्या तोंडचे देशी शब्द आहेत.

पिकांची वाढ उत्कृष्टपणे व्हावी म्हणून शेतात उन्हाळ्या पाळ्या कुळवाने, नांगराने हाकतात. या क्रियेचे काही शब्द त्या त्या क्रियेवरून आलेले आहेत. तसेच पाऊस पडल्यानंतर पेरणी करताना पेरणीनंतर पिकांच्या विविध प्रक्रिया, त्याची वाढ याला विविध शब्द असून ते त्या त्या क्रियेपासून मराठीत आलेले आहेत.

ऊस हा संस्कृत शब्द आहे. रस, गुळ हेही संस्कृतोद्भव आहेत. गुन्हाळ हा शब्द संस्कृतच आहे. मात्र, चुलवण, कडई, धुरणी, नांद, गाळणी इत्यादी शब्द देशी आहेत. काही क्रियेवरून आलेले शब्द आहेत. गुळ तयार करणारा गुळव्या, जाळ घालणारा जाळव्या, असे उसाच्या बाबतीत प्रक्रियेनुसार आलेले शब्द आहेत.

भाजीपाला, झाडे व झुडपे यांचा शब्दसंग्रह करत असताना असे दिसून आले की यामध्ये सत्तर टक्के शब्द हे संस्कृत आहेत. वीस टक्क्याच्या आत देशी शब्द आहेत. झाडांच्या बाबतीत मात्र पूर्णतः शब्द हे संस्कृतोद्भव आहेत. झुडुपाच्या बाबतीत एक दोन देशी शब्द आहेत, तर काही कानडी रूप आहेत. नमस्कारी, लाजाळू हे मात्र त्याच्या क्रियेवरून आलेले रूपे आहेत.

संस्कृत कर्कटिका, प्राकृतात कक्कडीयाचे रूप मराठीत काकडी असे बनले. ध्वनिपरिवर्तन होऊन मराठीत काकडी हे रूप आले. संस्कृत वालुकचे मराठीत वाळुक असे रूप बनले. यामध्ये ल ल्. इतकाच बदल झाला. संस्कृत चुंक्रम या रूपाचे मराठीत चुका हे रूप बनले. गृजर या संस्कृत रूपाचे मराठीत गाजर हे रूप बनले. ध्वनिपरिवर्तन झालेले आहे. टमाटे, तंबाखू हे मात्र परदेशातून आलेले आहेत. पटाडी,

पातरी या भाज्या मात्र शेतकऱ्यांच्या नित्य वापरातल्या. संस्कृत मिरिकाचे ध्वनीबदल होऊन मराठी मिरची हे रूप बनले. मेथीचे मेती. याचे संस्कृत रूप मेथिका असे आढळते. हरिद्रा या शब्दाचे पूर्णतः ध्वनिबदल झालेला आहे. याचेचे मराठी रूप हळद आहे.

झाडाच्या बाबतीत सर्व शब्द संस्कृतोद्भव आहेत. वड या झाडाचे संस्कृत रूप वट असे आहे. ट चा ड. हा नेहमीचाच बदल आहे. बाबूल असे संस्कृत बाभळ या वृक्षाचे आहे. ध्वनिपरिवर्तन झालेले दिसून येते. अंबा या वृक्षाचे संस्कृत रूप आम्र असे आहे. आम्र अंब अंबा असा बदल होत गेला. उंबर या वृक्षाचे मात्र पूर्णतः ध्वनिपरिवर्तन झालेले दिसते. संस्कृत उडुंबर असे रूप आहे. प्रमाण मराठीत औदुंबर असा शब्द आहे.

झुडुपाच्या बाबतीत काही कानडी रूपे सापडतात. गजगा हे कानडीचे रूप आहे. कानडीमध्ये गजुगे असे रूप आहे. गाढवकारा हे रूप सामासिक रूपाने आलेले आहे. गाढव+काटा गाढवाच्या रंगावरून किंवा गाढवासारखा निब्बर म्हणून असे रूप आलेले असावे.

खताचे विविध प्रकार आहेत. यामध्ये पिकांची वाढ चांगली व्हावी व चांगले उत्पन्न निघावे म्हणून रासायनिक खताचा उपयोग जास्त प्रमाणात केला जातो. हे सर्व नावे इंग्रजीतून आलेली आहेत. आज गावठी खताचा वापर फार कमी प्रमाणात होत आहे. शेणखत, सोनखत, गावठी खत म्हणून प्रसिध्द आहे.

पिकावर जो रोग पडतो, जी कीड पडते त्याला विविध नावे आहेत. ही नावे रंगावरून, क्रियेवरून, हालचालीवरून, आकारावरून पडलेली आहेत. यावर उपाय म्हणून जी औषधे वापरतात ती सर्व इंग्रजी रूपे आहेत. पिकांच्या बाबतीत पंचेचाळीस टक्के देशी शब्द तर चाळीस बेचाळीस टक्के संस्कृत शब्द आढळतात. यामध्ये थोडी समानता दिसते. पण झाडाच्या बाबतीत मात्र संस्कृतोद्भव शब्दांचाच भरणा जास्त प्रमाणात आहे असे दिसते की झाडे व झुडुपांची नावे हे संस्कृत असून मराठीत तशीच आलेली आहे. फक्त ध्वनिपरिवर्तन झालेले आढळते.

प्रकरण तिसरे

प्रास्ताविक :

शेतकऱ्यांचे जीवन शेतीवर अवलंबून असते. शेती करण्यासाठी गाय, बैल इत्यादी जनावरांचा उपयोग होतो. शेतकऱ्यांचे उपयुक्त असे जनावर म्हणजे गाय. जनावरामध्ये गाईला फार महत्त्वाचे स्थान आहे. गाय ही पाळीव असून दुध देणारी आहे. गायीपासून शेतकरी अनेक फायदे करून घेतो. गाय ही शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या कामास लागणाऱ्या उपयुक्त अशा बैलास जन्म देणारी आहे. जेव्हा गाय वासरास जन्म देते त्यावेळेस त्या वासरास वेगवेगळे नावे शेतकऱ्यांच्या तोंडी रुढ आहेत. जर वासरु पुल्लिंग असेल तर पारडू शब्द रुढ आहे. स्त्रीलिंग असेल तर कालवड, पुल्लिंगी वासरास लहानपणी पारडू, तारुण्यात खोंड, पुढील अवस्थेस बैल असे विविध शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत. गाय हा शब्द संस्कृत 'गो' या रूपापासून बनलेला आहे. मराठीत 'गाय' असे शब्द रुढ आहे. 'गो' या महत्त्वपूर्ण शब्दापासून अनेक प्रत्येही रूप आहेत. या सर्व रूपाचे नावे शेतकऱ्यांच्या नित्य परिचयाचे आहेत. जनावरास बांधण्यासाठी केलेला 'गोठा' शेणापासून बनविलेली 'गोवरी', जनावरे खात असलेले 'गवत' गौत, जनावरांची राखण करणारा 'गुराखी', जनावरांच्या अंगावर बसणारी 'गोमाशी' जनावराना चिकटून बसणारे 'गोचीड' असे विविध रूप 'गो' म्हणजे 'गाय' या रूपापासून आलेले आहेत. यावरून असे दिसून येते की, 'गाय' ही अत्यंत महत्त्वाची असून जनावरांची जननी आहे. गाय दूध देणारी असल्यामुळे त्यापासून दही-ताक-लोणी-तूप बनवितात. शेतकरी उन्हात काम करित असतो, त्यास दुपारच्या जेवणात थंड पेय म्हणून 'ताक-दही' असते. त्यामुळे

त्यांचे श्रम हलके वाटते. सकाळच्यापारी शेताला निघण्यापूर्वी गरम चहा असतोच.

‘बलिवर्द’ या संस्कृत रुपाच ‘बैल’ हे मराठी रूप आहे. प्राचीन मराठी बैल असे रूप आढळते.

‘नातरि बैला वरि शास्त्र । बांधले असे’-ज्ञानेश्वरी १३.५३९

बैल हा शेतकऱ्यांचा वाहक, साथी आहे. तारुण्यात अंडे कुटणे हा प्रकार आहे. त्यामुळे तो थंड पडतो. जवानीचा बहर असतो...

बैलाच्या मानेजवळ जो उंचवट असतो त्यास ‘वसवंड’ असा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. ‘वर्शिड’ असे रूप आहे. हा शब्द संस्कृत ‘वृषस्कंद’ या रूपापासून आलेला आहे.

‘महिष’चा संस्कृत रूपापासून ‘म्हैश’ असे मराठी रूप आहे. ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांच्या तोंडी मात्र ‘महिस’ असा संस्कृतोद्भव रूपाचा किंचीत बदल झाला. प्रमाण मराठीत ‘म्हैस’ असे रूप आहे. म्हैशीच्या स्त्रीलिंगी वानरास ‘वागार’, ‘वांटरु’ असे शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द आहे. तर पुल्लिंगी वासरास ‘रेडा’ ‘रेडकू’ असे शब्द आहे. दुध देणाऱ्या जनावरास ‘दुभते’ हा शब्द रुढ आहे. ज्ञानेश्वरीत ‘दुभते’ हे रूप आढळले

‘परि वछाचित्रे ओरसे । दुभते हो धरा दौसे ।’ ज्ञानेश्वरी -१८,१४५७

तारुण्यात आलेल्या रेड्यास ‘हालगट’ असा शब्द रुढ आहे. हा शब्द ध्वनीवरून आलेला असावा. म्हैशीस हाकलताना ‘हाल्या हाल्या’ असा ध्वनी काढतात. त्यावरून ‘हालगट’ असे रूप आले असावे.

जनावराचा अखेरचा जो लांब भाग असतो त्याच ‘शेपूट’ असे रूप आहे. हे रूप ‘छिप्प’ चा देशी रूपावरून आलेले असावे. ‘पुच्छ’ हे संस्कृत रूप आहे. शेपटीचा उपयोग आपल्या संरक्षणासाठी करतात. जनावरांच्या अंगावर बसलेले पक्षी शेपटीने हाकलून लावतात. जनावरांना असलेले दोन ‘शिंग’ ‘शिंग’ हे रूप संस्कृत ‘शृंग’ या रूपापासून आलेले आहे. प्राकृतात ‘सिङ्ग’ असे रूप आढळते. जनावरांना काही रोग जडतात. त्यामुळे जनावरे मंदवतात, दगावतात. ‘जनावरे लंगडणे’, ‘जिभेवर

काटे येणे', 'करंदफोड येणे', 'खांदा येणे' असे विविध प्रकारचे रोग जडत असतात. यावर शेतकरी उपाय करत असतो. त्या त्या रोगावर वेगवेगळे उपाय असते. गोडतेल पाजणे, बोरीचा पाला मीठ वाटून लावणे, खार मिठाने जिभेवर घासणे, चलपच्या टाचेने घासणे किंवा चिमट्याने काटे उपसून काढणे, चिखलात चालवणे, हळदलोणी मिश्रण लावणे. इत्यादी उपाय...आजही असे उपाय चालू आहेत. त्यात थोडासा बदल झालेला दिसून येतो. नवनवीन औषध, इंजिक्शनचा शोध लागल्यामुळे तिकडे जास्त लक्ष दिसते.

शेतकऱ्यांचे काही प्राणी शत्रू तर काही साथी आहेत. प्राण्यामध्ये काही विषारी आहेत. त्यामध्ये इच्छु (विंचू), साप, अजगर, नाग, मांडोळ, धामीण इ. साप, अजगर, मांडोळ हे विषारी भक्ष्य म्हणून खातात. त्यामध्ये 'उंदिर' हा प्रचंड नुकसान करणारा आहे. 'सप्प' या शब्दापासून मराठी साप, सर्प असे रूप आहे. 'नाग' हा संस्कृत शब्द आहे. नागाची पूजा करतात. 'नागपंचमी'. शेतकरीत वारुळाची पुजा करून, पतीबद्दल आशीर्वाद मागते. 'मांडोळ' हा दुतोंडी विषारी प्राणी रानात व इतरत्र राहतो. अतिशय सुस्त असा प्राणी आहे. 'मुंगूस' हा सापाचा शत्रू आहे. मुंगूस हा शुभ मानला जातो. सकाळपारी मुंगुसाचे तोंड पाहिले तर शुभ असते अशी शेतकऱ्यांची कल्पना. 'मुंगूस' हे रूप संस्कृत 'मुलुश' चे रूप आहे.

'मुंगी' लहान किटक असल्या तरी शेतकऱ्यांना मदत करणाऱ्या आहेत. काही मुंग्या पिकावर पडलेल्या किडीचा नाश करतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे एक प्रकारचे ओझे कमी होते. 'वाळव्या' मात्र झाडाचा नाश, पिकांचा नाश करणाऱ्या आहेत. ओलसर जागी आपले वास्तव्य करतात.

शेतकऱ्यांचा पाळीव प्राणी, सोबती, राखणदार हा कुत्रा आहे. कुतरा हा शब्द रुढ आहे. 'कुतरा' हे रूप प्राकृतात 'कुलू' या रूपात आहे. प्रमाण मराठीत 'कुत्रा' असे रूप आहे. हा देशी शब्द आहे. जसा कुत्रा हा शेतकऱ्यांचा सोबती आहे. तसा कुत्र्यासारखा दिसणारा 'कोल्हा' हा

शत्रू आहे. हा उसाच्या मळ्यात शिरून नाश करतो. उसाच्या कांडीस दात लावून रस शोषून घेतो. कोल्हा हा देशी रूप असून प्राकृतात 'कुलह' असे रूप आहे. कोल्हा कुत्र्यासारखा दिसला जाणारा आणखी एक प्राणी म्हणजे 'लांडगा' होय. लांडगा चपळ असून तो मेंढपाळात घुसून शेळी,मेंढीस पळवितो, भक्ष्य करतो. हा धनगराचा मोठा शत्रू आहे. यावर बारीक लक्ष असते. वानर हा थोडा बहूत पिकाचे नुकसान करतो. 'ससा' हा प्राणी सुंदर असून पांढराशुभ्र असतो. 'ससा' हे मराठी रूप 'संस्कृत' 'शश' या रूपापासून आलेले आहे.

पक्षामध्ये काही शेतकऱ्यांचे शत्रू व काही मनोरंजन,दिशा देणारे आहेत. 'गिधाड' हा पक्षी धिप्पाड असून घारीसारखा दिसतो. मृत जनावरांचे मांस खाण्यासाठी ते वासाने दुरून येतात. त्यांची टोळी असते. 'गिधाड' हे रूप देशी असून त्याचे प्राचीन मराठीत 'गिद्ध' असे रूप आहे.

'त्वा त्वरी अरणी शप स्वांडिये । ते चोहयोरे गिधी विशरिजे'

ज्ञा.२,२२०

'घार' हा पक्षी काळवीट रंगाचा,रागीटपणा असल्यासारखा दिसतो. घार उंच भरारी मारून जमिनीवरील भक्ष्य आपल्या तीक्ष्ण नजरेने शोधते. ती सापासही मारून खाते. सापाला पाहताच त्यावर छेप घालून पायात पकडून उंच आकाशी घेवून जाते व खाली फेकते. सापाचा जीव जाईपर्यंत असेच व शेवटी सापास भक्ष्य करते. 'घार' हा शब्द देशी रूप आहे. 'घारी' हे रूप प्राचीन मराठीत आहे.

अशुभ कल्पना देणारा 'घुबड' आहे. हा कानडी 'कुबे' या रूपापासून मराठीत आलेला आहे. ज्ञानेश्वरीत 'डुडुल' हे रूप आहे.

'विश्वाचे आयुष्य सगळे । सूर्य उदैला देखोनिसवले ।

पापिया फूटति डोले। डुडुलाचे॥' ज्ञानेश्वरी-१६,२३७

डुडुल म्हणजे घुबड पण हा शब्द संपूर्णपणे लूप्त पावलेला आहे.

'चिमणी' हे ध्वनिविशेषवरून आलेले रूप आहे. चिव-चिवनी-चिमणी असे रूप आहे. याचे अनेक वचन 'चिमण्या'. 'चिमण्या मारणे'

हा शब्दप्रयोग शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे. याचा अर्थ शेतीतील पिकावर बसलेल्या चिमण्या, पाखरं हाकालणे. 'कावळा' हा पक्षी काव-काव या ध्वनीवरून आलेले रूप. हा पक्षी फार प्राचीन असावा. अनेक भाषेत या पक्षाचे अद्याक्षर 'क'च आहे. उदा. इंग्रजी 'क्रो', मराठीत 'काऊल', कावळा हे रूप आहे. प्राचीन मराठीत 'काऊल' असे रूप आहे.

‘पै चंद्रोदया आरौते । जेयाचे डोळे फुटती असते।

ते काऊले केवि चंद्राने । ॐ लखति।। ’ज्ञा.४,२३

कावळा हा पक्षी संदेश देणारा म्हणून शेतकऱ्यांची कल्पना. तो दारावर बसून काव काव असा आवाज दिला की, 'कोणी तरी पाहुणे येणार' म्हणून शेतकऱ्यांची मालकिन सांगते. हा विटाळ पक्षी आहे. हा मानवास स्पृश केल्यास आंघोळ करावी लागते. व उगीच मृत्यूचा संदेश पाठवावा लागतो. पाहुणे मंडळी रडत येतात. आनंद होतो. कावळ्याचा आवाज कर्कश असतो. गावठी आणि रान कावळ्यात फरक आहे. गावठी काळा असून भुरा दिसतो. रात कावळा काळाकुट्ट असून आवजाही राठ असतो. कर्कश आवाज ऐकून कंटाळलेल्या शेतकऱ्यास मनोरंजन करणारा पक्षी 'कोकीळ' आहे. आपल्या मधुर आवाजाने ती गाते व शेतकऱ्यांचे श्रम हलके करते. ध्वनीवरून ओलवे रूप असावे. को को कोकीळ...कोरकोंचा पक्षी शेतकऱ्यांचा शत्रू आहे. हे पक्षी पिकाचे पूर्णपणे फडशा पाडतात. कळपा कळपाने नदीशेजारी, तळ्याशेजारी राहून पिकात शिरतात. तेंव्हा प्रचंड नुकसान होते. त्यांचे अंडे कोंबडीच्या अंड्यासारखे असतात. त्यामुळे ते शेतकऱ्यांचे खाद्यच आहे. क्रो क्रो असा आवाज येतो.

घुबडास अशुभ मानतात. त्याच्याच जातीचा अशुभ म्हणून 'टिवटिवी' आहे. गावावरून आवाज करत गेल्यास काहीतरी अशुभ घडणार अशी गावकऱ्यांशी कल्पना. टिवटिव असा ध्वनी...यावरून असे रूप असे असावे. प्राचीन मराठीत 'टिरिभ' असे रूप आहे.

‘टिटिभ अपांपती । वैरी केला ।।’ ज्ञा.१६,२२२

चिमण्यांचाच प्रकार 'पाखरं'. पाखरं मारण्यासाठी सकाळपारीच जाणे हा शेतकऱ्यांचा शब्द नित्य व्यावहारातील आहे. जोंधळ्यावर बसलेल्या चिमण्या हाकलणे या ऐवजी वरील वाक्प्रचार रुढ आहे. शेतकऱ्यांचा मित्र पोपट.शेतकरी थकून आल्याची कल्पना शेतकरीन बाईस पिंजऱ्यातून सांगतो. पाहुण्यांचे स्वागत करतो. रामराम करतो. वाघुळ या पिकांना हानी करणाऱ्या आहे. रात्री त्या पिकांचे नुकसान करतात. संस्कृत 'वग्गुल'चे मराठी रूप 'वाघुळ' आहे.

प्राण्यामध्ये काही प्राणी शत्रू,मित्र तसेच पक्ष्यामध्येही मित्र, शत्रू, सोबती,अशुभ कल्पना देणारे आहेत. त्याचप्रमाणे भिती दाखवणारे पक्षीही आहेत.'भुरली' हा भुऱ्या रंगाचा असून रानात बसलेला असतो मात्र दिसत नाही. शेकरी जवळ गेल्यास एकदम 'भूर्र' असा ध्वनी निघतो व तो उडून जातो. शेतकरी दचकतो, भितो व म्हणतो 'च्या मायला भुरली ' असे नकळत वाक्य निघते. सुताराची आठवण करून देणारा 'सुतार' पक्षी आहे. तसेच झुडूपानं घटं करून राहणारा 'व्हलगट' आहे.

असे विविध प्राणी,पक्षी हे शेतकऱ्यांच्या नित्य जीवनातील साथी आहेत. त्यांच्याशी बोलतो, हसतो तर काहीवर राग काढतो. मारतो. हे शेतकऱ्यांचे नित्याचेच काम. विविध प्राणी,पक्षांची नावे पाहता असे दिसून येते की, प्राण्यामध्ये पन्नास टक्के शब्द संस्कृत आहेत तर काही ध्वनीवरून आलेले शब्द आहेत, तर दहा टक्के हे देशी शब्द आहेत. फार कमी प्रमाणात देशी शब्दापासूनची व्युत्पत्ती सापडते.

जनावरे, खाद्य, रोग

गाय :

दुध देणारी माणसाळलेली चार पायाची सस्तन प्राणी.उपयुक्त असे पाळीव जनावर.शेतकरी आई मानतात. पुजा करतात. पवित्र मानतात. संस्कृत 'गो' गोवी,पाली प्राकृतात गावी असे रूप आहे. या रूपावरून मराठी 'गाय' हे रूप बनले. गो - गाय

'गाए' ह रूप दृष्टांतपाठात आढळते. 'बांधली गाए असे...'१९.१०, तसेच ज्ञानेश्वरीत 'गाई' असे रूप आहे.

'गाईची तृषा ही । व्याघ्रा विष होऊनि मरू॥'ज्ञा.१२.१४६

कालवड : गायीचे स्त्रीलिंग वासरु.

शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'कालवड' असे शब्द रुढ आहे. संस्कृत 'कलकटी', 'कल्याणी' प्राकृतात 'कल्यातीया', देशी प्राकृतात 'कल्लोदिया' असे रूप आहे. मूळ संस्कृत शब्दापासून 'कालवंड' हे रूप आलेले आहे.

कलवटी- कालवडी - ट चा ड नेहमी होतो.

वासरु :

सर्वसामान्य हा शब्द.गायीचे स्त्रीलिंगी,पुल्लिंगी बच्चा. संस्कृत 'वत्स' या रूपाचे वासरू हे असे रूप बनले. वत्स-वासरू.

पारडु : लहान पुल्लिंगी वासरू.

खोंड : वयात आलेले पुल्लिंगी वासरू, तरुण- बैल. हा कानडी 'कंदी' रूप आहे. कानडी कंदी-वासरू,कंदी,खोंड असे मराठी रूप झालेले असावे.

बैल :

शेतीतील कष्टाचे काम करणारा.हा संस्कृत 'बलिवर्द',देशी प्राकृतात 'बईल्ल'असे रूप आहे. प्राचीन मराठीत बैल रूप आहे.

'नातरि बैला वरिशास्त्र । बांधले असे ॥' ज्ञा.१९.५३९

आंडेल बैल : वयात आलेला तरुण बैल.

अंडे कुटणे :

दात लावल्यानंतर तो कामास योग्य होतो. त्याचे चारही पाय बांधून त्यास खाली पाडतात. दाव्याने त्याच्या अंड्यास बांधतात व त्यावर मुसळाने मारतात. त्यास 'अंडी कुटणे' असे म्हणतात. त्यामुळे तो जरा थंड पडतो.

वसवंड-वर्शिंड : बैलाच्या मानेजवळील उंचवटा

संस्कृत वृषस्कंध असे रूप आहे. मराठीत वर्शिंड त्याचेच शेतकऱ्यांच्या तोंडी वसवंड आहे.

गाईने पारडास जन्म देताच त्या लहान वर्शिंडावर कापड ठेवून दाताने उचलतात जेणेकरून तरुणपणी वसवंड खास होते. देखणेपणा येतो.

महिस-म्हैश : दुध देणारी चार पायाचा सस्तन पाणी

संस्कृत 'महिष' या रूपाचे मराठी रूप म्हैश आहे. शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'महिस' असा उच्चार रुढ आहे. प्राचीन मराठीत याचे रूप 'म्हैष' असे आहे.

'मनो म्हैषाचे नि मुंडे' ज्ञानेश्वरी १२.५३

वागार :

म्हशीचे स्त्रीलिंगी वासरू, पुल्लिंगी वासरास 'वांटरु' हा शब्द आहे. हे दोन्ही रूप शेतकऱ्यांच्या तोंडी रुढ आहेत.

रेडा-हालगट : म्हशीचे पुल्लिंगी वासरू.

या वासराची वाढ होत असते. जसजसा वय वाढत जाईल तसे त्यास 'रेडा' व 'हालगट' असे शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. हाल्या हाल्या या ध्वनीवरून 'हालगट' असे रूप बनले असावे.

दुभते: दुध देणारी जनावरे

अनेक जनावरे दुध देणारी असल्यास घरी 'दुभते' आहे असा शब्द रुढ आहे. दुभ(णे) दुध देणे, पान्हावणे. दुभणे-दुभते. प्राचीन मराठीत 'दुभते' हे रूप आढळते.

'परि वछाचिये वोरसे । दुभते हो धरा दोसे।।' ज्ञानेश्वरी १८-१४५७

शेपूट : जनावरांचा अखेरचा लांब भाग.

शेपटीने जनावरे आपले संरक्षण करतात.अंगावर बसणाऱ्या माशा, गोमाशी यांना शेपटीने उडवता येते. पक्षीही अंगावर बसून जखम करण्याचा प्रयत्न करतात. त्याचेही संरक्षण केले जाते.

‘पुच्छ’, शेपटी ‘छिप्प’ हे देशी रूप आहे.त्यापासून ‘शेपूटा’ असे रूप बनले.

शिंग : जनावरांच्या डोक्यावरील अणकुचीदार गात्र.

संस्कृत ‘शृंग’ व प्राकृतात ‘सिङ्ग’ असे रूप आहे. शृंग-शिंग. शिंगट= मृत्यू पावलेल्या जनावरांच्या शिंगाचा वापर पेरणीसाठी करतात. नळ्याच्या खालील बाजूस लावलेले असते. त्यामुळे जमिनीत ‘बी’ पडण्यास मदत होते.

कडबा : जनावरांचे खाद्य

जोंधळ्याचे कणीस कापून घेवून उरलेली वाळलेली ताट. हा शब्द कानडी असून त्याचे रूप ‘कडबे’ असे आहे. ‘कानडी’, ‘कडबे’ या रूपापासून मराठीत ‘कडबा’ असे रूप आलेले आहे. ध्वनीपरिवर्तन झालेले आहे.

बाटुक : जास्त न वाढलेला जोंधळा

जोंधळ्याची वाढ होत असताना त्यामध्ये काही ठिकाणी वाढ खुंटलेली असते. वाढ होत नाही. ‘बुटका’ असतो. ‘बुटका’ या रूपाचे ‘बाटूक’ असे रूप झालेले नसावे. याचा उपयोग बैलाचे खाद्य म्हणून करतात. पहाटे याची वैरण बैलास असते. ‘बाटकास बांधणे’ हा शब्दप्रयोग शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. बाटकास बांधणे म्हणजे बैलास खास तसेच वैरण टाकणे.

खडोळ : खास बैलाच्या वैरणीसाठी ज्वारीची पेर करतात.

याची वाढ लवकर होते. ते कापून बैलास वैरण म्हणून वापर करतात. ‘खड’ या शब्दापासून आलेला असावा. ‘खड’ म्हणजे एक प्रकारचे गवत. संस्कृत ‘खट’, प्राकृतात ‘खड’ असे रूप आहे. खट-खड ‘ट’चा ‘ड’ नेहमी होतो.

सलमाड : गवताचा प्रकार

जनावरांच्या वैरणीसाठी हलक्या रानात पेर करतात. खास 'चारा' म्हणून उपयोग. प्रमाण जास्त झाले तर त्याच्या 'पेंडी' बांधून ठेवतात. उन्हाळ्यात याचा उपयोग होतो.

बांड : कणिस न येणारे ज्वारीचे ताट

काळा कणिस असतो. ज्वारी भरली जात नाही. वाढ होते जोंधळ्यासारखी पण दाणा भरला जात नाही. हे ताट खाण्यास गोड असते. ऊसासारखी चव असते. याचा उपयोग 'वैरण' म्हणूनही करतात.

पेंडी : पेंड्या पेंढा = गवताचा जोंधळ्याचा भारा.

ज्वारीची रास झाल्यानंतर त्या ताटाचे 'पेंडी' बांधतात. संस्कृत 'पिण्ड' असे रूप आहे. तर प्रमाण मराठीत 'पेंडी' असे रूप आहे. पिण्ड-पेंडी...

धाट : ताट = जोंधळा व बाजरीचे कांडे.

संस्कृत 'धृष्ट'चा रूपापासून 'धाट-ताट' असे रूप आहे. धृष्ट 'र' हा लुप्त पावून 'धष्ट' -धाट -ताट असे रूप आहे.

धसकट : जोंधळ्याची व इतर पिकांची कापणी झाल्यानंतर किंचीत जमिनीवर राहिलेला भाग 'धसकट' असा शब्द रुढ आहे.

चगळ : चघळ = पाचोळा, वाळलेली पाने, वैरणीचा कचरा

पान-चोळा = पाचोळा. हा संस्कृत 'चिघळ, चिघळ' चे रूप आहे. यापासून मराठीत 'चंगळ' असे रूप बनले असावे.

गुळी : एक प्रकारचे जनावरांचे खाद्य.

द्विदल धान्याची रास आल्यानंतर राहिलेला भाग. विविध द्विदल धान्याचे 'भूस' हा कोकणी शब्द असावा. नित्य वापरातील शब्द आहे.

गळंगा : गवत व ताट यांचा कचरा.

संस्कृत 'गल' या रूपाचे मराठी 'गळंगा' हे रूप आहे. गल-गळ, गळ या शब्दास 'गा' हे प्रत्यय लागला आहे.

बनीम : कडब्याचा एकत्र रचलेला ढिगारा

हा कानडी शब्द असून या परिसरातच रुढ आहे. कानडी 'बनवे' या रूपापासून मराठी 'बनीम' असे रूप आले असावे. बनवे-बणवे-बनीम.

वैरण : गुरांच्या खाद्याला वैरण म्हणतात.

चारा, कडवा असाही शब्द आहे. संस्कृत रूप 'अव-इरणम' असे रूप आहे. याचेच मराठी रूप 'वैरण' झाले असावे.

गवत : तृण विशेष. शेतात उगवणारे तृण.

गवत हा शब्द संस्कृत 'गौअत्त' व देशी प्राकृतात 'गवत्म्' अशा रूपात आहे. 'गवतम्' चे 'गवताळ' असे रूप झाले आहे. गवताळ म्हणजे गवत असलेली जमीन. गायीस खाण्यास 'गौत'. मराठीत 'गवत' असे रूप झालेले आहे. गौअत्त-गवतम्-गवत. देशी प्राकृतातील 'गवतम्' या रूपातील 'म्' हा लुप्त पावला आहे.

इचका-विचका : गवताचा प्रकार

हा नाजूक असून वजनदार व रंगाने हिरवा तांबूस असतो. या गवताचा काहीच उपयोग नाही. मात्र शेतीतील पिकांचे प्रचंड नुकसान करते. याची वाढ झपाट्याने होते व पसरते. त्याचे एखादे पान जरी राहिले तरी पुन्हा त्याची ताबडतोब वाढ होते. 'विचक' या शब्दापासून हे रूप आले असावे. विचक म्हणजे पसरणे. आधुनिक मराठीत 'विचका' या शब्दापासून हे रूप आले असावे. विचक म्हणजे पसरणे. आधुनिक मराठीत 'विचका' म्हणजे बिघाड, नासाडी या अर्थाने आलेला शब्द आहे. विचका-इचका 'वि' चा 'ई' झालेला आहे. असा बदल नेहमी होत असतो.

कुंदा : 'हराळ' या गवताच्या मुळ्या.

याच्या मुळ्या जमिनीत खोलवर गेलेल्या असतात. खास खंदून काढाव्या लागतात. हा संस्कृत 'कंदरू'चे रूप आहे. 'कंदर' असेही रूप आहे. या रूपाचे ध्वनीपरिवर्तन होवून मराठीत 'कुंदा' असे रूप झालेले आहे. संस्कृत 'कुंदर' या रूपातील 'र' हा लुप्त पावला आहे.

काँग्रेस गवत : गाजर गवत-गवताचा प्रकार. उपयोगहीन

या गवताचे झुडूप गाजराच्या पानासारखे असते. याला पांढरे फुलं लागतात. तो काहीच उपयोगाचा नाही. या गवताची वाढ सर्वत्र झपाट्याने होते. या गवतास 'काँग्रेस गवत' असे शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे.

त्याकाळी काँग्रेस पक्षाचा बोलबाला होता. तो ही पक्ष झपाट्याने वाढत होता. तसेच काँग्रेस राजवटीत अमेरिकन गव्हाबरोबर आलेले हे गवताचे बी यावरून त्यास 'काँग्रेस गवत' असे सर्व रुढ असे नाव पडले आहे.

नागरमोथा : एक सुवासित वनस्पती.

'नागरमुस्ता' या संस्कृत शब्दाचे हे रूप आहे. मोथा=गवत,नागर ह त्याला लागलेले उपपद. नागर-मोथा = नागर-मुस्ता असा सामासिक शब्द बनला.

बेशरम - एक प्रकारचे झुडूप

हा झुडूप कुठेही उगवतो म्हणून 'बेशरम' असे नाव पडले असावे. शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द. याचा एखादा लहान तुकडा जरी शेतात किंवा इतरत्र पडला तर तो जोमाने फुटतो व मोठ्या प्रमाणात पसरतो. आमच्या गावात यांचे अंश नव्हतेच. एका शेतकऱ्याने दुसऱ्या गावाहून भारा बांधून, एस.टी.च्या टपावरून आणले व आपल्या शेताभोवती लागवड केली. काही दिवसातच ते प्रचंड पसरले. अनेक शेतकरी त्यांची फांदी नेवून लावली...पुढे दोन वर्षांनंतर खरी त्याची ओळख झाली. ते शेतभर पसरते. मग पुन्हा माणसे लावून खोदून काढावे लागले. मात्र आजही त्याचे समूळ नष्ट झालेले नाही. नदी व ओढ्याच्या काठी व बंधाऱ्यावर प्रचंड वाढ दिसते.

शेवाळी : शेवाळ

वनस्पती विशेष (पाण्यातील निसरट हिरवी वनस्पती) नदीच्या वाहत्या पाण्यात व विहीरीत आढळते. संस्कृत 'शैवाल'चे प्राकृत 'सेवाल' मराठीत 'शेवाळ' असे रूप झाले आहे.

शिपरट : शिंपी - गवताचा प्रकार

हिरवागार, नवताळ असा रानात पसरलेला गवत. शीप-आच्छादन. शीप या रूपापासून आलेला शब्द. याची वाढ आच्छादनासारखीच असते. म्हणून याला असे रूप आले असावे. 'शीप' हे संस्कृत 'शिप्र', पाली, प्राकृत 'सिप्पी' असे रूप आहे. 'रट' हे त्याला लागलेले मराठी

प्रत्यय आहे. शिपरट.

हराळ : हराळी - गवताचा प्रकार

याचे दुसरे नाव 'दूर्वा' असे आहे. 'हराळी' हे रूप संस्कृत 'हरिताली', प्राकृत 'हरिअली' असे आहे. 'हरिताअली' या संस्कृत रूपापासून 'हरिआली' व 'हराळी' असे मराठी रूप झाले. हरिताली व हरिआली या दोन्ही शब्दातील 'त' व 'अ'लुप्त पावून 'ल'चा 'ळ' झालेला आहे. शेतात हराळ असेल तर ती नष्ट करता येत नाही. म्हणूनच

'ज्याच्या शेती हरळी कुंदा । त्याने सोडावे शेतीधंदा ॥' अशी म्हण आहे.

करंद फोड येणे : पोट फुगणे एक आजार.

बैलाची डावी कूस फुगते. खाणे व रवंथ करणे बंद होते. त्रासामुळे बैल उठविस करत असतो. यावर उपाय गोडतेल पाजणे व डावी कूस चोळणे.

काटे येणे : एक आजार

बैलाच्या जिभेवर काटे येतात. त्यामुळे खाता येत नाही. लाळ गाळत असतो. यावर उपाय म्हणजे बैलाची जीभ बाहेर ओढून जिभेवरील काटे चिमट्याने उपसून काढणे. किंवा वाळलेल्या अंब्याच्या किंवा लिंबाच्या लोणच्याचा मीठ जीभेवर चोळणे.

कासेची सुज : एक प्रकारचा आजार

गायीचे कास सुजलेले असते. काही जखम झाल्यास तसे होते. त्यावर उपाय गोड्यातेलाने मॉलिस करून जखमेच्या ठिकाणी हळदलोणी कालवून लावणे.

कुंकडे येणे : एक प्रकारचा आजार

बैलाच्या नरड्यात व जीभेवर काटे येणे. यास 'कुंकडे' असे नाव आहे. यावर उपाय म्हणजे काटे काढणे व नरडीस गरम पाण्याचा शेक देणे.

कुंद येणे : आजाराचा प्रकार

बैलास वेळेवर पाणी न पाजल्यास उन्हात जास्त फिरल्यास 'कुंद'

येते. आजारी पडतो. लाळ गाळतो. यावर उपाय सिंधी पाजणे. तूप गरम करून पाजणे.

खरकृत येणे : आजाराचा प्रकार

यामुळे जनावरे चालू शकत नाही. लंगडत चालत असतात. यावर उपाय उन्हात गरम फुफुटात चालवणे. बिबा कडवून त्यांचे तेल पायातील खुरावर घालवतात.

खांदा येणे : एक आजार

बैलाच्या मानेवर सूज येते. जखम झाली असल्यास रक्त व पू वाहते. गाडी किंवा औताच्या खांद्यावरील ज्युमुळे असे आजार होतात. उन्हात जास्त वेळ काम घेतल्यास असे होते. यावर हळद व लोणी कालवून लेप यावा.

खुरं येणे : खुर वाढणे

खुर वाढल्यामुळे जनावरांना घोळक्याने जाता येत नाही. दगडात चालताना त्रास होतो. वाढलेले खुरं तोडावे लागते.

मांजरी होणे : जनावरांचा आजाराचा प्रकार

बैलाच्या गळ्याजवळ गाठ येते. त्यामध्ये पाणी भरलेले असते. त्यामुळे जनावरांना प्रचंड त्रास होतो. यावर उपाय-बोरीचा पाला व मीठ मिसळून वाटून गळ्याभोवती लावावे. गाठ जर जास्त भरलेली असल्यास ती गाठ दाभणीने फोडून आतील पाणी काढतात.

२) प्राणी आणि पक्षी

अजगर : एक विशालकाय साप.

हा बकरीलाही गिळतो म्हणून 'अज-गर' (गिळा) हे नाव. हा हिंदुस्थानात, अफ्रिकेतील दलदलीत प्रदेश व अमेरिकेतील उष्ण प्रदेशात आढळतो. सुस्त व हालचालीस मंद असतो. विशेषतः अमेरिकेत शंभर फूट लांबीचा अजगर आढळतो. घनदाट वनात, झाडावर तसेच खडकाळ जमिनीवरही यांचा वावर असतो. अजगरासारखे पडणे-पसरणे-निजणे-चालणे इत्यादी वाक्प्रचार अजगराच्या चालीवरून, मंदपणावरून आलेले आहेत. हा अरबी शब्द असावा.

इच्चू-विंचू : विषारी प्राणीविशेष

मनुष्यास दंश केला असता शरीराची आग होते. भारतात अनेक प्रकारचे विंचू आढळतात. महाराष्ट्रात दोन जाती आहेत. काळा विंचू आणि लाल विंचू. काळा विंचू हा आकाराने मोठा असतो. कमी घातक असतो. काळा विंचू हा शेतात, रानात सापडतो. तर लाल विंचू हा गावात आढळून येतो. दंश केल्यावर त्यावर उपाय म्हणजे 'मंत्र' तसेच जिथे दंश केला गेला तो भाग रॉकेल मध्ये बुडविते. संस्कृत 'वृश्चिक' असे रूप आहे. देशी प्राकृतात 'विंचुम' असे रूप आहे. यास देशी रूपावरून मराठीत 'विंचू' असे रूप आहे.

'किंबहूना जे पेवे । विंचूवाचे ॥' ज्ञानेश्वरी १८.१४२

'अगं अगं विंचू चावला' - एकनाथाचे भारूड प्रसिद्ध आहे.

नांगी-शेपूट. नांगीने दंश करतो. त्यावेळी अंगात मुंग्या चढतात. त्याव उपाय खेड्यात आहे.

गांडूळ- गांडोळ = जमिनीत आढळणारा शेतकऱ्यांचा मित्र.

गांडुळाचे शरीर लांबट व दंडाकृती असून रंग तपकिरी असतो. पूर्ण वाढ झालेल्या गांडुळाची लांबी सुमारे १५ सेमी असते. चिखलाच्या ठिकाणी जास्त प्रमाणात दिसतात. संस्कृत 'गण्डील', प्राकृत 'गंडुल' असे रूप आहे. गण्डिल पासून गांडूळ असे रूप.

गेचूड : गोचिड : गोचीड हा रक्त शोषणारा किटक.

प्राण्याच्या/जनावरांच्या अंगावर राहातो. संस्कृत 'गो' चिकट, किटक, गोचिकट, गोकित्क या रुपाचे 'गोचीड' रूप बनले. यावर उपाय 'गॅमेशन' अंगावर शिंपडणे. गायीच्या कासेसही चिकटून असतात. खेड्यात गायीला नदीच्या पाण्यात उभी करतात. त्याचा फडशा पाण्यातील मासे पाडतात. मराठीत 'गोचिड' असे रूप आढळते.

'बोलातलि लागले । गोचिड जैसे।' ज्ञानेश्वरी-१८.६६

गोम : किटकविशेष, सरपटणारा प्राणी.

कृमीसारखा दिसणारा लांब भूचर प्राणी, बहूतेक 'गोम' दिवसा जमिनीच्या, दगडधोंड्याच्या किंवा घराच्या काळोख असलेल्या दमट कोपऱ्यात राहतात. किंचीत लांब, सळसळ पळणारा, मातीत राहणारा. प्राकृत 'गोहमी', 'गोमी', कानडीत 'गोमू' असे रूप आहे.'

गोमाशी : एक प्रकारची मोठी माशी

जनावरांच्या अंगावर राहते. ती गायीवर (गो-गाय) आढळते. म्हणून तिचे नाव गोमाशी. पिवळसर तांबूस असा रंग असतो. 'गो' म्हणजे 'गाय'. गायीच्या रुपावरून आले आहे.

धामीण : धामण - सापाची एक जात

भारतात आढळणारी बिनविषारी सापाची जात आहे. उंदीर व तत्सम प्राण्यांचा फडशा पाडणारी धामण ही शेतकरी मित्र आहे. परंतु अज्ञानाअभावी अनेकवेळा ती मारली जाते. हिंदी 'धामीण' परभाषेतील शब्द तो मराठीने तसाच उचललेला आहे.

नाग : एक विषारी साप. फणा असलेला साप.

नागाची ओळखण्याची सर्वात मोठी खुण म्हणजे त्याचा फणा. संस्कृतात 'नाग' असे रूप आहे. यापासून मराठीत 'नागपूजा', 'नागपाटा', 'नागवेल', 'नागबिंब', 'नागमणी' असे रूप आलेले आहेत. नागपंचमी-नागाच्या वारुळाची पूजा. नागपूर-गावाचे नाव

मांडोळ : सापाची जात, सुस्त प्राणी

दुतोंड्या हा साप 'मांडोळ' नावाने ओळखला जातो. त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे तोंड व शेपूट सारखेच दिसते. चमकदार काळी त्वचा

असते. हा सुस्त असून पडलेल्या ठिकाणी पडून राहतो. शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द.

मुंग्या-मुंगी : बारीक किटक

हा एक सहा पायाचा अतिशय छोटा किटक आहे. मुंग्या नेहमी समुहामध्ये राहतात. लाल व काळ्या अशा दोन प्रकारच्या मुंग्या असतात. त्यांच्या निवासस्थानाला 'वारुळ' असे म्हणतात. ते मातीचे असते.

देशी प्राकृतात 'मुअगी', 'मुइअंगा' असे रूप आहे. प्राचीन मराठीत 'मुंगी'रूप आढळते.

'मुंगी उडाली आकाशी । तिने गळले सूर्यासी ॥' मुक्ताई

'मज लागूनी मुंगी वेऱ्ही।'ज्ञानेश्वरी ११.६८०

मुंगुस : सस्तन मांसाहारी प्राणी

सापाचा शत्रू,भूच्या रंगाचा, लांब शेपटीचा केसाळ प्राणी. 'साप-मुंगुसाचा डाव' असा वाक्प्रचार रुढ आहे. संस्कृत 'महुशः' देशी प्राकृतात 'मुंगुस' असे रूप आहे.

वाळव्या: वाळवी -लाकूड कोरून खाणारे किटक. एक क्षुद्र जीव. वाळवी हा किटक लाकडामध्ये राहतो. दमट जागा, जून्या लाकडामध्ये वाळवीचे अस्तित्व असते. त्यामुळे झाड वाळून जाते. झाडाच्या बुंध्यात, धालपीत घर करतात. प्राचीन मराठीत 'वोर्लिंबा' असे रूप आढळते.

'देखो वोर्लिंबा इगळ न चरे । तेजि तमिर जेवि न सरे' ज्ञाने.८.८८

सरडा : पालीच्या जातीचा एक प्राणी.

झाडावर व कुपाटीवर, इतरत्र आढळतो. नेहमी धापा देणारा. रंग बदलणारा. संस्कृत 'सरट' प्राकृत 'सरड',देशी प्राकृत 'सरड' असे रूप आहे. संस्कृत 'सरट' या रूपाचे सरड व सरडा असे मराठी रूप बनले. प्राचीन मराठीत 'सरड' हे रूप आहे.

'जैसे बाबुलियेचे खोड । गुरबडूनी जाती सरडा ।

तैसे पिचडी तोंडे। सराडैल॥' ज्ञा.१३.५६०

साप : सरपटणारा प्राणी विषारी

हा संस्कृत पासून त्याचे पाली,प्राकृतात 'सप्प' चे मराठी रूप 'साप'

आहे. प्रमाण मराठीत साप असे रूप आहे. ग्रामीण भागात रात्री सापाचे नाव घेत नाहीत. त्यास 'चऱ्हाट' असे नाव रूढ आहे. संस्कृत सर्प-प्राकृत-सप्प-मराठी साप.

सापसुरळी : एका जातीचा सरडा.सापासारखा दिसतो.चालतो.

सापाचे वारूळ : सापाचे वास्तव्य,सापीण-सापाची मादी.

कुतरा - कुत्रा :

पाळीव प्राणी, शेतकऱ्यांचा साथी,इनामदार प्राणी. हा देशी शब्द आहे. प्राकृतात 'कुत्तु', 'कुत्ती' असे रूप आहे. याचेच रूप कुतरा,कुत्रा असे बनले आहे.

कोल्हा : वन्यप्राणी

कुत्र्यासारखा दिसणारा प्राणी. याचे आवडते खाद्य ऊस होय. उसाच्या मळ्यात घुसून ऊसाच्या कांड्यातील रस शोषून घेतो. शेतकऱ्यांचे नुकसान करणारा प्राणी. हा देशी शब्द असून,प्राकृतात 'कलह' देशी प्राकृतात 'कोलू' असे रूप आहे. कुलह-कोलू-कोल्हा

मोर-मयूर : प्राणी विशेष.सुंदर प्राणी पिसारा फुलवणारा.

आपल्या देशाचा राष्ट्रीय पक्षी म्हणून मोराची निवड केली गेली. मोराला हा बहुमान २६ जानेवारी १९६३ साली दिला गेला. देशाच्या प्रत्येक भागात सापडणारा हा प्राणी भारताप्रमाणेच शेजारी 'म्यानमार' देशाचा राष्ट्रीय पक्षी मोरच आहे. शेतकऱ्यांना आनंद देणारा असून प्राचीन मराठीत 'मयूर' असे रूप आहे. पिसारा फुलवून नाचणारा आहे.

'योगसाधनेच्या स्वानी होतूँ का मयूरे ही'-ज्ञानेश्वरी ६.१७०

ऑस्ट्रीक शब्द असावा. मयूर-मोर.

लांडोर : मोराची मादी. मोरामध्ये नराला पिसारा असतो तर मादीला म्हणजे लोडोरीला पिसारा नसतो. हा देशी शब्द आहे.देशी प्राकृतात 'लांडोर' असे रूप आहे.

लांडगा : प्राणीविशेष हा श्वान कुळातील मांसाहारी प्राणी.

कुत्र्यासारखा दिसणारा प्राणी.फार चपळ असतो. त्याचे कान उंच

असतात. तो शेळीच्या कळपात शिरून आपले भक्ष्य असतो. त्याचे आवडते भक्ष्य शेळी. यापासून धनगर फार सावध असतात. प्रसंगी लांडगा मानवावरी हल्ला करतो.

वानर : प्राणी विशेष

झाडावर राहणारा प्राणी असून तो कळपाने राहतो. झाडावर उड्या मारत असतो. काळ्या तोंडाच्या प्राण्याला 'वानर' असा शब्द रुढ आहे. तर लाल तोंडा त्याला 'माकड' असा शब्द रुढ आहे. वा-नर-वानर.

गिधाड : पक्षीविशेष.

मृतभक्ष वर्गातील पक्षी असून प्राण्याच्या मृतदेहावर जगतात. गिधाडे हे निसर्गातील सफाई कामगार असतात. घारीपेक्षा मोठा असून, तो उंच पायाचा आहे. मृत जनावरांचा अंदाज कळतो. त्या वासाने दूरवरून येतात. त्यांचा समूह असतो.

हा संस्कृत 'गृद्ध' पासून प्राचीन मराठीत 'गिद्ध', 'गिधी' असे रूप आहे.

'ना त्परी अरणी शप स्वांडिये।ते चौहयोरे गिधी विशारिजे।।' ज्ञा.२.२२०

'गिद्ध'-गिध-गिधा-गिधाड.गिधाड या मराठी रूपास 'ड' हा प्रत्यय लागला आहे.

घार : पक्षीविशेष

घार ही एक शिकारी पक्षाची जात आहे. तिचा रंग तपकिरी असून तिच्या अंगावर भरपूर पीसे असतात. डोळे अतिशय तिक्ष्ण असतात. आकाशात उंचावरून धिरट्या घालत तिचे खाद्य शोधते.प्राचीन मराठीत 'घारी' असे रूप आहे. हा देशी शब्द असून देशी प्राकृतात 'घारी' हे रूप आहे. घारी-घार

घुबड : पक्षी विशेष

घुबड हा शिकारी असून निशाचर आहे. सहसा एकटा आढळतो. उंदीर हे घुबडाचे आवडते खाद्य असल्यामुळे त्याला शेतकऱ्यांचे मित्र

समजले जाते. पण अशुभ मानले जाते. अंधारात पाहू शकतो. याच्या आवाजाने ग्रामीण भागातील लोक 'काय तरी अशुभ घडणार' असे समजतात.

कानडी 'गूबे'-घुबड. कानडी शब्दानेच मराठी 'ब'ची व्युत्पत्ती बरोबर लागते. संस्कृत 'धूक'पासून निष्पारिला तरी मराठी शब्दातील 'ब' ची व्युत्पत्ती नीट लागत नाही. 'डुडूल' असे रूप ज्ञानेश्वरीत आढळतो. डुडूल म्हणजे घुबड असा अर्थ आहे.पण हा शब्द पूर्णपणे लुप्त पावलेला आहे.

विश्वाचे आयुष्य सगळे ।सूर्य उदैला देखोनि सवले।

पापयाि फुटती डोळे। डुडुलाचे।। ज्ञानेश्वरी १६.२.२३७

चिमण्या-चिमणी : पक्षी विशेष

भारतात सर्वात जास्त संख्या असणारा पक्षी म्हणून चिमणा,चिमणी परिचयाची आहे. किटक, धान्य, मध,शिजवलेले अन्न असे सर्व प्रकारचे खाद्य. २० मार्च हा दिवस दरवर्षी जागतिक चिमणी दिवस म्हणून पाळला जातो.

चिमण्यांच्या बाबतीत,एखाद्या चिमणीला माणसाचा स्पर्श झाला तर बाकीच्या चिमण्या त्या चिमणीला त्यांच्यामध्ये घेत नाहीत. चोचीने मारतात किंवा तिला बहिष्कृत करतात. प्रसंगी जीव देखील घेतात हे सत्य आहे.

संस्कृत स्यम ध्वनीविशेष चिव-चिवनी-चिमणी.ध्वनीवरून आलेले हे रूप. चिमणीचे अनेक वचन चिमण्या.चिमणा हा नर.

कावळा : पक्षीविशेष.

कावळा हा रंगाने काळा असतो.कावळा माणसाच्या वसाहतीजवळ राहणारा पण घरात न येणारा, परिचित पक्षी आहे. हा पक्षी चालाख, सावध, चपळ खाण्यासाठी विशिष्ट आवड नसलेला मृतभक्षी आहे.

गाव कावळा गावात राहणारा भूच्या रंगाचा असतो. रानकावळा हा रानात राहणारा काळ्या रंगाचा असून त्याचा आवाजही रानासारखा असतो. संस्कृत 'काक-ल', प्राकृत 'काक' काव असे रूप आहे.

काव काव या ध्वनीवरून आलेले हे रूप असावे. प्राचीन मराठीत 'काऊल' असे रूप आहे.

‘पै चंद्रोदया आरौते । जेयाचे डोळे फुटती असते।

ते काऊली केवि चंद्राते । ॐ लखति ॥’ ज्ञानेश्वरी १२.५३९

कोकीळ-कोकीळा : पक्षीविशेष

आपल्या सुप्रसिद्ध कुहूगाणामुळे सर्व गाणाऱ्या पाखरात वरचढ ठरणारा पक्षी म्हणजे कोकीळ. हा पक्षी भारतात सर्वत्र उद्याने, आमराया, खुल्या जागी. भर वस्तीत तसेच दाट पानोळ्याच्या झाडावर एकटा वा दुकटा वावरताना दिसतो. संस्कृत कोकील प्राकृत काकील मराठी कोकील असे रूप बनले.

कोरकंच्या-करकोचा :

करकोचा हा पाणथळ जागेत राहणाऱ्यास पक्ष्यांचा गट असून ते बगळ्यासारखे दिसतात. परंतु बगळ्यापेक्षा यांची चोंच बरीच लांब असते. ते 'कोर, कोर' असा आवाज काढतात. दिसण्यास मोठाड. रंग काळा सावळा असतो. पिकामध्ये यांचे कळप गेले तर पिकांचे नुकसान करून टाकतात. ते कळपाकळपाने राहतात. कोंबडीच्या अंडीसारखे अंडी ठेवतात.

संस्कृत 'क्रौंच,ककच,कुंका' असे रूप आहे. याचेच मराठी रूप 'करकोचा' असावे.

टिवटिव-टिवी : पक्षीविशेष

टिव टिव असा ध्वनी काढतात. ध्वनीवरून आलेले रूप असावे. यांचे ओरडणे अशुभ मानतात. ती ओरडत किंवा आवाज काढत जर घरावरून, गावावरून गेली तर अशुभ घडणार किंवा तशी वार्ता येणार ही शेतकऱ्यांची कल्पना.

संस्कृतमध्ये 'टिट्टिभ' 'टिट्टिभक' असे रूप आहे. तर प्राचीन मराठीत 'टिटिभ' हे रूप आहे. 'टिटिभे आपापती । वैरी केला॥' ज्ञानेश्वरी १६.२३२

पाखरं-पाखरु : पक्षी विशेष चिमण्या व इतर पक्षी.

‘पाखरं मारण्यास जाणे’ हा शेतकऱ्यांच्या तोंडचे वाक्य.शेतीत जोंधळ्यावर चिमण्या बसून दाणे टिपत असतात. त्यांना हाकालण्यासाठी जाणे याबद्दल हा वाकप्रचार.संस्कृत ‘पक्षितर-लहान पक्षी. संस्कृत ‘पाक्षिरुपम’ ‘पक्षिण’,पाली प्राकृतात ‘पाक्षिख’ यादवकालीन मराठीत ‘पाखिरू’ असे रूप आढळते.

पोपट : पक्षीविशेष

पाळीव पक्षी,याचा रंग हिरवा असून सुंदर दिसतो. पिंजऱ्यात कोंडून त्याला प्रशिक्षण देतात. तो तसे शिकतो व आवाज काढतो. तो शीळ ही घालतो. पाहुण्यांचे मन:पूर्वक स्वागत करतो.

बगळा : पक्षी विशेष.

बगळा सर्वत्र आढळणारा पक्षी आहे. पांढराशुभ्र,उंच पाय तसेच उंच मान. तो सर्वसाधारणपणे पाणथळी जागेत आढळून येतो. त्याचे मुख्य खाद्य छोटे मासे,किडे,बेडूक,आळ्या काही प्रकारचे शेवाळे असे आहे.

संस्कृत ‘बक’ या रूपाचे मराठीत ‘बगळा’ असे रूप आले असावे. बक-बग-बगळा. प्राचीन मराठीत ‘बक’ असे रूप आढळते.

‘तुम्ही बक करवी चांदिणे । चरौ पहा।।’ ज्ञा.११.१५६

वागुळ-वाघुळ : पक्षी विशेष

वटवाघूळ हा दूरपर्यंत उडण्याची क्षमता असलेला एकमेव सस्तन प्राणी. जगभरात आढळणारे वटवाघूळ हा निरुपद्रवी झाडांच्या फांद्यावर उलटा लटकणारा. ही वाटवाघळं दिवसा आपल्याला कधीच दिसत नाहीत. दिवसा निद्रावस्थेत असतात. संध्याकाळ होताच आपल्या भक्ष्याच्या शोधार्थ निघतात. संस्कृत ‘वलगुली’‘वगुद’ असे रूप आहे. याचेच मराठीत ‘वागुळ,वाघुळ’ असे रूप बनले.

भुरली : पक्षी विशेष

भुरकन उडणारा पक्षी. ध्वनीवरून आलेले रूप. भुरभूर असा आवाज येतो. त्यांचा रंग मातकट असून,त्याच्याजवळ गेल्याशिवाय दिसतच नाही. मात्र भूर्भूर् असा आवाज काढून उडत असतो. त्या आवाजाने

माणूस एकदम भितो.

सुतारपक्षी : पक्षी विशेष

सुताराच्या हत्यारासारखा 'चोच' असलेला पक्षी हा झाडामध्ये चोचीने बिळ बनविणारा पक्षी आहे. सुतार जसे लाकडाचे जसे लाकडाचे काम करतो तसे हा पक्षी झाडात बीळ पाडतो. म्हणून या पक्षाला 'सुतारपक्षी' असे नाव पडले. त्यामुळे त्याला हे रूप आले असावे. शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द.

होलगट-व्हलगट : पक्षी विशेष

दिसण्यास सुंदर, हूँ हूँ असा नेहमी आवाजा काढतो. झाडावर घरटे बांधून राहतो. काटेरी झुडूपात घरटे तयार करतो, याची अंडी गुराखी खातात व रस पितात. ध्वनीवरून हे रूप झाले असावे.

३.शेतकऱ्यांचे जीवन...वाकळ,दावण कोरे

आळण : गोठून तयार केलेली खीर

ग्रामीण भागात प्रिय असलेली खीर. यास आळद असेही म्हणतात. हा देशी प्राकृत शब्द असून तो शेतकऱ्यांच्या तोंडी रुढ आहे. आल्ल-आल हे रूप देशी प्राकृतीत आहे. याचेच 'आकण' असे रूप बनले असावे. आळवून आळवून केलेले 'आळण'.

उण्डे-उंडा : बाजरीच्या पीठाचा गोळा

वेळाअमावस्याच्या दिवशी या उंड्याना फार महत्त्व आहे. या सोबत भज्जी खाल्ली जाते. बाजरीच्या पीठापासून मोठ्या गोटीसारखे उंडे तयार करून ते मोठ्या पातेल्यात ज्वारीचे पान टाकून त्यावर उंडे साठवतात व त्याखाली जाळ लावतात ते छान उकडत असतात. खाण्यास चविष्ट. 'उंडे' हे कानडी रूप आहे. त्याचेच मराठी रूप 'उंडा' असे बनले आहे.

आंबिल : पातळ पदार्थ पेय.ताकापासून बनवतात.

वेळाअमावस्या दिवशी 'आंबिल' हे खास आकर्षण. थंडगार आंबिलची एक वेगळीच नशा असते. सोबत बाजरीचे उंडे व आजचे मिक्सव्हेज म्हणजे भज्जी. 'अम्ल' चा संस्कृत रुपाचे प्राकृतात 'आंबिल',कानडीत 'आंबीले' असे रूप आहे. मराठीतही 'अंबिल' असेच रूप आहे.

कांबळ : पांघरण्याचे ओबडधोबड वस्त्र. वाकळ

शेतकऱ्यांचे पांघरण्याचे वस्त्र.आजही खेड्यात शेतकऱ्यांच्या घरी दिसून येते. हा संस्कृत 'कंबल' रुपापासून पाली प्राकृतात 'कम्बल' असे रूप बनले. त्याचेच मराठी रूप 'कांबळ' हे आहे.

कुंची : लहान मुलांना व म्हातारी स्त्रीयांना पांघरण्याचे वस्त्र.ग्रामीण भागात वयस्कर स्त्रिया 'कुंची' पांघरून बसतात. शेतातून गवताचे गाठोडे बांधून आणतात. आजही ते वस्त्र गावामध्ये दिसून येते.

'कुचु' या कानडी रुपापासून 'कुंची' हे मराठी रूप बनले.

कोय : अंब्यातील आठी,बाटी

आंब्यातील जाड भाग. कानडी 'काई' या रूपापासून मराठीत 'कोय' असे रूप झाले असावे.

गुत्तं :

खळ्याचे व शेतीतील इतर कामे गुत्त्याने घेणे. ठरवून घेणे. 'गुत्तं' हा फारशी शब्द असून, मराठीत हे रूप उचलले आहे.

घोंगडी : शेळी, बकरीच्या केशापासून बनविलेले वस्त्र.

घोंगडी ही महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून वापरली जाते. ग्रामीण भागात घोंगडीला खूप महत्त्व आहे. या वापर थंडीपासून बचाव करण्यासाठी करतात. शेतकऱ्यांचे उपयुक्त असे वस्त्र. 'घोंगी' या कानडी रूपापासून 'घोंगडी' हे रूप बनले. 'घोंगट' असेही रूप आहे. याचेच मराठीत 'घोंगडी' बनले.

चादर : चौकोनी मोठे पांघरण्याचे वस्त्र.

फारशी रूप 'चादर' असे आहे. तसेच मराठीत आलेले 'चादर' हे रूप. चादर म्हणजे चार धाग्याचे वस्त्र.

चुंबळ : चिरगुटाची वेटोळी

डोक्यावर टोपले, घमले अशा प्रकारच्या वस्तू ठेवण्यापूर्वी कापडाचा जो आधार, वळी करून ठेवतात. त्याला 'चुंबळ' असे म्हणतात. तबला जमिनीवर स्थिर ठेवण्यासाठी याचा वापर करतात. हा अस्सल देशी शब्द आहे. प्राकृतात 'चुम्बळ' असे रूप आहे. त्याचेच मराठी रूप 'चुंबळ' आहे.

चिंदी-चिंध्या : कापडाचे फाटके तुकडे.

हा अस्सल देशी शब्द आहे. याचेच प्राकृतात 'चिंद' व कानडीत 'चिंदी' असे रूप आहे. त्याचेच मराठी रूप 'चिंदी' असे बनले.

ढेप : गुळाची भेली

हा देशी शब्द असून 'ढेप्य' असे मराठीत रूप बनले.

धपाटी : धपाटे

ज्वारी, बाजरीचं डाळीचं पीठ समप्रमाणात घेऊन बनवतात. ग्रामीण भागात प्रवासाला निघतेवेळी शिदोरी म्हणून धपाटे बांधून दिलं जातात.

धपाटे करण्याची पद्धत सर्वत्र सारखीच आहे. ध्वनीरूपावरून 'धपाटे' असे रूप आलेले असावे. 'धपाटे' बनवत असताना धप्प धप्प असा ध्वनी येतो. त्या ध्वनीवरून हे रूप आले असावे. धपाधप थापून केले जातात म्हणून ते धपाटे.

दाबण : गोणपाट वगैरे शिवण्यासाठी वापरावयाची मोठी सुई.

हा कानडी शब्द आहे. 'दब्बन' चा कानडी रूपापासून मराठीत 'दाबण' हे रूप बनले आहे.

पोतं - पाते : धान्य भरण्यासाठी असलेली मोठी पिशवी.एका पोत्यामध्ये एक क्विंटल माल भरला जातो. माल गच्च भरून दाबनीने पोत्याचे तोंड शिवले जाते. हा फारशी शब्द असून त्याचे 'पोते' असे रूप आहे. मराठीत त्याचं रूपात आलेले आहे.

भारा-वजन ओझे : गवताचा कडब्याचा ढेपा.

गवताचा भारा,कडब्याचा भारा. एका माणसास जेवढा भारा उचलता येईल तेवढे बांधणे. संस्कृत 'भार' असे रूप आहे. त्याचेच मराठीत 'भारा' असे रूप बनले.

बटाई : उत्पादनाचा अर्धा वाटा

शेत बटाईने करणे म्हणजे शेतात जे काही उत्पन्न निघते ते अर्धे अर्धे वाटून घेणे. 'बटाई' हे रूप फारशी असून मराठीत तसेच आलेले आहे.

बिरडं : दाव्यास जोडलेली गाठ

जनावरांना दाव्याने बांधून त्याच्या गळ्यास बांधतात ते लवकर सोडता यावे म्हणून मारलेली गाठ. दृष्टांत पाठात 'बिरडे' असे रूप आढळते.

'बांधली गाय असे: ते सुटविचा लागौ नि खुंटाभोवती भवे: तेणे तियेचा गळा आधिकाची आवळी : जेणे बीरडे लाविले तो सोडी तै सुटे :१०.१९'

रोजगार : कामाचा दिला जाणारा मोबदला.

शेतीत काम केल्यानंतर त्यांना घ्यावयाचे धान्य,पैसा हा फारशी

‘रोझ’ या रूपापासून बनले.

लोढणं : जनावरांना काबुत ठेवण्यासाठी गळ्यात घातलेले लांब लाकूड. संस्कृत ‘लोढ्याती’, प्राकृतात ‘लोढेई, लोढ असे रूप आहे.’ लोढणे असे मराठी रूप.

वंगण : बैलगाडीच्या चाकाला लावले जाणारे तेल. गाडीच्या चाकाच्या करकर असा आवाज येवू नये. तसेच गाडी ओढण्यास हलकी जावे म्हणून ‘चाकाला’ ‘वंगण’ लावतात. जे आक असते त्यास चाक अडकलेले असते. त्याचे नेहमी घर्षण होत असते. त्यामुळे त्यांचा आवाज यतो. त्यावर उपाय ‘वंगण’ एका नळीत भरून ठेवलेले असते. त्याचा वापर वारंवार केला जातो. ‘व्यंजन’ या संस्कृत रूपापासून ‘वंगण’ असे रूप आलेला असावा.

वंगारी : वंगण लावण्याची नळ्यातील कांडी

प्रमाण मराठीत ‘वंगारी’ असा रूप आढळतो. वंगण लावण्याची कांडी म्हणून असा रूप आलेला असा.

वाकळ : गोधळी, ढिगळाचे पांघरून

गोधडी हे कापडाचे विणून तयार केलेले पांघरून आहे. जुनी कापडे वाया जाऊ नयेत म्हणून ते एकत्र करून त्याची गोधडी बनवितात. पारंपारिक पद्धतीत सुई-खास वाकळाचा दोरा वापरून, त्यावर छान नक्षी काढतात. ग्रामीण भागात याचा वापर आजही केला जातो. संस्कृत ‘वसकल’, प्राकृत ‘वक्कल’ असे रूप आहे. त्याचे मराठीत ‘वाकळ’ असे रूप झालेले आहे.

सरवा : पिकाची कापणीनंतरचा भाग.

पिकांची कापणी तथा रास झाल्यानंतर जे काही रानात पडलेले धान्य आहे. ते वेचणे. उदा. भूर्झमुग, हरभरा इ. याचाही वाटा असतो. शेतकऱ्यांचा नित्य वापरावा शब्द.

सुवा : मोठी सुई.

जनावरांचा गोठा विणण्यासाठी याचा वापर करतात. गोठासाठी लाकडाची रचना करतात. त्यावर तुराटीचे आच्छादन करतात. ते उडून

जावू नये म्हणून सुतळीने जागोजागी ओवून गच्च बांधतात. निब्बर तुराटीला सुतळी बांधून ती खालून वरी व वरून खाली असे वोवतात व त्याची गाठ बांधतात. सुवाची भूमिका निब्बर तुराटी करते.

निष्कर्ष

शेतकऱ्यांच्या जीवनात जनावरांचे महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांचा उपयोग शेतीसाठी केला जातो. जनावरामध्ये अत्यंत महत्त्वाचा प्राणी म्हणजे गाय होय. गाय ही शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या कामात मदत करणाऱ्या बैलास जन्म देणारी आहे. गाय या पाळीव प्राण्यास प्राचीन काळापासून फार महत्त्व आहे. संस्कृत 'गो' या रूपापासून गाय असे मराठी रूप आहे. जनावरास बांधण्यासाठीचा 'गोठा', शेणापासून बनविलेली 'गोवरी', जनावरांच्या अंगावर बसणारी 'गोमाशी' चिकटून असणारा 'गोचिड' असे विविध शब्द 'गो' चा शब्दापासूनच बनलेले आहेत. जनावरांच्या बाबतीत सर्व शब्द संस्कृतीद्वारे आहेत. बैल हे रूप संस्कृत 'बलिर्वद' चे मराठी रूप आहे. 'महीष' हे संस्कृत रूप मराठी 'महास' आहे. पारड, वांटर, वगार, हालगट हे शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडचे आहेत. 'शिग' हे संस्कृत 'शृंग' चे रूप आहे. पूर्णपणे ध्वनीपरिवर्तन झालेले आहे. तसेच शेपूट हे रूप संस्कृत 'पुच्छ'चे असून देशी 'छप्प' बनले व त्यापासून मराठीत शेपूट बनले.

जनावरांच्या खाद्यांच्या व गवताच्या बाबतीत पंचावन्न टक्के शब्द हे संस्कृत आहेत. तर तीस टक्के हे देशी आहेत. त्यामध्ये इतर शब्दांचे प्रमाण पंधरा टक्के आहे. कानडीचे प्रमाणही बरेच आहे. तर इंग्रजी प्रमाण एक टक्का आहे. ते प्रमाण म्हणजे काँग्रेसभगत, यालाच मराठीत 'गाजरगवत' म्हणतात. 'धाट' चे रूप संस्कृत 'धृष्ट' आहे. त्यातील 'र' लुप्त पावून धष्ट-धाट रूप आहे. घ-ग व ल-ळ असा बदल होवून मराठीत 'चगळ' असे रूप बनले. 'शिपरट' गवत हे पसरलेले असते. हिरवेगार असून, चांगल्या रानात पसरते. हे संस्कृत 'शिप' या रूपाचे मराठीत शिपरट बनले. 'बाटूक, सलमाड, बांड, इचका असे शब्द शेतकऱ्यांच्याच तोंडचे असून देशी शब्द आहेत. काहीची व्युत्पत्ती सापडत नाही. जोधळ्याची वाढ खुंटलेली असते त्यास बाटूक असे म्हणतात. याचा उपयोग बैलाच्या चान्यासाठी होतो. खास या दिवसात बैलाना 'बाटूकीस लावणे' हा शब्दप्रयोग रुढ आहे. 'बांड' म्हणजे

ज्वारीच्या ताटास असलेल्या कणसामध्ये दाणा न भरणे.ते कणिस काळेभोर असते. 'इचका' हा गवताचा प्रकार आहे. याचे समुळ नष्ट करण्यासाठी प्रचंड मेहनत करावी लागते. 'शेतकऱ्यास विचकवण्यास लावतो' म्हणून 'इचका', 'कडबा', 'बनीम' ही कानडी रूपे आहेत. 'कडबे' या कानडी रुपाचे मराठीत 'कडबा' असा रूप बनला असावा. 'बनीम' म्हणजे कडब्याचा ढीग.या परिसरातच 'बनिम' अशा शब्द रुढ आहे. इतरत्र 'गती' असा शब्द आहे. हा भाग सीमावर्ती असल्याने कानडीचा प्रभाव मराठीवर पडणे साहजिकच आहे. 'बनिम' हा शब्द मराठी आहे. असे वाटते पण हा कानडी शब्द आहे.

एकूणच जनावरांच्या खाद्याचा विचार करताना संस्कृत शब्दाची टक्केवारी जास्त दिसते. सीमावर्ती भाग असल्याने कानडीचे काही शब्द मराठीत आलेले आहेत. ते मराठीमध्ये इतके रुढ झालेले आहेत की कानडी असूनही मराठीच वाटतात.

जनावरांना जे रोग होतात ते सर्व नावे त्या त्या क्रियेवरून आलेली आहेत. काटे येणे, खुरं येणे, कास सुजणे, कुंद होणे, मांजरी होणे, खांदा येणे इत्यादी. माणसाच्या बगलेत झालेली गाठ त्यास मांजरी असे म्हणतात. त्यावर उपाय म्हणजे मांजरीस पकडून त्यास गाठ चाटण्यास लावणे. तशी गाठ जनावरांना येते.त्यासही 'मांजरी होणे' असा शब्द रुढ झाला असावा.

शेतकऱ्यांच्या महत्त्वाच्या प्राण्यामध्ये पन्नास टक्के शब्द संस्कृतीद्भव आहेत. तर चाळीस टक्के हे देशी शब्द आहेत. इतर शब्दांची टक्केवारी दहा आहे. विषारी प्राण्यामध्ये नाग, साप, मांडोळ, डच्चू, धामीण इत्यादी. तर नाग इच्छु हे संस्कृत आहेत. 'धामीण' मात्र हिंदी रूप आहे. मांडोळ हा दुतोंडी असून त्याची व्युत्पत्ती सापडत नाही. मुंग्या या लहान किटक असल्या तरी शेतकऱ्यांना मदत करणाऱ्या आहेत. पिकांवर पडलेल्या किडीचा नाश करतात. पूर्वी किडीचा नायनाट करण्यासाठी ताटावर म्हणजे पिकावर गुळाचे पाणी करून शिंपडायचे जेणेकरून काळ्या मुंग्या याव्यात आणि त्या 'किडीचा' फडशा पाडले जाते.

शेतकऱ्यांचा मित्र, राखणदार, सोबती असा प्राणी म्हणजे कुत्रा होय. प्रमाण मराठीत कुत्रा असे रूप आहे. तर ग्रामीण भागात 'कुतरा' असा शब्द उच्चारतात. कुत्रा हा देशी शब्द असून 'कुत्तु' या प्राकृतरूपापासून मराठीत कुतरा, कुत्रा असे रूप बनले आहे. कुत्र्यासारखा दिसणारा पण शेतकऱ्यांचा शत्रू असलेला प्राणी म्हणजे कोल्हा. हे रूप प्राकृतातील 'कुलह'चे आहे. हा देशी शब्द आहे. 'लांडगा' हा प्राणी कुत्र्या कोल्ह्यासारखा दिसतो. शेळी हे त्याचे भक्ष्य. याची व्युत्पत्ती सापडत नाही. पांढराशुभ्र प्राणी ससा याचे रूप संस्कृत 'शश' असा आहे. शश-सस-ससा मराठी रूप बनला. 'हरिण' या संस्कृत रूपाचे मराठीत हरण, हिरण रूप बनला.

जसे प्राण्यामध्ये पन्नास टक्के शब्द हे संस्कृतीद्भव आहेत. तसेच प्रमाण पक्षांच्या बाबतीत आहे. पंचवीस टक्के मात्र देशी शब्द आहेत. इतर शब्दांचे प्रमाण पंचवीस टक्के आहे. 'गिधाड' हा शब्द संस्कृतोद्भव 'गृध्र' आहे. याचे प्राकृतात गिध, गिद्ध असे रूप आढळले. अशुभ कल्पना देणारा म्हणून घुबड हा पक्षी आहे. प्राचीन मराठीत 'डुडुल' असा रूप आढळतो. हे रूप मराठीतून पूर्णपणे लुप्त पावले आहे. चिमणी कावळा, कोरकोंचा, टिवटिव इ. पक्षांची नावे संस्कृतोद्भव असली तरी ती ध्वन्यानुकारी आहेत. भुरकन उडणारा पक्षी शेतकऱ्यांना भिती दाखवतो. त्याचा उडताना येणारा भूर्भूर् असा आवाज त्यावरून असे नाव पडले असावे. अशुभ कल्पना सांगणारी टिवटिवी आहे. ती गावावरून, घरावरून आवाज काढत गेली तर काहीतरी अशुभ घडणार अशी कल्पना. सुतारपक्षी असे शेतकऱ्याने दिलेले नाव आहे. हा पक्षी आपल्या चोचेने टकटक असा काढतो. त्याची चोच सुताराच्या हत्यारासारखी असते. म्हणून असे नाव पडलेले आहे.

शेतकरी हा शेतात काम करतो. वागण्याची, राहण्याची, इत्यादीची जी उपयुक्त नावे आहेत ती पाहता असे दिसून येते की, त्यामध्ये काही नावे क्रियेवरून आलेली आढळतात. तर काही शब्द कानडी, संस्कृत, देशी, फारशी ह्या भाषातून आलेली आढळतात. उदा. कुंची, उण्डा, घोंगडी,

दाबण इत्यादी कानडी रूपे आहेत. चुंबळ,चिंदी,बिरडं, हे अस्सल देशी शब्द आहेत. चादर,पोतं,बटाई,गुत्ते,रोजगार,असे रूप फारशी भाषेतून आलेली आढळतात व मराठीत रुढ झालेली आहेत. याप्रकारे संस्कृतोद्भव,देशी आणि परभाषा याचे प्रमाण आढळते.

प्रकरण चौथे

प्रास्ताविक :

शेतकऱ्यांचे सर्व जीवन पावसाच्या नक्षत्रावर अवलंबून असते. सत्तावीस नक्षत्रांपैकी नऊ नक्षत्रे ही पावसाची असतात. या नऊ पावसाच्या नक्षत्राचे महत्त्व सांगणारी अकबर बिरबलाची कथा लोकप्रिय आहे. अकबराने बिरबलास प्रश्न विचारला की, 'बिरबल, सत्तावीस मधून नऊ गेले तर राहिले किती?' हा प्रश्न ऐकताच बिरबल विचारात पडतो की, 'हा प्रश्न तर सोपा आहे पण राजानी असे का विचारले?' बिरबल म्हणतो, 'खाविंद या प्रश्नाचे उत्तर मी उद्या देतो.' तेंव्हा अकबर म्हणतो, 'बिरबल इतके सोपे गणित अन तू उद्या उत्तर देणार?' 'होय' म्हणून बिरबल जातो. दुसऱ्या दिवशी बिरबलाने बादशहास आदल्या दिवशी विचारलेल्या गणिताचे उत्तर सांगितले, 'खाविंद, सरकार सत्तावीस म्हणून नऊ गेल्यास शून्य राहते.' असे उत्तर ऐकताच बादशहा बुचकळ्यात पडतो. म्हणतो 'ते कसं?' त्यावर बिरबल म्हणतो, 'सरकार हे सत्तावीस नक्षत्र पावसाचे आहेत, या सत्तावीस नक्षत्रातून नऊ नक्षत्र कोरडे गेले तर राज्याचे, प्रजेचे कसे होईल, हे उत्तर ऐकून अकबरास आनंद होतो व बिरबलास शबासकी देतो. यावरून' या नऊ नक्षत्राचे महत्त्व दिसून येते.

याशिवाय वेळ समजण्याचे साधन म्हणून तारे आणि नक्षत्र. यांच्या स्थितीजतीवर शेतकऱ्यांचे लक्ष असते. यावरून रात्रीच्या वेळचा सुद्धा अंदाज घेतला जातो. दिशा कळण्यासाठी उगवती, मावळती, गंगेकडे, डोंगराकडे, राक्षाकडे, वरलाकडे, खाल्लाकडे अशी भाषा उपयोजिली जाते. झंझुरका होताच आणि वासूदेव येताच शेतकऱ्यांच्या कामाला प्रारंभ

होतो. 'कासराभर दिवस येणे', 'माथ्यावर सूर्य येणे', 'पायाखाली सावली येणे', 'लांब सावली पडणे' यावरून वेळ ठरविली जाते. पणाळा वाजणे, उंदऱ्या मांजऱ्या पाऊस पडणे, गाराचा पाऊस, झड लागणे, झड येणे, वांभाळ पडणे असे शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत. रामपाऱ्यात शेतकऱ्याची मालकीण जात्यावर ओव्या गाऊन पीठ काढते. आज परिस्थिती पालटली आहे. त्यामुळे अनेक शब्द वापरातून नाहीसे झालेले आहेत. तरीही असे अनेक शब्द बोलीभाषेत आढळतात. नक्षत्रासंबंधीचे सर्व संस्कृत शब्दांच्या उच्चाराने कमालीचा बदल झालेला दिसतो. आर्द्रा या नक्षत्राचे अडदरा झाले. आश्लेषाचे आसाळका, हस्ताचे अस्त झालेले आहे. अशाळका नक्षत्रातील पावसामुळे पिकावर किड पडते त्यामुळे त्याला 'किडकं' नक्षत्र म्हणतात. मृग आणि रोहिणी या नक्षत्राची तुलना करताना, "पाऊस पडतो, मिरगाआधी रोहिणीचा, पाळणा हलतो भावाआधी बहिणीचा" असे मालकिन सहज म्हणून जाते. नक्षत्रांची सर्व नावे संस्कृत असून उच्चारामध्ये फरक आहे. "आल्या चित्ती तर पडतील भिंती" किंवा "पडला उत्तरा तर भात खाईल कुत्रा", "आल्या साईसाती तर पिकतील माणिकमोती." अशा प्रकारचे वाक्प्रचार शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत.

आकाशात ताऱ्यांचे पुंजके विंचवाच्या आकाराचे दिसतात म्हणून 'इच्चू' असे संबोधले जाते. बाजेसारख्या आकाराच्या तारकाच्या पुंजास 'बाज' म्हणून संबोधले जाते. तर तिफणी सारख्या आकाराच्या ताऱ्यांच्या पुंजकास तिफण किंवा तिकांड असे संबोधले जाते. रात्री आकाशात तिफण मध्यावर येऊन फिरल्यास थोड्या वेळात उजाडते हा शेतकऱ्यांचा अंदाज अगदी बरोबर आहे.

नक्षत्र आणि ग्रह हे सर्व शब्द संस्कृतोद्भव असून शेतकऱ्यांच्या तोंडी व उच्चाराने बदल झालेला आहे. 'शुक्रवारचा शुक्रवार, गुरुवारचा बेस्तरवार, शनिवारचा सनवार, रविवारचा आईतवार, सोमवारचा सोमवार असे ग्रामीण बोली भाषेत झालेले आहेत. ताऱ्यांच्या बाबतीत मात्र आकारावरून त्याला शेतकऱ्यांनी नावे दिलेली आहेत.'

शेतकऱ्यांच्या सर्वात मोठा आणि उत्सवाचा सण म्हणजे 'पोळा'. पेरणीनंतर हा सण अमावस्या या तिथीला साजरा करण्यात येणारा बैलांचा सण आहे. बैलाप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणारा हा एक शेतकऱ्यांचा मराठी सण असून मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जातो.

मराठवाडा आणि कर्नाटक हा सीमावर्तीय प्रदेश असल्यामुळे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा तालुक्यातील काही गावात हाच सण कानडी पद्धतीने 'वटपोर्णिमा' या दिवशी मोठ्या प्रमाणात शेतकरी साजरा करतो. याला 'कारोणी' असे नाव आहे. कानडीत 'हुण्णिवे' म्हणजे पौर्णिमा. कारहुण्णीचे कारोणी असे रूप होय. कारोणी हा सण पौर्णिमेला तर पोळा हा अमावस्येला साजरा केला जातो. दोन्ही सण सारख्याच पद्धतीने साजरा केला जातो. पोळ्यासारखा सण पण नाव वेगळे, माह वेगळा. काही प्रथा आजही चालू आहेत. लग्न झालेल्या घरी बैलांना शृंगारतात, पूजा करतात मात्र गावातून मिरवणूक काढत नाहीत आणि नववधूवर बैलाचे बाशिंग पहात नाहीत. अशी प्रथा बेडगा या गावी दिसून येते.

शेतकऱ्यांचा दुसरा सण म्हणजे मार्गशीर्ष अमावस्येला साजरा होणार 'येळवस' हा होय. शेतकरी आपल्या शेतात जावून लक्ष्मीचे दैवत पाचपांडव व द्रौपदी यांचे प्रतिक म्हणून सहा दगड ठेवून आपटा किंवा अंब्याच्या झाडाखाली पूजा करतात. शेतकरी एकमेकांना निमंत्रण देतात. जेवणामध्ये बाजरीच्या पीठापासून बनविलेले, उकडलेले अंडे, खीर, आंबील गोड भात, तसेच खास भज्जी, भज्जीचे विशेष असते. अनेक भाज्या त्यामध्ये बोरं, हरभऱ्याचे, तुरीचे बी, शेंगाचे बी इत्यादी शिजवतात. अंबूस चविष्ठ अशी भज्जी.

खळ्यातील मदनाची पूजा म्हणजे 'डावारा' खळ्यातील सर्व प्रक्रिया झाल्यानंतर जे धान्य निघालेले असते त्यास मदन म्हणतात. भरपूर धान्य निघावं म्हणून मदनाच्या राशीवर दैवत म्हणून पाच खडे ठेवतात. त्याची पूजा करतात. खीर, आंबिल, खिचडा, वरण, भाकरीचे नैवेद्य दाखवले जाते. नारळ वाढवला जातो. ही पूजाविधी रात्री केली जाते.

काही शेतकरी या दिवशी म्हणजे डावारा दिवशी बकरीस बळी देतात. असा नवस असतो. गावातील बरीच मंडळी निमंत्रित असतात. छान पंगत रमते. जागरण करतात. धान्यांची रास झाल्यानंतर काही दाणा कणसामध्ये शिल्लक राहतो. त्यातून पुन्हा एकदा बैल जुंपतात, त्यातून जे धान्य निघतो त्यास 'आकण' असा शब्द आहे. ते बारा बलुतेदारांना बलुतं म्हणून दिले जाते. या परिसरात बलुतं स 'शेतडी' असा शब्द आहे. लिळाचरित्रात 'मग सेतडीया मागूनी' असा वाक्प्रचार आलेला आहे. गणेश चतुर्थी,दसरा,पाडवा,दिवाळी, संक्रांत,होळी इत्यादी सण तर सर्वत्र साजरे केले जातात. या सणावारांचे शब्द प्रादेशिकच आहेत. त्यामुळे देशी शब्द असून क्वचितच संस्कृतीद्भव शब्द आढळतात.

१) नक्षत्र तारे

कृतिका-किरतका : तिसरे नक्षत्र

संस्कृत रूप आहे. या नक्षत्रास 'किरतका' असे संबोधतो. या नक्षत्रापासून उन्हाळा संपण्याच्या मार्गावर असतो. मात्र उन्हाची तीव्रता प्रचंड वाढविली असते. यामुळे नद्या, नाली व विहीरीचे पाणी आटून जाते. उन्हाचे किर्ण म्हणजेच किरतका.

रोहिणी : चौथे नक्षत्र

रोहिणी हे संस्कृत रूप आहे. या नक्षत्रापासून पावसाळा सुरु होतो पण तुरळक, क्वचितप्रसंगी. उन्हाचा उकाडा असतो. पाऊसपडल्यास शेतकरी आनंदतो.

मिरग-मृग : पाचवे नक्षत्र

संस्कृत 'मृग' असा रूप आहे. त्याचेच मराठी मिरग असे रूप असून, शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. या नक्षत्रापासून पावसाला सुरुवात होते. दरवर्षी ७ जून हा ठरलेला दिवस. या पावसाने शेतकरी आनंदी होतो. खरीप हंगामाच्या कामास लागतो. या नक्षत्रातील पावसाचे महत्त्व आहे.

अडदरा- आर्द्रा : सहावे नक्षत्र

संस्कृत 'आर्द्रा' असे रूप आहे. त्याचेच शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'आडदरा' असे रूप बनले आहे. खरीप हंगामासाठी उपयुक्त असे नक्षत्र. मृगाचा पाऊस नाही पडला तर या नक्षत्रावर अवलंबून असतो.

पुनर्वसू : सातवे नक्षत्र

मूळ संस्कृत रूप 'पुनर्वसू' या रूपापासून शेतकऱ्यांच्या तोंड्या 'पुनसं' असे रूप होय.

पुष्य-पुण्य : आठवे नक्षत्र

संस्कृत रूप 'पुष्य' यापासून 'पुष्पा' असे शेतकऱ्यांच्या तोंडी रूप आहे.

असाळका-आश्लेषा: नववे नक्षत्र

संस्कृत 'आश्लेषा' या रूपाचे शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'असाळका'

असे रूप बनले आहे. या नक्षत्रातील पाऊस सळसळ पडणारा असतो. या पावसाने पिकावरील किटक पडतात. म्हणून यास 'किडकं' नक्षत्र असे म्हणतात.

मगा-मघा : दहावे नक्षत्र

संस्कृत 'मघा' या रूपापासून 'मगा' असे मराठी रूप बनले असावे. या नक्षत्रातील पावसाचा भरवसा नसतो. अंदाज काहीच सांगता येत नाही. म्हणून शेतकरी सहजपणे म्हणतो 'पडल्या मगा तर चुलीपुढं हागा, नाही तर ढगाकडं बगा'.

पूरबा-पूर्वा : अकरावे नक्षत्र

संस्कृत 'पूर्वा' या रूपापासून पूरवा असे रूप शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. या नक्षत्रात हमखास पाऊस पडतो. सर्व नक्षत्र कोरडे गेले तरी या नक्षत्रावर शेतकऱ्यांचा भरोसा असतो. पूर्वा शेतकऱ्यांचा सण 'पोळा' आल्यास शेतकरी फार महत्त्व देतो.

उतरा-उत्तरा : बारावे नक्षत्र

संस्कृत 'उत्तरा' चे रूप मराठीत तसेच आलेले आहे. शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. या नक्षत्रातील पाऊस जेथे आभाळ, ढग आहे तेथे उतरत असतो. प्रचंड पडणारा पाऊस या पावसामुळे कोरडवाहू जमिनीतील 'साळी' फार पिकतात. म्हणून 'पडल्या उतरा तर भात खाईल कुतरा' असे म्हणतात.

अस्त-हस्त : तेरावे नक्षत्र

संस्कृत हस्त या रूपाचे मराठीत अस्त असे रूप शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. उपयुक्त पावसाचे नक्षत्र. हा पाऊस पडला तर पिकास फारच उत्तम म्हणून 'पडला अस्त तर कुणबी झाला मस्त' असे म्हणतात.

साईसाती-स्वाती : पंधरावे नक्षत्र

संस्कृत 'स्वाती', प्राकृत 'साई' असे रूप आहे. शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'साईसाती' असे रूप आहे. रब्बी हंगामास सुरुवात होते. उपयुक्त असा पाऊस म्हणून शेतकरी म्हणतो, 'पडतील साईसाती तर पिकतील माणिकमोती'

२) वांभाळ,शाळू,वावटळ इत्यादी

आभाळ : अभ्र-आळ

प्रमाण मराठीत 'आभाळ' असे रूप आहे. पण 'आ'कार व 'र' कार लुप्त होवून आभाळ असे रूप बनले असावे.

उजडण्याची चांदणी : सुकदेव,शुक्रतारा

पहाटेचा सुमार,अंदाजे चार साडेचार वेळी. हा तारा पुर्वेकडे दिसतो. चांदणी दिसताच शेतकरी उठून शेतीच्या कामास लागतो. 'अरे,उठ की उजाडायची चांदणी निघालीय' असे मालकाचे सालगड्यास सांगणे.

चांदणं-चांदणे : चंद्राचा प्रकाश

शेतकऱ्याच्या तोंडी रुढ असलेला शब्द, 'पिड्यावणी चांदणं पडलंय' = चकचकीत चांदणं, 'पांढरशिप्पट चांदणं' म्हणजे लखख चांदणं, हंगामात शेतकरी चांदण्यातही काम करतो.

झुंझुरका-झुमझुम : पहाटेची वेळ अरुणोदयाच्या वेळीचा संधीप्रकाश शेतकरी पहाटे उठून आपल्या कामास जातो. प्रमाण मराठीत 'झुमझुम' असे रूप आहे. शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'झुंझुरका' असा शब्द रूढ आहे.

तिफण निघणे : आकाशातील तिफणीसारखा दिसणाऱ्या ताऱ्यांचा पुंजका. हा शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द आहे. या ताऱ्यांच्या पुंजका मध्यावर येऊन फिरल्यास थोड्या वेळाने उजाडते असे अचूकपणे शेतकरी ओळखतात. तिफण फिरणे म्हणजे उजाळण्यास घडीभराचा अवकाश.

बाज-माच : आकाशातील बाजेसारखा दिसणाऱ्या ताऱ्यांचा पुंजका.

इच्चू-र्विचू : विंचव्यासारखा दिसणाऱ्या ताऱ्यांचा पुंजका.

पहाट होण्यास थोडासा अवकाश असताना त्या मावळलेल्या असतात. शेतकरी आपल्या कामास लागतो.

तांबडं फुटणे : उजाडण्याची वेळ, पहाटेचा थोडासा उजेड,अंधार. तांबूसपणा दिसतो. सूर्योदयाच्या दिशेला तांबूस रंगासारखे दिसणे.

रात-रात्र : दिवसात चोवीस तास असतात. ज्यात रात आणि दिवस अशी साधारण बारा बारा तासाची विभागणी. संस्कृत 'रात्र'

मराठी रूप 'रात' शेतकऱ्यांच्या तोंडी या रूपापासून आलेले काही शब्द.रातच्याला म्हणजे रात्रभर.

रातकिडा : रात्री किर् असा आवाज काढणारा किडा (रात-किडा)

रातबिरात : संकटाचा,धोक्याचा (रात-बिरात हिंदी)

रातवडा : रात्रीचे काम.

रातवणी : रात्री हातपाय धुण्यासाठी,शौच्याकरिता किंवा पिण्यासाठी ठेवलेली पाणी. (रात-वणी = पाणी)

रातअंधळा : ज्याला रात्री मुळीच दिसत नाही असा. (रात-आंधळा)

रातोरती : रात्री मध्यरात्रीची वेळ.

रातोरत : रात्रीच्या रात्री,दिवसाची वाट न पहाता रात्रीच्यावेळी.

वांभाळ : दमट हवा,पावसाचे चिन्ह,आभाळ गच्च भरणे. संस्कृत 'पाष्पकुळ',वाफाऊल,मराठी रूप 'वांभाळ' असे आहे.

शाळू : लवकर मावळणारा दिवस. थंडीचे दिवस.

संस्कृत, शितकाल, प्राकृतात 'सियाल' असे रूप त्याचेच मराठी 'शाळू' बनले.

शाळूगवत : जनावरास उत्तम गवत.

पावसाळ्यात चांगल्या रानात उगवणारे व नंतर थोड्याच अवधीत नाश पावणारे बारीक गवत, रब्बीच्या हंगामात येणाऱ्या जोंधळ्यास 'शाळू' असे म्हणतात.

सीराळ-शिराळ : अभ्रच्छाया,ढगाची काळोखी.

संस्कृत 'शिशिर-वेळ,शितल-वेळ= शिराळ=थंड वातावरण' प्राचीन मराठीत 'शिराळ' रूप आढळते.

कडोसा-कडोसं : संधिप्रकाश.अंधार होत असलेली वेळ. कडोसं हे कानडी रूप आहे. 'कडोसं पडण्याअगोदर घरी ये' असा वाक्प्रचार शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे.

येरवाळी : दिवस मावळण्याआधी

दिवस मावळण्याच्या अगोदरच्या वेळेला 'येरवाळी' असा शब्द आहे. 'येरवाळी घरी ये' असा वाक्प्रचार रुढ आहे.

सकाळच्या पारी : उजाडण्याच्या आगोदर,रामपाऱ्यात,दिवसाचा प्रारंभकाळ.

न्याहारी-न्यारी : सकाळचे जेवण

शेतकरी शेतीत काम करत असतो. सकाळी कासराभर सूर्य चढल्यावर शेतकरी न्याहारी करत असतो. 'न्यारी' हा बोली शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहे. संस्कृत नीर-हरि=न्याहारी.

सांच्यापारी-संध्यकाळ : सूर्यास्ताची वेळ.

सांच्यापारी हा शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडचा आहे. नित्यव्यवहारातील आहे. सांज-प्रहर.

वावटळ-वादळ : सोसायट्याचा वारा

संस्कृत वातटुल,वावदळ,प्राकृतात 'वावदल' असे रूप आहे. वातटुल या संस्कृत रूपाचे मराठीत वावटल असे रूप बनले असावे. प्रमाण मराठी,वादळ असे रूप आहे.

दैवार-दव : हिमतुषार,दहिवर

रात्रीच्यावेळी जमिनीमध्ये गारठा उत्पन्न होऊन हवेतील आर्द्रामुळे भूतलावर थेंब पडू लागतात.

उतरणा वारा : उत्तर दिशेकडून वाहणारा वारा.

संस्कृत 'उतरायण' रूप आढळते. त्याचे मराठीत 'उतराण' रूप बनले असावे.

खाल्लाकडं-पुर्वेकडे : पूर्व दिशा,सूर्योदयाची दिशा.

शेतकऱ्यांच्या तोंड्या शब्द-रुढ झालेला आहे. सूर्य खालच्या दिशेकडून निघतो म्हणून 'खाल्लाकडं' असे म्हणतात. शेतकरी आपल्या शेतासही 'खाल्लाकडं' असे नाव दिलेले दिसते.

वरल्लाकडं-पश्चिमेकडे: सूर्यास्ताची दिशा.

शेतकऱ्यांच्या तोंड्या शब्द रुढ आहे. सूर्य खालून निघून वरच्या दिशेस मावळतो म्हणून त्या दिशेला वरल्लाकडं असे म्हणणं असावेत. शेतीचे नाव ही 'वरल्लाकडं' गेली.

गंगेकडं-उत्तरेकडे : उत्तर दिशेला गंगा (गोदावरी) नदी आहे म्हणून

शेतकरी उत्तर दिशेला गंगेकडे असे संबोधतो. रात्री झोपताना उत्तर दिशेस पाय करून झोपू नये म्हणून ग्रामीण भागातील स्त्रीयाचे म्हणणे. कारण त्या दिशेला गंगा ही पवित्र नदी आहे.

राक्षाकडं-दक्षिणेकडे : दक्षिण दिशा राक्षस दिशा.

दक्षिणेस राक्षसाचे राज्य होते. म्हणून या दिशेस शेतकऱ्यांनी असे नाव दिलेले असावे. रामायण या आर्ष काव्यावरून असे नाव पडले असावे. या दिशेस रात्री डोके करून झोपून नये म्हणून ग्रामीण भागातील स्त्रीया सांगतात. कारण रात्री स्वप्नात राक्षस येताना म्हणजे वाईट विचार अशी कल्पना.

३) सण, उत्सव

कारोणी : शेतकऱ्यांचा महत्त्वाचा सण. बैलाची पूजा करतात.

हा सण कर्नाटकात मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जातो. उमरगा तालुक्यातील सीमावर्तीय भागातही हा सण मोठ्या उल्हासात साजरा करतात. जसे महाराष्ट्रात 'पोळा' सण साजरा केला जातो. तसाच हा सण साजरा केला जातो. उमरगा तालुक्यातील बेडगा या गावात 'कारोणी' साजरा करतात. तर बेडगाच्या सीमेवर असलेल्या अनेक गावात 'पोळा' सण साजरा करतात. बैलाना सजविणे, पूजा करणे, खावू घालणे, फेरा मारणे इत्यादी.

विशेष म्हणजे 'कारोणी' हा शेतकऱ्यांचा सण 'वटसावित्री पोर्णिमे' साजरा होणे. या दिवशी गावातील सर्व स्त्रिया वडाची पूजा करतात...सायंकाळी बैलांची पूजा करतात. 'कारोणी' आणि 'पोळा' हे सन शेतकऱ्यांचे बैलाचे पूजा करणारे आहे. यात आणखी विशेष म्हणजे 'कारोणी' हा सण पोर्णिमेस तर पोळा हा सण श्रावण अमावस्येचे साजरा केला जातो. सविस्तर 'पोळा' या सणाबद्दल पाहू.

कारोणी हे रूप कानडी आहे. 'कारहुण्णी' चे कारोणी असे मराठी रूप आहे. 'हुण्णी' म्हणजे पोर्णिमा असा अर्थ आहे. 'पुनीव' हा रूप मराठीमध्ये आहे.

बाशिंंग : कागदाचे शिरोभूषण

कारोणी,पोळा या दिवशी बैलास सजविले जाते. शिंगास बांधण्याचे शिरोभूषण. यामुळे बैल उठावदार दिसतात. शृंगार करून मिरवणूक काढतात. जसे नवरदेवास डोक्यास मुंडावळे किंवा बाशिंंग बांधतात तसेच बैलाच्या शिंगास बाशिंंग बांधतात.

झुल : बैलाच्या पाठीवर घालावयाचे नक्षी वस्त्र.

सुंदर नक्षीचा उच्च प्रतीचे वस्त्र.त्यामुळे बैल उठावदार दिसतो. बैलाचे सजणे व त्यावर झुल फारच सुंदर. आरबी 'जुल्ल' या रुपाचे मराठी 'झुल' बनले असते. बैलही झुलत चालतो.

पोळा : शेतकऱ्यांचा महत्त्वाचा सण.बैलाची पूजा करणे.

पोळा हा श्रावण अमावस्या या तिथीला साजरा करण्यात येणारा सण. ज्यांच्याकडे शेती नाही ते मातीच्या बैलाची पूजा करतात. या दिवशी बैलांना सजवतात. 'खांडीमळण्या' म्हणजे खांदे मळणी. पोळ्याच्या आदल्या दिवशी बैलांना, जनावरांना नदीत पाण्याच्या डोहात छान धुवतात. पाणी खोल असेल तर 'पोहनी' घालतात. बैलही मनसोक्तपणे डुंबत असतात. त्यादिवशी बैलाच्या खांद्याला हळद व तुपाने किंवा तेलाने शेकतात. यालाच 'खांदा शेकणे' किंवा 'खांदेमळणी' असे म्हणतात.

रात्री पूजा करतात. पोळ्याला पुन्हा एकदा त्यांना सजवतात. दोन दिवस कामापासून आराम मिळतो पाठीवर नक्षीकाम केलेली झुल, सर्वांगावर गेरूचे ठिबके, शिंगाना बेगड, डोक्याला बारिशिंग. गळ्यात मटाट्या, गळ्यात घुंगराचा घागरताना, नवी वेसण, मोरकी, कासरा, पायास कररोड्याचे तोंडे वाळतात. पूजा करताना खायला गोड पुरणपोळी नैवेद्य देतात. सीमावर्ती काही भागात भव्य अशी मिरवणूक वाजत गाजत काढून आनंद साजरा करतात. या दिवशी बैलांच्या शर्यतीचे आयोजन करून पोळा फोडला जातो. गावातून मिरवणूक काढताना मानापनासाठी भांडणेही होतात.

डावारा-ढावारा : खळ्यातील मदनाची पूजा.

डावारा हा दिवस ज्वारीच्या सुगीतील विशेष आहे. ज्वारीच्या खळ्यात संपूर्ण प्रक्रिया झाल्यानंतर कणसातील जे कण, दाणा पडलेला असतो त्यास 'मदन' असा शब्द आहे. मदन म्हणजे लक्ष्मी असा शेतकऱ्याच्या तोंडी आहे. या मदनाची पूजा केली जाते. ही पूजा सहसा रात्रीच केली जाते. यामध्ये खीर, अबिल, खिचडा, भाकर, वरण इ. पदार्थ असतात. काहीचण 'बकऱ्यास' बळी देतात. मदनासमोर सहा खडे ठेवून त्याची प्रथम पूजा केली जाते. पूजेनंतर चांदण्या रात्री पंगत बसते. गावातील अनेक मंडळी निमंत्रित असतात. काही मंडळी घरूनच ताट, वाटी, तांब्या घेवून येतात. एकमेकांच्या मदतीला जावून साजरा केला जातो. प्रत्येकाचे दिवस ठरलेले असते. एक छान मेजवानी त्या काळातील.

येळवस-वेळाअमावस्या : शेतकऱ्यांचा महत्त्वाचा, शेतात साजरा होणारा सण. मुळ कर्नाटकातील पण उस्मानाबाद व लातूर जिल्ह्यात साजरा होणारा उत्सव. मार्गशीर्ष अमावस्येला हा सण साजरा केला जातो. या काळात ज्वारीची नुकतीच वाढ होत असते. गुडघ्याइतकी वाढ झालेली असते. थंडीचा कडाका असतो. या दिवसाचे पक्वान्ने म्हणजे बाजरीचे उंडे, खीर, अंबिल, खिचडा इत्यादी 'भज्जी' चे विशेष महत्त्व. अनेक भाजाची भाजी म्हणजे भज्जी. यामध्ये अनेक भाज्या, तुरीचे कोवळे बीज, शेंगाचे बिज, बोरं अशा अनेक प्रकार मिसळून बनवतात. भज्जी ही अंबूस, चविष्ठ असते.

आपट्याच्या किंवा आंब्याच्या झाडाखाली एक खोपटं तयार करतात. छान रचून उभं करतात. सहा दगड घेवून पाणी शिंपून चुना व गेरू लावून मांडून ठेवतात. त्याची पूजा करतात. पाच पांडव व सहावी लक्ष्मी असे मानून मनोभावे पूजा करतात. पूजा संपन्न झाल्यानंतर झाडाखाली पंगत बसते. त्या पक्वानाचा आनंद घेत असतात. एकमेकांच्या शेतात जावून थोडं थोडं आस्वाद घेतात. सर्व शेत शोभून दिसते. एक चैतन्यमय वातावरण तयार झालेले असते. महिलांचीही पंगत बसवलेली असते. आनंदी आनंद काही माणसं 'मव्हाळ' शोधण्यासाठी फिरतात. एखादं मधाची पोळी मिळालीच पाहिजेच. मध चाखणे महत्त्वाचे समजले जाते. त्यासाठी भटकंती. झाडीझुडपात शोधार्थ मव्हाळ सापडले की त्यास मारणे...ते सर्वांना चाखण्यास देणे...ही प्रथा आमच्याकडे. ज्वारीची पूजा...होलगा होलगा म्हणत...निघण्यापूर्वी एका 'बोळीत' दुध घेवून त्यास गरम करणे उत्तू जाईपर्यंत, उत्तू ज्या दिशेला जाईल त्यावर भविष्य सांगितले जाते.

निष्कर्ष :

एकूण सत्तावीस नक्षत्रापैकी नऊ नक्षत्र हे पावसाचे असतात. या नऊ नक्षत्रावरच शेती अवलंबून असते. शेतकरी सुगीच्या वेळी रानात मुक्काम करतो. तेंव्हा वेळ ओळखण्यासाठी तारांचा उपयोग करतात. अगदी अचूकपणे ताऱ्यांच्या हालचालीवर शेतकरी वेळ ओळखतो. झुंझुरक्यात शेतकरी कामाला लागतो. ती वेळ म्हणजे पहाटेची. सुकदेव ताऱ्यावर शेतकऱ्याचे लक्ष असते. दिशा कळण्यासाठी उगवती, मावळती, गंगेकडे, राक्षाकडे, खाल्लाकडे, वरल्लाकडे अशी भाषा शेतकरी उपयोजितो.

नक्षत्र व ताऱ्यांची नावे संस्कृतीद्वय आहेत मात्र काही शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडचे आहेत. सूर्य माथ्यावर येणे, पायाखाली सावली येणे, कासराभर दिवस चढणे इत्यादी शब्दप्रयोग असून नित्य व्यवहारातले आहेत. नक्षत्राची सर्व नावे संस्कृतीद्वय आहेत पण शेतकरी मात्र या नावाचा उच्चार मृगाचा मिरग, आर्द्राचा अडदरा, आश्लेषाचे असाळका, कृत्तीकाचे किरतका, स्वातीचे साईसाती, तसेच सोमवारचा सोम्मर, गुरुवारचा बेस्तरवार, शनिवारचा सनवार, रविवारच्या आईतवार असा करतो.

हा प्रदेश सीमावर्ती असल्यामुळे या प्रदेशात कानडी पद्धतीने वटपोर्णिमेस कारोणी या सण साजरा करतात. हा मुळ कानडी सण आहे. कानडीत 'हुण्णीवे' म्हणजे पोर्णिमा होय. महाराष्ट्रातच्या प्रमाणे पोळा साजरा करतात. त्याप्रमाणे सीमावर्ती भागात कारोणी साजरी करतात. उमरगा तालुका हा मराठवाड्यात आहे. पण सीमेलगतीच जी खेडे बेडगा, डिग्गी आहेत. तेथे मात्र कारोणी सण साजरा करतात. बेडगा या गावापासून फक्त दोन किती अंतरावर असलेले भिकारसांगवी हे या गावी मात्र पोळा सण साजरा करतात. उमरगा शहरात मात्र दोन्ही सण साजरा करताना दिसतात. मराठी भाषिक पोळा साजरा करतात व लिंगायत समाज मात्र कारोणी साजरा करतात. याबाबत मुलाखतीत विचारण्यास असे सांगितले पण तितके काही खरे नसावे. कारण बेडगा हे गाव मराठा समाजाचे असून तेथे कारोणी हा सण साजरा करतात.

येळवस हा सण मार्गशीर्ष अमावस्येला साजरा होणारा आहे. शेतात मोठ्या प्रमाणात साजरा करतात. पाच पांडव व सहावी लक्ष्मी याच्या रूपानं शेतीत पूजा करतात. प्रत्येक शेतकरी हा सण आपल्या शेतात साजरा करतो. डावारा ही एक प्रकारची पूजा होय. धान्याची रास खळ्यात पडलेली असते. त्याची पूजा करूनच धान्य उधळतात. बरीच मंडळी जेवण करतात. या उत्सवामध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण आलेली आहे. हा प्रदेश सीमावर्ती असल्याने अशी देवाणघेवाण होणे साहजिकच आहे.

प्रकरण पाचवे

उपसंहार :

कृषिविषयक शब्दांचा भाषिक अभ्यास करत असताना ती शब्दसामग्री कितीतरी व्यापक स्वरूपाची असल्याचे आढळते. सर्वच शब्दांचा अभ्यास या प्रबंधिकेतून करण्यात आलेला नाही. हे नम्रपणे सुचवावेसे वाटते. अफाट शब्द सामग्रीतून महत्त्वाचे व रुढ असलेल्या शब्दांचाच प्रामुख्याने या अभ्यासात विचार केला आहे. अभ्यासाला मर्यादा घातली. शेतकऱ्यांना उपयुक्त असलेली अवजारे, साधने, जमीनीचा प्रकार, शेतीची मोजमापे, पीक, पीकावरील कीड, भाजीपाला, झाडे-झुडपे, उपयुक्त जनावरे, नक्षत्र तारे या विषयक शब्दांचा संग्रह केला व त्यावरच हा अभ्यास केंद्रीत केला. या अभ्यासातून संस्कृत तत्सम शब्द क्वचित आढळतो. प्रामुख्याने देशी शब्दांचाच अधिक संग्रह हाती आला. संस्कृतोद्भव तसेच प्राकृत-अपभ्रंशाद्वारे मराठीत आलेले शब्द या अभ्यासात वेगळीच दिशा देवून गेले. अपभ्रंश व देशी यांची सीमारेषा मात्र स्पष्टपणे दृगोचर होत नाही. मराठीचे मराठीपण शेतीविषयक शब्दांनी जपले आहे. आणि या अभ्यासाद्वारे हे प्रथमच निदर्शना आणले आहे. हे नम्रपणे पण निश्चितपणे सुचवावेसे वाटते.

शेतकरी शेती करण्यासाठी अनेक अवजारांचा, साधनांचा उपयोग करतो. अवजारे व साधनांचा अवयवांना भिन्न भिन्न प्रकारचे शब्द आढळतात. उदा. 'कुळव' हे अवजार घेतले तरी त्यांच्या अवयवाची नावे पास, जू, दिण्ड, जानवळे, रुमणे, हुरबुडंग, असे आहेत. या शब्दाचा उपयोग शेतकरी नित्यव्यवहारात करतात. कुळव हा देशी शब्द आहे. प्राचीन मराठीत कुळ असा शब्द आहे. यापासून कुळव असे रूप बनले

आहे. नांगर हे अवजार शेतकऱ्यांना महत्त्वाचे असे आहे. याची व्युत्पत्ती संस्कृतापासून झालेली आहे. त्याच्या अवयवांना आळीस, फाळ, हाडुळ असे भिन्न नावे आढळतात. असे बरेच अवजारे उदाहरण देता येईल. साधनापैकी खुरपं, कुदळ, कुऱ्हाड, टिकाव, इळा, पार इत्यादी. यामध्ये देशी शब्द, संस्कृतोद्भव, कानडी, फारशी शब्द आहेत. 'बतई' हे साधन फारशी असून मराठीने तो तशाच उचलेला आहे. 'कुदळ' हे कानडी रूप आहे. 'प्रहार' या संस्कृत रूपाचे महाप्रात लुप्त पावून 'वार' असे रूप बनले.

अवजारे व साधनाच्या बाबतचा शब्दसंग्रह पाहिल्यास असे दिसून येते की, यामध्ये विविध प्रकारचे शब्द असून त्यामध्ये साठ ते सत्तर टक्के देशी शब्द आहेत. संस्कृतीद्भव केवळ दहा पंधरा टक्के आढळतात. या शब्दसंग्रहातील बरेच शब्द प्राचीन मराठीत म्हणजे गोविंदप्रभू चरित्र, ज्ञानेश्वरी या ग्रंथात आढळतात.

शेतकऱ्यांच्या उपयोगी वस्तू म्हणजे दावं, दावण, कंडा, पड, वादी, सापती, सुतळी, काणा इत्यादी होतं. हे शब्द देशीचे रूप आहेत पण या वस्तु ज्यापासून बनविल्या जातात. त्या शब्दांचे रूप मात्र संस्कृत आहे. 'अंबाडा' या शब्दाचे रूप संस्कृत 'अमांडम' असे आहे. त्यापासून बिनविल्या जाणाऱ्या वस्तुची नावे मात्र देशी रूप आहे. हे विशेष होय.

कर्णिंग, टोपली, दुरडी, कुरकुलं ही रूपाे कानडी आहेत. हा भाग सीमावर्ती असल्यामुळे अशी नावे वापरात आलेली असावेत. 'डाल', पाट्या हे मात्र संस्कृतोद्भव आहेत तर शिपतर व सलद हे अस्सल देशी आहेत. शिपतर असे रूप ध्वनीवरून आलेले आहे. सलद हा शब्द 'संदुक' अशा अर्थाने प्राचीन मराठीत रूढ असलेला आढळतो. अजूनही सलद असेच रूप ग्रामीण भागात आढळते. सध्या याचा वापर शेवाया, पापड वगैरे ठेवण्यासाठी करतात. जेणेकरून त्यास जाळ्या लागणार नाही. शेतकऱ्यांना उपयोगी पडणाऱ्या ज्या वस्तू आहेत. त्यामध्ये साठ ते सत्तर टक्के शब्द देशी आहेत, तर वीस पंचवीस टक्के संस्कृतोद्भव आहेत. सीमावर्तीय भाग असल्याने कानडीचे प्रमाण दहा टक्क्यावर दिसते.

जमिनीची जी विविध प्रकारची नावे आहेत. ती मात्र साठ ते सत्तर टक्के संस्कृतोद्भव आहेत. फक्त पंधरा ते वीस टक्के देशी आहेत. मूळात 'जमीन' हा शब्दच फारशी आहे. तर 'शेत' हे रूप संस्कृत 'क्षेत्रम'चे आहे. जमीन मापणासाठी जी नावे आहेत त्यामध्ये एकर, फूट हे इंग्रजी असून 'गज' हे फारशीचे रूप आहे. 'गुंटा' हे कानडी रूप आहे. 'आऊड' मात्र अस्सल देशी आहे. या मापणामध्ये परभाषेतील शब्द जास्त प्रमाणात आहेत. ब्रिटीशांचा काळ, मुस्लिम राजवटीत काही शब्द रुढ झालेले आहेत. धान्य मापणाचे जे रूप आहेत, त्यामध्ये देशी, संस्कृत, कानडीचे रूप आहेत. याचा उपयोग आजही केला जातो.

पिकांच्या बाबतीत शब्दसंग्रह करून असताना विविध अशा पिकांची नावे आढळली. साठ ते सत्तर टक्के हे देशी शब्द आहेत. दहा ते पंधरा टक्के संस्कृतोद्भव आहेत. इतर शब्दांचे प्रमाण पाच टक्के आढळते. 'जोधळ' हा देशी शब्द आहे. 'ज्वारी' हा प्रमाण मराठीतील शब्द कसा आला हे मात्र सांगणे कठीण आहे. 'बाजरी' हे रूप बंगालीत आढळते. हा शब्द प्रमाण मराठीत बाजरी असाच आलेला आहे. मात्र शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'सजगुरं' असा शब्द आहे. 'गहू' हा शब्द संस्कृत 'गोधूम' पासून उत्पादला जात असला तरी त्याला लागलेली जी 'लॉबी' असते ती मात्र देशी रूप आहे. लॉबीचे 'ऑबी' व त्याचे अनेक वचनी रूप 'ऑब्या' बनले. गळीत धान्याच्या बाबतीत मात्र संस्कृतोद्भव शब्दच आढळतात. 'जवस' हे रूप संस्कृत 'यवस'चे आहे. 'शेंगा' हे रूप संस्कृत 'शिंबा' चे बनले. 'तीळ' हे संस्कृत 'तिल'चे रूप आहे. 'करडई' व 'कारळ' हे शब्द कानडी आहेत. संस्कृत सामासिक रूप म्हणून 'सूर्यफुल'चे उदाहरण देता येते. तांदळाच्या बाबतीत साळी, वरई, राळे इत्यादी संस्कृतोद्भव आहेत तर भुरका व भगर हे देशी शब्दांची रूपे आहेत. पिकांच्या बाबतीत जी क्रिया घडते ते सर्व शब्द क्रियेवरून आलेले आढळतात. 'गुराळ' हा शब्द संस्कृत आहे. गुळ व रस ही उसांपासून बनणारे पदार्थ संस्कृत आहेत. मूळात 'ऊस' हे रूप संस्कृतोद्भव आहे. चुलवण, कडई, धुरणी, नांद हे मात्र देशी रूप आहेत. 'गुळव्या, जाळण्या' हे रूप

क्रियेवरून आलेली आहेत. गूळ तयार करणारा 'गुळव्या' जाळ घालणारा 'जाळव्या' असे रूप आहे.

भाजीपाला, झुडूप व झाडे यांच्या बाबतीत जे शब्द आहेत. ते सर्व संस्कृतोद्भव आहेत. झाडाच्या बाबतीत तर पूर्णतः तसेच दिसते. मात्र झाड हा शब्द कानडी असावा. झुडूपाच्या बाबतीत एक दोन देशी शब्द आहेत. एक दोन कानडी आहेत. नमस्कारी व लाजाळू या वनस्पतींचे रूप त्यांच्या क्रियेवरून बनलेले आहे.

खताचे विविध प्रकार आहेत. सध्या रासायनिक खताचा वापर जास्त प्रमाणात होत आहे. पिकांची वाढ चांगली व्हावी, उत्पन्न चांगले व्हावे म्हणून विविध रासायनिक खते वापरतात. हे सर्व शब्द इंग्रजी आहेत. पिकावर जी कीड पडते, रोग पडतात त्यास असलेली नावे रंगावरून, क्रियेवरून, हालचालीवरून, आकारावरून पडलेली आहेत.

शेतकऱ्यांचे महत्त्वाचे जनावरे म्हणजे गाय, बैल, महीस व त्यांचे वत्स इत्यादी जनावरांचा उपयोग शेतीच्या कामासाठी केला जातो. ती सर्व संस्कृतोद्भव आहेत. 'गो' या संस्कृत रूपाचे मराठी 'गाय' असे रूप बनले. 'गो' या संस्कृत शब्दांपासून विविध रूप बनले आहेत. जनावरांना चिकटून राहणारा गोचिड. जनावरांवर बसणारी 'गोमाशी' जनावरांना बांधण्यासाठी केलेला 'गोठा', जनावरांच्या शेणापासून तयार केलेली 'गोवरी' इत्यादी शब्दे 'गो' या रूपापासून बनलेले आढळतात. यावरून जनावरामध्ये 'गाईला असलेले महत्त्व दिसून येते.' शेतकऱ्यांचा साथी 'बैल' हा शब्द 'बलिवर्द' या संस्कृत शब्दाचे परिवर्तीत रूप होय. 'महिष' या संस्कृत रूपाचे प्रमाण मराठीत 'म्हैस' असा शब्द बनला तर ग्रामीण उच्चारत, वापरात संस्कृतचा उच्चार आहे. केवळ 'ष'चा 'स' बनला आहे. 'महिस' असा उच्चार ग्रामीण भागात आढळतो. जनावरांच्या बाबतीत आलेले पूर्ण शब्द संस्कृतीद्भव आहेत. त्यांना जडत असणाऱ्या रोगाची नावे त्या त्या क्रियेवरून आलेली आहेत.

साप, नाग व विंचू हे विषारी प्राणी आहेत. हे सर्व संस्कृतीद्भव आहेत. 'मांडोळ' हा दुर्तोडी असून त्याची व्युत्पत्ती शोधूनही सापडत

नाही. धर्मात हे हिंदी रूप असावे. मुंग्या या लहान किटक असून त्या पिकावर पडलेल्या किडीचा नाश करून शेतकऱ्यांना मदत करतात.

शेतकऱ्यांचा मित्र, राखणदार व सोबती असा प्राणी म्हणजे 'कुत्रा' होय. प्रमाण मराठीत कुत्रा असे रूप आहे तर ग्रामीण भागात 'कुतरा' असे शब्द स्वरभक्ती होवून आलेला आहे. हा देशी शब्द आहे. 'कुत्तू' या प्राकृत रूपापासून मराठी 'कुत्रा, कुतरा' असे रूप बनले. कुत्र्यासारखा दिसणारा पण शेतकऱ्यांचा शत्रू असलेला 'कोरुत' हा प्राणी आहे. हा देशी असून प्राकृतात 'कुलह' असे रूप आढळते. लांडगा हा प्राणी कुत्र्या, कोल्ह्यासारखा दिसला तरी त्याची व्युत्पत्ती शोधूनही सापडत नाही. शेती हे त्यांचे भक्ष्य आहे. प्राण्यांच्या बाबतीत पन्नास टक्के संस्कृत शब्द आहेत. चाळीसच्या आसपास देशी शब्द आहेत. इतर शब्दांचे प्रमाण दहा टक्क्यावर आहेत.

पक्ष्यांच्या बाबतीत पन्नास टक्क्यांच्या आसपास शब्द संस्कृतीद्विभव आहेत. देशी शब्दांचे प्रमाण पंचवीस टक्के आहे. अशूभ कल्पना देणार 'घुबड' हा पक्षी याचे ज्ञानेश्वरीत 'डुडुल' असे रूप आहे. पण ते मराठीतून लुप्त पावले आहे. कावळा, चिमणी, टिवटीवी ही नावे ध्वन्यानुकारी आहेत. भूर्कन उडणारा पक्षी 'भुरली' आहे. त्या आवाजाने शेतकरी दचकतो.

शेतकऱ्यांचे जीवन शेतीवर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांचे वागणे, राहणे, इत्यादीची उपयुक्त अशी शब्दसंपत्ती पाहता असे दिसून येते की, यामध्ये 'बहुसंख्य' शब्द हे देशी आहेत. संस्कृतीद्विभव शब्द पंचवीस ते वीस टक्के आढळतात. कानडी, फारशी दहा ते पंधरा टक्के आढळतात. कुंची, अंडा, घोंगडी, दाबण इत्यादी शब्द कानडी आहेत. चुंबळ, चिंदी, बिरडं, हे देशी शब्द आहेत. चादर, पोत, रोजगार हे फारशी शब्द आहेत.

शेतकऱ्यांच्या जीवनात पावसाला महत्त्व आहे. त्यावरच त्यांचे जीवन अवलंबून आहे. पावसाच्या नऊ नक्षत्राकडे त्यांचे सतत डोळे लागलेले असतात. या नक्षत्रांच्या पावसावरच शेती अवलंबून असते. सुगीत शेतात मुक्काम करतो. त्यावेळी वेळ समजण्यासाठी ताऱ्यांच्या

हालचालीवर वेळ ओळखतो. त्याला विविध नावे आहेत. बाजेच्या आकाराच्या तान्यांच्या पुंजक्यास 'बाज' असे नाव आहे. तर तिफणीसारख्या दिसणाऱ्या पुंजक्यास 'तिफण' असे नाव आहे. तम्याच्या हालचालीवर शेतकरी राजा वेळ ओळखतो. तसेच दिशांच्या बाबतीत त्याची स्वतंत्र प्रज्ञा दृष्टोत्पत्तीस येते. दक्षिण दिशा-राक्षसाकडे, उत्तरेस, गंगेकडे, पूर्वेस खाल्लाकडे, पश्चिमेस वरल्लाकडे अशा शब्दांवरून दिशांची ओळख पटते. नक्षत्र व तान्यांची नावे ही संस्कृतीदूभव आहेत. उच्चारात बदल होऊ आलेली आहेत. मृगाचा मिरग, आश्लेषाचे असाळका, आर्द्राचे अडदहा, असे बदल आढळते. तसेच सोमवारचा सोम्मार, शनिवारचा शनवार, शुक्रवारचा शुक्कीरवार, रविवारचा आईतवार असे उच्चारात बदल सहजगत्या झालेले आढळते.

कारीणी, येळवस हे दोन्ही सण कानडी आहेत. सीमावर्ती भाग असल्यामुळे मराठवाड्यातील उमरगा तालुक्यात हा सण साजरा करतात. महाराष्ट्रात ज्या पद्धतीने 'पोळा' हा सण साजरा केला जातो. त्याच पद्धतीने 'कारोणी' या भागात साजरा करतात. येळवस हा सण लक्ष्मीची पूजा, पांडवाची पूजा म्हणून करतात. त्याप्रमाणेच 'डावारा' हे ही एक पूजा आहे. खळ्यान धान्याची रास त्याची लक्ष्मीपूजा करूनच ते धान्य उधळतात म्हणजे रास करतता. हा प्रदेश सीमावर्ती असल्याने अशा प्रकारचे सांस्कृतिक देवाणघेवाण झालेली आहे. अशा देवाणघेवाण होणे साहजिकच आहे.

कानडी मराठी सीमावर्ती प्रदेशातील ही पाहणी असल्यामुळे साहजिकच कानडी संस्कृतीचा प्रभाव जाणवतो. हे जरी वगळले तरी शेतीविषयक शब्दांचा भाषिक अभ्यास करताना स्पष्टपणे जाणवते की साठ सत्तर टक्के देशी आहेत. पंचवीस ते तीस टक्के शब्द संस्कृतोद्भव आहेत. दहा ते पंधरा टक्के परभाषिक आहेत. सीमावर्ती असल्याने कानडीचा प्रभाव अधिक एवढेच. या अभ्यासाने निश्चितपणे निदर्शनास आले की देशी शब्दाची जपणूक झालेली आहे. मराठीचे मराठीपण या देशी शब्दांनी टिकविले आहे. अशा प्रकारचा क्षेत्रीय अभ्यास हा प्रथमच

सादर होत आहे. एवढेच नाही तर या अभ्यासाचे क्षेत्र अत्यंत व्यापक आहे. ही जाणीव जरी निर्माण झाली तरी हे श्रम कारणी लागेल. यातच मी समाधानी आहे.

परिशिष्टे

वाक्प्रचार आणि म्हणी:

शेतकऱ्यांच्या तोंडी अनेक वाक्प्रचार आणि म्हणी असतात. म्हणी म्हणजेच सोन्यारुपाच्या खाणीच. जीवनाचे यथार्थ दर्शन मोजक्या शब्दात म्हणीतून दिसून येतात. पाऊस, वारा, तारे, ग्रह यावर आधारित अनेक म्हणी सहजगत्या मुखातून बाहेर पडतात. शेतीतील पिके, सखेसोबती असणारे गुरे, वासरे, पिक प्रक्रियेतील अनेक अवस्थांचे स्थितींतर, सणवार, नवस, इत्यादीवर आधारित असलेल्या अनेक म्हणी व वाक्प्रचार त्यांच्या तोंडून ऐकायला मिळतात. सकस जीवनाचे दर्शन याच म्हणीतून होते. संस्कृतीचा वारसा, म्हणी व वाक्प्रचार मराठीच्या असल्या तरी त्याला कानडीचा गंध लागलेला दिसतो. या वाक्प्रचाराचा अभ्यास या प्रबंधिकेत अपेक्षित नाही. म्हणून केवळ नित्य जीवनाशी निगडित असलेल्या म्हणी व वाक्प्रचाराची सूची परिशिष्टात त्यांच्या समृद्ध भाषेची कल्पना यानी म्हणून दिली आहे.

अगं अगं म्हशी मला कुठे नेशी .

अडाणी कुणबी दुप्पट राबी.

अडण्याचा ऊस नवरबायको खूष.

अति तिथे माती.

अडकली गाय फटके खाय.

अवकाळी पाऊस पडणे.

आली अंगावर घेतली शिंगावर.

आभाळ कोसळणे.

आभाळ फाटणे.

आभाळ येणे.

आभाळास भोक पडणे.

इच्छ्याला खेटराचा मार.

उकंडा फुकंणे.

उकंडा वाढणे.
 उकंड्यावाणी वाढत जाणे.
 उकंड्याचे पांग बारा वर्षांनी फिटणे.
 उंच वाढला एरंड.
 उतराचे पाणी पडे शेतकरी धायधाय रडे.
 उतावळी नवरा गुडघ्याला बाशिंग.
 उन्हाळा जोगी, पावसाळा रोगी, हिवाळा भोगी.
 उंदऱ्या मांजऱ्या पाऊस पडणे.
 उंबरास फुल येणे.
 उलटा नांगर फिरणे.
 ऊस गोड लागला म्हणून मुळ्यासकट खाऊ नये.
 ऊसाचा घाणा एरंड्याचे गुन्हाळ.
 उष्ट्या हाताने कावळा मारणे.
 एकाने गाय मारली म्हणून
 दुसऱ्याने वासरू मारू नये.
 अंग चोरणे.
 अंग झाडणे.
 अंगावर आले शेंपटावर नेले.
 आंधळ्या गायीत लंगडी गाय शानी.
 कर्णिंग गेली तळा आणि बारीक दळा.
 काट्याने काटा काढणे.
 कावळ्याची नजर.
 कासराभर सूर्य वर येणे.
 काळ्या आईची कराल सेवा तर खाल दुधमेवा.
 करेल तोवर शेती नाही तर माती.
 कुन्हाडीचा दांडा गोत्यास काळ.
 कुळव आखडणे.
 कुळव लांबणे.

कोंबडे झाकले म्हणून तांबडे फुटायचे रहात नाही.
गवऱ्या मसणात जाणे.
गव्हाबरोबर किडे रगडले जातात.
गाजराची पुंगी वाजली तर नाही तर मोडून खाल्ली.
गाजरासारखे होणे.
गाडी लांबणे.
गाडीबरोबर नळकांड्याची यात्रा.
गाढवास गुळाची चव काय ?
गाय आंदण देणे.
गाय तेथे गोठा बाप तेथे बेटा.
गाय बळी तो गो वरी.
गायीला गाय कळत नाही.
गायवासराची ताडातोड करणे.
गायीसारखा हंबरडा फोडणे.
ग्यानबाची मेख.
गुढीपाडवा नीट बोल गाढवा.
घरी गायीचा गोठा दुधाला नाही तोटा.
घोंगडे भिजत पडणे.
घोडं पेंड खाणे.
चंद्राला पडे खळे आणि शेतकऱ्यांच्या खळ्याचे वाटोळे.
चिखल पाण्याला सोडत नाही अन् पाणी चिखलास सोडत नाही.
चिखलातील कमळ.
चिमणीसारखे तोंड करणे.
चोर पकडवा वाटेवर सिंदळ पकडावी खाटेवर.
चोरटे पीक.
जमीन असमान एक होणे.
जमीन पहावी कसून आणि माणूस पहावा बसून.
जमीन वाफेला येणे.

जमीन बादशहाची लेक मायबापाची.
जमिनीवर पाय नसणे.
ज्याच्या शेती हरळीकुंदा त्याने करू नये शेती धंदा.
जसे पेरावे तसे उगवते.
ज्या गावच्या बोरी त्या गावच्या बाभळी.
जोंधळ्यात दाणा भरणे.
जोंधळा उचलणे.
झाडाखाली झाड वाढत नाही.
झाडता झाडता जन्म गेला अन् म्हणे मैनाबाई उकिरडा कोणता
झाडा होणे.
डाळ न शिजणे.
ढेकळाप्रमाणे विरघळणे.
तन खाई धन.
तांबडे फुटणे.
तीळ खारून व्रत मोडणे.
तिळमीळ होणे.
तुराटी नाही गांड खाजवायला आणि निमंत्रण साऱ्या गावाला.
तुरीची काडी तुरीलाच झाडावी.
दगडास पाझर फुटणे.
दांडाचे पाणी दांडातच जाते.
दाराला अडणा,गाडीला कडणा म्हशीला लोडणं असावा.
दुधाची तहान ताकावर भागविणे.
दुभत्या गायीच्या लाथा गोड.
धरतो तर डसतो सोडला तर पळतो.
नादर दिसणे.
न्हाव्याचा उकंडा कितीही उकराल तर केसच सापडणार.
पडतील उत्तरा तर भात खाईल कुत्रा,
नाही पडल्या तर भात मिळेना पितरा.

पक्षात कावळा जनावरात कोल्हा.
 पडलेले शेण माती घेवून उठते.
 पाखरासारखी वाट पहाणे.
 पाखरे हाका गोफणीने पिके डौलती डौलाने.
 पायली भरली.
 पायलीभर वरई घ्या अन पाटलीन म्हणा.
 पहिली रास, दुसरे अकण, तिसरे निकण, चौथा मणी त्यात बलुता धनी.
 पिक फाकट होणे.
 पिकेल तिथे विकत नाही.
 पिकास द्या कोळपणी धान्य भरा गोणी.
 प्रेत झाकून ठेवावे आधी पेरणीस जावे.
 पोट्यात कावळे ओरडणे.
 फटकऱ्या पाऊस पडणे.
 फटफटीत होणे.
 फिरेल काळ तर निभेल काळ.
 फुल झडून जाणे.
 फुलान्यात येणे.
 बटाई म्हणजे लुटाई.
 बाजरी काठ तूर पाड.
 बाजारात तुरी भट भटणीला मारी.
 बांध नाही शेताला पिक न लागे हाताला.
 बैलमळणी.
 भ्रमाचा भोफळा.
 भरल्या शेतातून काढणे.
 भरवशाच्या म्हशीला टोणगा.
 भाजीपाल्याचा मळा खिसा वाजे खुळखुळा.
 मृगाआधी पेरावे बोंबेआधी पळावे.
 माती करणे.

माती कालविणे.
 मातीच्या मोलाने विकणे.
 माथ्यावर सूर्य येणे.
 माय तसे लेकरू, गाय तसे वासरू.
 मालकाच्या दारी कुत्रा शेर.
 माळावरची माती कुणीही उचलावी.
 मीठमोहऱ्या ओवाळणे.
 मुंगीचा हत्ती करणे.
 मुंगीच्या पायाचे चालणे.
 मुंगी होऊन साखर खावी पण हत्ती होवून लाकूड खाऊ नये
 मुंगीला मुताचा पूर.
 मुळाशी हात घालणे.
 मूग गिळून गप्प बसणे.
 मेडके रोवणे.
 रानात बाभळ मातू नये गावात कोळी मातू नये
 रामपाऱ्यात येणे.
 राखेल त्याचे घर खणेल त्याचे शेत.
 रेड्याचे जोत आणि बायकोचे गोत.
 रोहिणी गाळे अंडे, मृगाने झाडली पाठ,
 तर पाऊस गेला दिवस तिनशे साठ.
 लागतील स्वाती पिकवील मोती.
 लोका सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण.
 वडाची साल पिंपळास लावणे.
 वाऱ्यावर मोट बांधणे.
 वीतभर पोटाची खळगी.
 वेसणीला झटका दिला म्हणजे नाकाला कळ येते.
 शिंक्याचे तुटले मांजरास फावले.
 शेंड्यावर बसून झाड तोडणे.

शेण खाणे.
शिंग फुटणे.
सरड्याची धाव कुंपणापर्यंत.
सरली सुगी अन बस उगी.
साप न म्हणावा बापडा,नवरा न म्हणावा आपला.
सोन्याची मेख अन तमाशा देख .
सावली पायाखाली येणे.
सूर्ई मागून दोरा,संसाराचा पसारा.
हरभऱ्याच्या झाडावर चढणे.
हरळ सुखावली तेथे शेती दुखावली.
हातभर काकडी सव्वा हात बी.
होती आली वेळ म्हणजे होते गाजराचे केळ.
होळी जळाली अन थंडी पळाली.
शेणाचा दिवा लावणे.
शेत उतरणे.
शेतात फिरती धऱ्याचे पाय,गरिबी त्यास मोडून जाय.
शेतच कुंपणाने खाल्ले.
शेतकरी सुखी तर जग सुखी.
शेपूट घालणे.
शेपूट हलविणे.
शेळीचे कान खाटीका हाती.

कृषीविषयक शब्दांची सामग्री संकलित करतानाज्या
व्यक्तींनी मुलाखत दिली माहिती पुरविली यांच्या नावाचा
निर्देश करणे हे माझे कर्तव्य आहे.

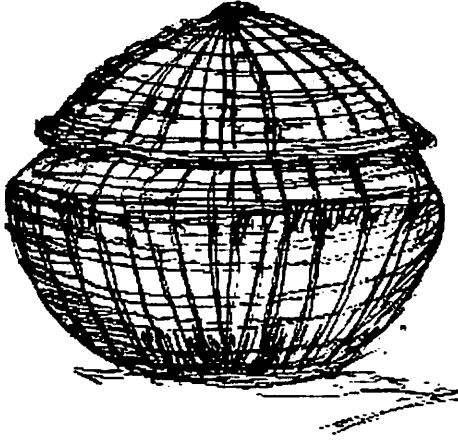
१) शिवरामपंच माने	वय ८०,रा.बेडगा,ता.उमरगा,जि.उस्मानाबाद
२) मारुतीराव एकनाथराव माने	वय ६०,रा.बेडगा,ता.उमरगा,जि.उस्मानाबाद
३) शरणप्पा हेबळे	वय ५०,रा.डिगी,ता.उमरगा,जि.उस्मानाबाद
४) मनोहरराव गायकवाड	वय ५२,रा.डिगी,ता.उमरगा,जि.उस्मानाबाद
५) सौ.वत्सलाबाई सायबा मोरे	वय ७८,रा.भिकार सांगवी, ता.उमरगा, जि.उस्मानाबाद
६) श्रीरंग सायबा मोरे	वय ९८,रा.भिकारसांगवी, ता.उमरगा, जि.उस्मानाबाद
७) निवृत्तीराव पाटील	वय ७०,रा.आळंगा,ता.आळंद,जि.गुलबर्गा
८) अर्जूनराव कांबळे	वय ६५,रा.तडोळा,ता.आळंद,जि.गुलबर्गा
९) माणिकराव पाटील	वय ६५,रा.घाटबोरळ,ता.बसवकल्याण
१०) बाबुराव गायकवाड	वय ४०,रा.कदेर,ता.उमरगा,जि.उस्मानाबाद
११) बाबुराव रामचंद्र भिसे	वय ७०,रा.गुलबर्गा.

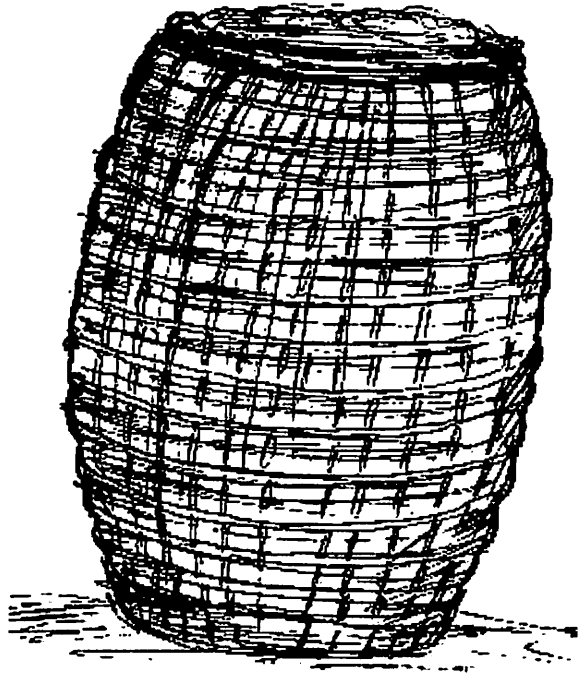
तूरीवरील शेंग पोखरणारी अळी

केसाळअळी

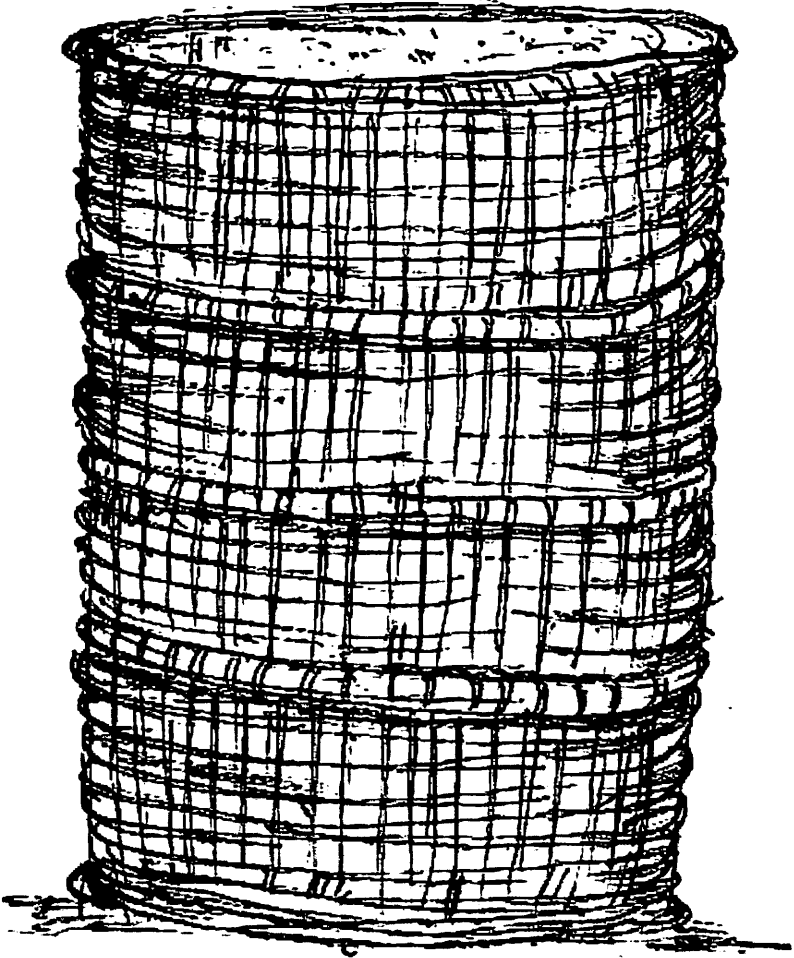

सलद

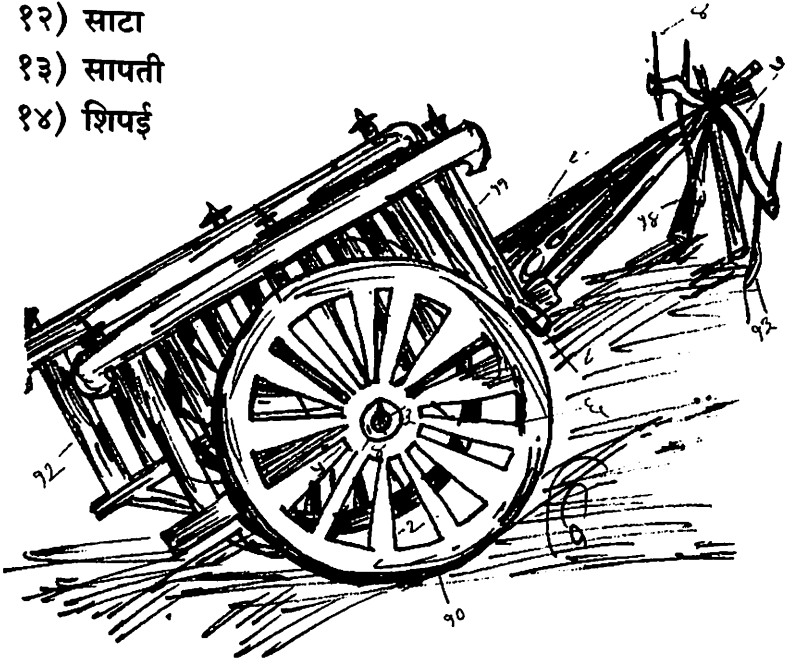

गुम्मं

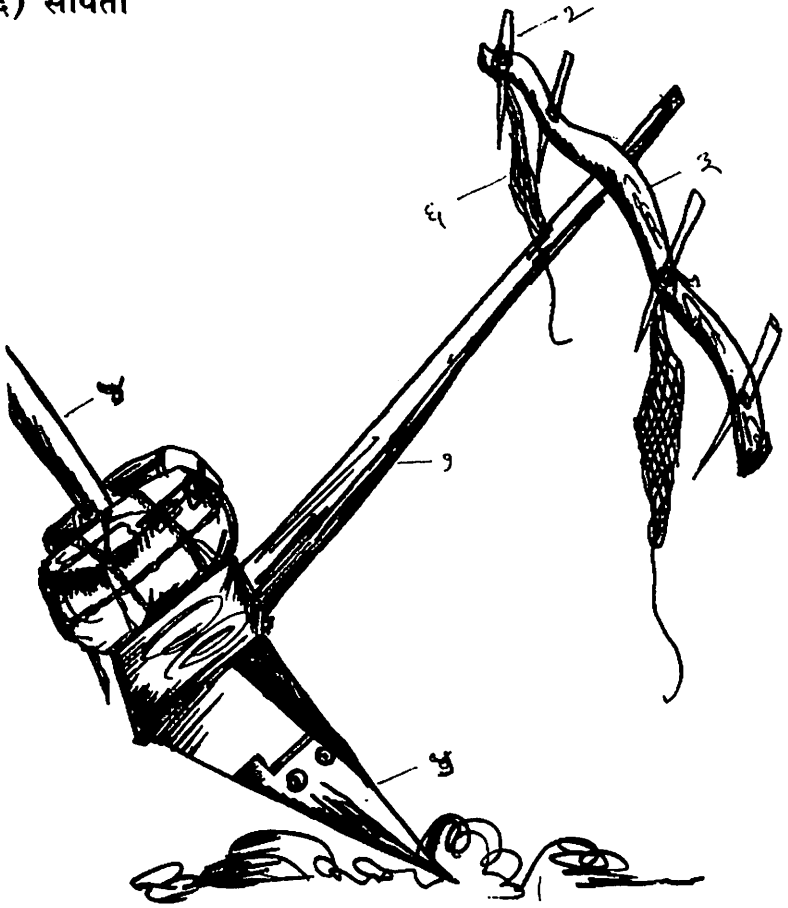
कणिंग

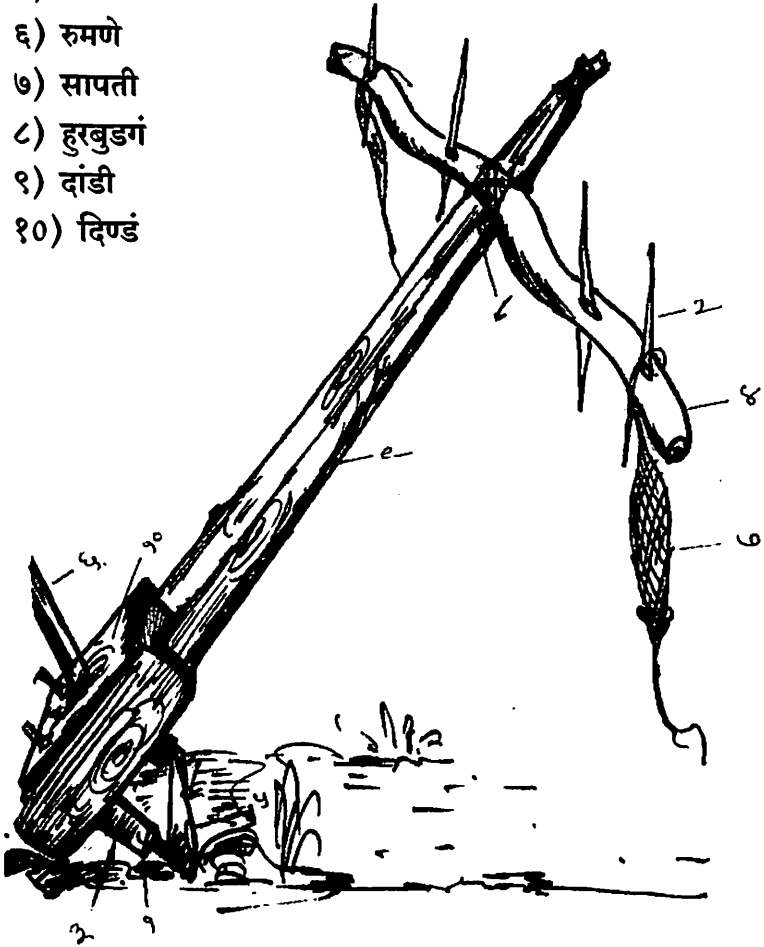
- १) आक
- २) आरी
- ३) कुण्णी
- ४) खिल्ली
- ५) गदडं
- ६) चाक
- ७) जू
- ८) ढकली
- ९) दांड्या
- १०) धाव
- ११) फळ्या
- १२) साटा
- १३) सापती
- १४) शिपई

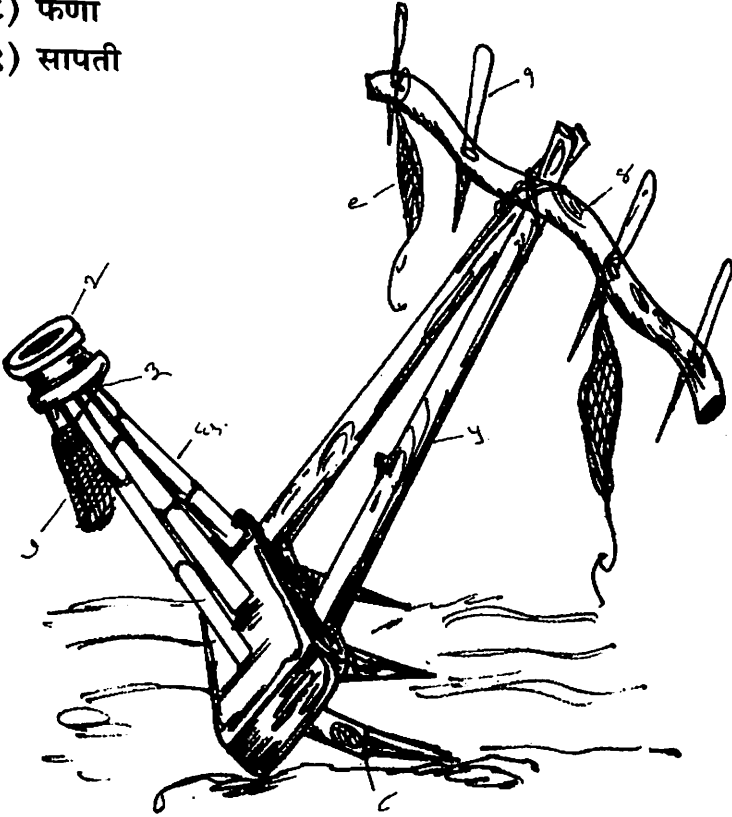
- १) आळीस
- २) खिली
- ३) जू
- ४) हाडूळ
- ५) फाळ
- ६) सापती

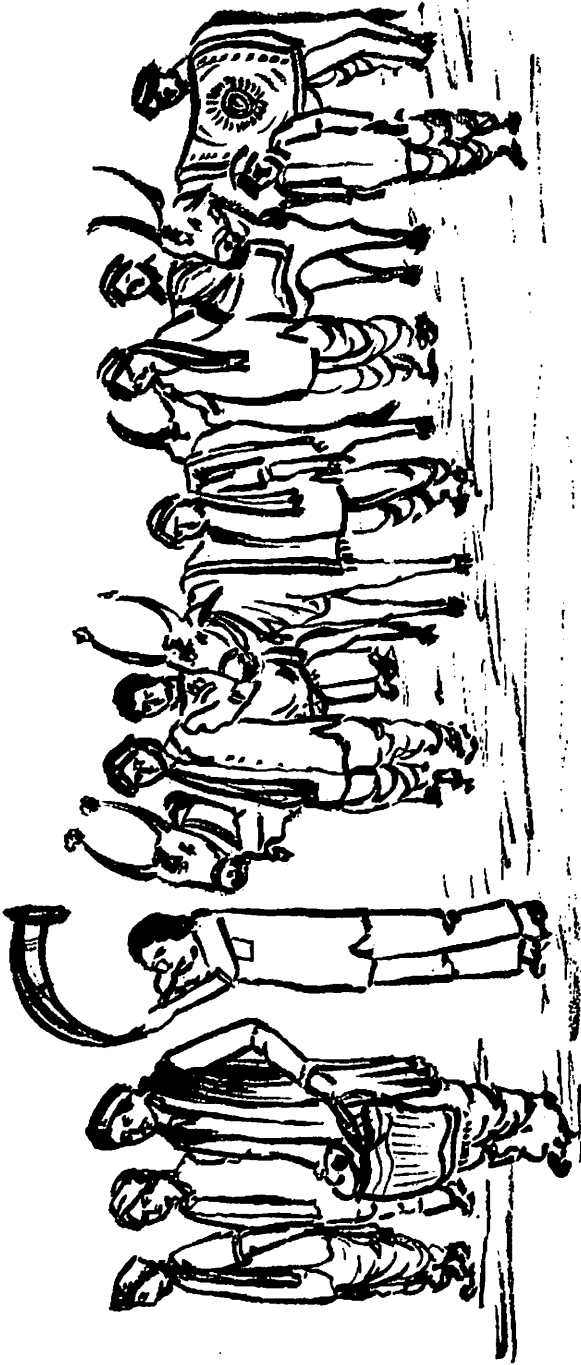

- १) इड्या
- २) खिली
- ३) जानवले
- ४) जू
- ५) फास
- ६) रुमणे
- ७) सापती
- ८) हुरबुडगं
- ९) दांडी
- १०) दिण्डं

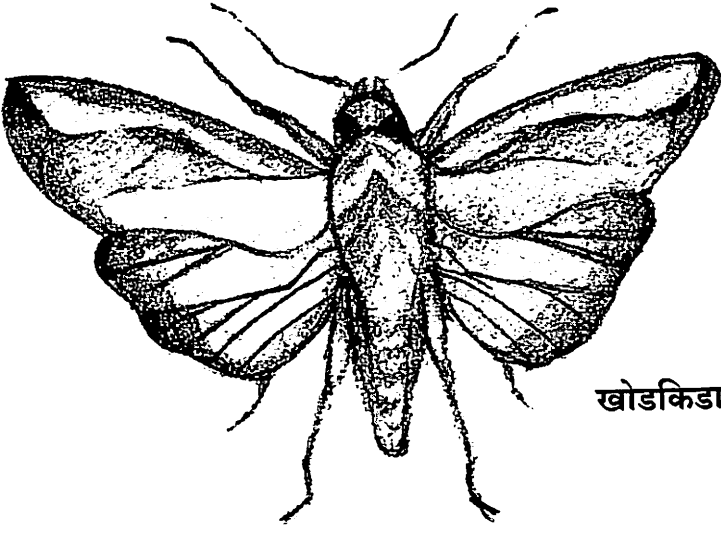

- १) खिल्ली
- २) चाडं
- ३) चाडदोर
- ४) जू
- ५) दांड्या
- ६) नळ्या
- ७) पिशवी
- ८) फणा
- ९) सापती

कारोणी - मिरवणूक चित्र

खोडकिडा

उंट अळी

अळी

संदर्भ

- १) मराठी व्युत्पत्तीकोश : कुलकर्णी कृ.पा. केशव भिकाजी ढवळे,
मुंबई, १९४६
- २) आदर्श मराठी शब्दकोश: जोशी पु,न. विदर्भ बुक कंपनी,पुणे १९७०
- ३) महाराष्ट्र शब्दकोश : दाते य.र.व इतर (संपा)
महाराष्ट्र कोश मंडळ,पुणे-१९३३
- ४) लीळाचरित्र : कोलते वि.भि. संपा.महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती
मंडळ, पुणे-१९७८
- ५) देशी शब्दाचे मराठी
अवतार : आपटे के.वा.,मराठी संशोधन पत्रिका,जाने-मार्च.१९७८
- ६) ज्ञानेश्वरीचे शब्दभांडर : वेलिंगकर रा.ना.,मराठी संशोधन मंडळ,
मुंबई-१९५९
- ७) मोल्सवर्धकृत मराठी
इंग्रजी शब्दकोश : शुभदा प्रकाशन,पुणे
प्रस्तावना डॉ.कालेलकर ना.गो.
- ८) कन्नड मराठी शब्दकोश: कानगडे पुंडलिकजी संपा. साहित्य आणि संस्कृती
मंडळ, महाराष्ट्र राज्य
- ९) मराठीचा अर्थविचार : पोतदार अनुराधा,पुणे विद्यापीठ,प्रकाशन,
पुणे १९६९
- १०) लिळा चरित्र एकांक : तुळपुळे शं.गो. (संपा.) सुविचार प्रकाशन मंडळ,
नागपूर,पुणे,तिसरी आवृत्ती-१९७२
- ११) दृष्टंतपाठ : तुळपुळे शं.गो. (संपा)
सुविचार प्रकाशन,नागपूर,पुणे प्रथमावृत्ती-१९२५
- १२) फारशी मराठी शब्दकोश: पटवर्धन माधव त्र्यंबक,दत्तोबापत
पोतदार,भा.ई.स.मंडळ पुणे १९२५
- १३) Mandalika vrittupadkosum :Krushnamarty Bh.Edu.VI.
Agricullture, Andra pradesh sahitya
mandal,Hydrabad-1971
- १४) ज्ञानेश्वरी : दांडेकर मामासाहेब तथा शं.वा. (संपा.),स्वानंद

- प्रकाशन, पुणे-१९०४
- १५) यादवकालीन मराठी भाषा: तुळपुळे शं.गो. व्हीनस प्रकाशन, पुणे-१८७३
- १६) गाथासप्तसती : डॉ.परमानंद शास्त्री,रीडर,हिंदी,विभाग,
अलिगढ मुस्लिम
विश्वविद्यालय,अलिगढ,प्रकाशन प्रतिष्ठान,
आनंदपूरी मेरठ.
- १७) नागपूरी बोली : वन्हाडपांडे वसंत कृष्ण, इंदिरा प्रकाशन नागपूर,९
- १८) गोविंदप्रभूचरित्र : डॉ.कोलते विष्णु भिकाजी संपा. अरुण प्रकाशन,
मलकापूर,बुलढाणा
- १९) हेमचंद्राची देशनाममाला: By R.Pischel, Introduced by paravasta
venkata ramnujas swami bhandarkar
oriental, Research,Pune

अल्पपरिचय

प्रा. दत्तात्रय मारुतीराव माने

बेडगा, ता.उमरगा, जि.उस्मानाबाद

वास्तव्य - शिरूर ताजबंद, ता.अहमदपूर, जि.लातूर

- एम.ए.मराठी, गुलबर्गा विद्यापीठ, गुलबर्गा,
- एम.फिल. उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद
- बी.एड. अन्नामलाई विद्यापीठ, अन्नामलाईनगर (तामिळनाडू)
- मराठी विषयाचे प्राध्यापक म्हणून स्वामी विवेकानंद कनिष्ठ महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद येथे १९८९ ला रुजू.
- प्रभारी प्राचार्य, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय शिरूर ताजबंद १९९२-९७ या कालावधीत उल्लेखनिय क्षण म्हणजे स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाचीच स्थापना झाली. त्याच वर्षी विद्यापीठात आमच्या महाविद्यालयाचा कबड्डी संघ प्रथम आला.
- महाराष्ट्रातील ख्यातनाम वक्ते विचारवंत, रंगकर्मी, सिनेअभिनेते यांच्या व्याख्यानातून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन व त्या सर्व मान्यवरांचे सन्मान.
- रोटरी परिवारात १९९४ पासून...
रोटरी क्लब अहमदपूरचे अध्यक्ष -२००३-२००४.
उपप्रांतपाल २०११-१२
रोटरीच्या प्रांतावर विविध पदावर सामाजिक कार्य...
- मराठा सेवा संघ, अहमदपूर- कोषाध्यक्ष...
- अनेक पुरोगामी चळवळींचा जवळचा संबंध...
- विसावे मराठवाडा साहित्य संमेलन, शिरूर ताजबंदचे संयोजन व 'पालखी' या स्मरणिकेचे संपादक.
- उपप्राचार्य या पदावरून सप्टेंबर २०१७ मध्ये सेवानिवृत्त.

प्रकाशित पुस्तके : १) अमेरिकेतील एकावन्न दिवस

२) कृषी शब्दधन

प्रकाशनाच्या वाटेवर : मिरगाचा पाऊस

प्रा.द.मा.माने

मराठी विषयाचे अध्यापन करत असताना बरेच काही शिकता आले, जाणून घेता आले. शेतकऱ्याचा मुलगा असल्यामुळे ग्रामीण साहित्याची आवड. ग्रामीण भागातील वास्तव अनुभवले. मराठी साहित्यात विविध विषयावर अनेकांनी संशोधन केलेले आहे. मात्र शेतीतील 'शब्दधना'वर बहुधा संशोधन झालेले नसावे. एम.फिल. प्रबंधाचा विषय निवडताना माझे मार्गदर्शक कै.डॉ.व्ही.डी.कुलकर्णी सरांनी 'कृषी'विषयक जे अनेक शब्द आहेत त्याची व्युत्पत्ती आणि मूळ शोधणे कसे गरजेचे आहे ते सांगितले. तोच विषय निवडला आणि त्यावर संशोधनात्मक अभ्यास केला. हे 'कृषी शब्दधन' माझ्याकडे १९८९ पासून कपाटबंद होते, ते पुस्तकरूपाने ठेवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला.

बैलगाडी

मुक्तरंज
प्रकाशन

मुल्य : २८० रुपये